

॥ तमसो मा ज्योतिर्गमय ॥

शुभश्री

दीपावली विशेषांक २०२३

द्विवाळीच्या
हार्दिक शुभेच्छा!

**Punit Balan
Group®**

**NATIONAL
EGG CO-ORDINATION
COMMITTEE**

**दिपावली
व
नूतन वर्षाच्या
हार्दिक शुभेच्छा!**

नॅशनल एग कोऑर्डिनेशन कमिटी

आल्हाददायक पहाट.
दारी रांगोळी,
थंड वान्याची झुळूक
सुंदर आकाशकंदील
मिणमिणत्या पणत्या
मुलांनी कल्ला करत
बांधलेला किल्ला...
सारं शांत असतं.
जणू कोणाच्या येण्याची वाट पाहत असतं...

आणि मग अचानक
सोनपावलांनी दिवाळी येते!
घरातला प्रत्येक कोपरा उजळत
सान्या घरालाच जागं करते!

अशीही दिवाळी, सोनपावलांनी तुमच्याही घरी सुख-समृद्धी घेऊन येवो!
सर्वांना दिवाळीच्या हार्दिक शुभेच्छा!

CORPORATE OFFICE: Gokhale House, Plot No. 61, Prabhat Road,
Lane No. 14, Opp. Income Tax Office, Pune - 411 004.
T: +91-20-2543 6341, +91-20-2543 0999 | E: sales@gokhaleconstructions.com
www.gokhaleconstructions.com Gokhale Constructions gokhalegroup

 GOKHALE™

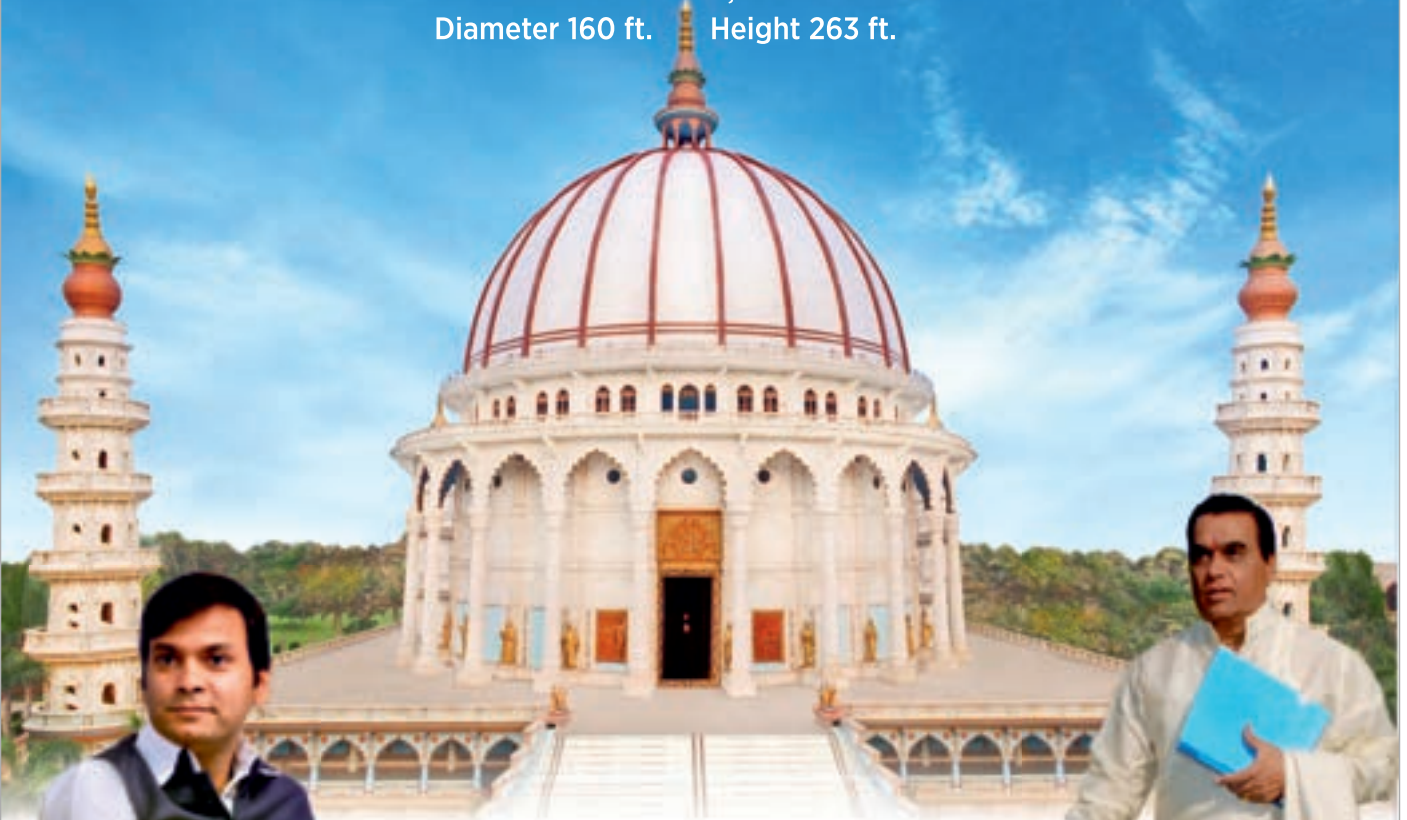

WORLD PEACE DOME

The WORLD'S BIGGEST DOME

Loni Kalbhor, Pune

Diameter 160 ft. Height 263 ft.

Rahul V. Karad
Executive President, MIT-WPU, Pune

The Philosopher Saint Shri Dnyaneshwara World Peace Dome that houses the World Peace Prayer Hall and the World Peace Library is the **World's Largest Dome for Peace.**

It was conceptualized, planned, designed and executed over a period of 12 years by renowned visionary educationist Revered **Prof. Dr. Vishwanath D. Karad**. The dome conveys the message of world peace through a unique blend of science, spirituality and philosophy for the welfare of humankind.

The iconic World Peace Dome features - 54 larger-than-life bronze statues of great saints, philosophers and founders of major religions. The MAEER's group was established about 4 decades ago, and since then, Revered **Prof. Dr. Vishwanath D. Karad's** vision has empowered more than one lakh students who are now creating value for society.

Now, the mantle of leadership is being carried in the able hands of his son, **Shri. Rahul V. Karad**, the **Executive President** of **MAEER's**. Under his astute guidance, the group will certainly scale new heights.

Dr. Vishwanath Karad
MIT WORLD PEACE UNIVERSITY | PUNE
TECHNOLOGY, RESEARCH, SOCIAL INNOVATION & PARTNERSHIPS

Revered
Prof. Dr. Vishwanath D. Karad
UNESCO Chair Holder
President, MIT-WPU, Pune

शुभश्री

दीपोत्सव... आधुनिकतेसह परंपरेचा, अमृत महोत्सव बँकिंग सेवेचा !

दीपोत्सव म्हणजे आयुष्याला नवा गंध आणि तेज देणाऱ्या क्षणाचा महोत्सव. स्वप्नांच्या तेजस्वी आकाशात स्वप्नपूर्तीचे दीप उजळावेत, नव्या आशा-आकांक्षांना पूर्णत्व मिळावे यासाठी अमृत महोत्सवी वर्ष साजरे करणारी जनता बँक आपल्या प्रत्येक ग्राहक-हितचिंतकांसोबत आपुलकी आणि विश्वासाचे अतूट नातं घेऊन उभी आहे.

बँकेचे सर्व सभासद, खातेदार व हितचिंतकांना दीपावलीच्या धनदायी, प्रकाशमय, चैतन्यदायी मंगलमय शुभेच्छा!!

दीपावलीचा आनंद द्विगुणित करणाऱ्या किफायतशीर व्याजदरांसह बँकेच्या विविध कर्ज योजना

गृहकर्ज

वाहनकर्ज

बिझनेस कर्ज

शैक्षणिक कर्ज

॥ सहकार्यम् यशोधनम् ॥

जनता सहकारी बँक लि., पुणे
(मल्टीस्टेट शेड्युल्ड बँक)

टोल फ्री क्रमांक :
1800 233 3258

www.janatabankpune.com

किफायतशीर व्याजदराच्या
कर्ज योजना

कॉस्मो
उद्योग लोन
7.50%*

पासून पुढे (नवीन ग्राहकांसाठी)

स्मॉल बिझनेस
लोन
8.25%*

पासून पुढे

*प्रोसेसिंग चार्जेस नाहीत.

उत्सव प्रकाशाचा अन् रनेहमयी नात्यांचा
कॉसमॉससह आर्थिक प्रगतीचा !

बँकेचे सर्व सभासद,
ठेवीदार, खातेदार व हितचिंतकांना

दीपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा !

किफायतशीर व्याजदराच्या
कर्ज योजना

कॉस्मो
मर्चंट स्किम
9.00%*

नवीन ग्राहकांसाठी

प्रॉपर्टी मॉर्गेज
लोन
9.50%*

*प्रोसेसिंग चार्जेस नाहीत.
(प्रॉपर्टी मॉर्गेज लोन वगळता)

*नियम व अटी लागू, ROI p.a.

दि कॉसमॉस को-ऑप. बँक लि.

(मल्टिस्टेट शेड्युल्ड बँक)

जीवन करा समृद्ध!

रजिस्टर्ड ऑफिस : 'कॉसमॉस टॉवर',
प्लॉट नं. ६, आयसीएस् कॉलनी,
युनिव्हर्सिटी रोड, गणेशखिंड,
शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००७.

<http://www.cosmosbank.com>

शुभशी

100 वर्षांची योजणा!

एलआयसीची
**जीवन
उमंग**
UN: 512N312V02 PLAN NO: 945
एक नॉन-लिव्ह, सधमागी,
व्यक्तिगत जीवन बीमा कवरेज (अप्रीव्हन्) योजना

मिळवा खात्रीशीर उत्तरजीवित्व लाभ, मूळ विमा रकमेच्या 8% एवढा, अंतिम प्रिमियमनंतर दरवर्षी, वयाच्या 99व्या वर्षापर्यंत आणि एकरकमी मुदतपूर्ती लाभ 100व्या वर्षी, उत्तरजिवित्वासाठी.

वैशिष्ट्ये :

- पात्रता वय : 90 दिवसांच्या बाळापासून 55 वर्षापर्यंतच्या व्यक्तिसाठी
- किमान आधारभूत विमा रकम : ₹ 2,00,000/-
- कमाल आधारभूत विमा रकम : स्यादा नाही
- प्रिमियम अधिदान कालावधी : 15, 20, 25 आणि 30 वर्षे
- पॉलिसीची मुदत : (100 वजा प्रवेशाच्या वेळेचे वय) वर्षे

वैकल्पिक रायडर्स :

- एलआयसीचा अपघाती मृत्यू आणि अपंगत्व फायदा रायडर
- एलआयसीचा अपघाती फायदा रायडर
- एलआयसीचा नवीन टर्म अॅंशुरन्स रायडर
- एलआयसीचा नवीन गंभीर आजार फायदा रायडर
- एलआयसीचा प्रिमियम वेव्हर फायदा रायडर

खास वैशिष्ट्ये :

- वयाच्या 100व्या वर्षापर्यंत आयुष्याभर जोखीम संरक्षण
- संपूर्ण मुदतभर बोनस
- अंतिम अतिरिक्त बोनस (जर असेल तर)
- कर्ज सुविधा

तुमच्या एजंटशी/ शाखेशी संपर्क साधा किंवा आमच्या वेबसाईटला www.licindia.in भेट द्या किंवा एसएमएस करा 'YOUR CITY NAME' आणि पाठवा 56767474 वर (ज्या 'Mumbai')

Follow us : [YouTube](https://www.youtube.com/ LIC India Forever) [Facebook](https://www.facebook.com/ LIC India Forever) [Instagram](https://www.instagram.com/ LIC India Forever) [LinkedIn](https://www.linkedin.com/ LIC India Forever) [Twitter](https://www.twitter.com/ LIC India Forever) [WhatsApp](https://www.whatsapp.com/ LIC India Forever)

बनायट कोन कॉलस आणि सोड्या व फरवणूक करणाऱ्या ऑफिस पाहूत साधू राह. IRDAI जंतोला स्पष्ट कळवित आहोत की: • IRDAI किंवा तिचे अधिकारी हे कोणत्याही प्रकारच्या विन्यायी किंवा वित्तीय उपादानांनी किंवा प्रिमियमची पुनवणूक अशा कामांमध्ये सहभाग घेत नाहेंत. • IRDAI कोणत्याही बोनस जाहीर करत नाहेंत. अशा प्रकारचे कोल भेगाच्या लोकाना अशी विनंती करण्यात येत की त्यांनी फोन कॉल, नंबर अशा तऱ्हांनीसह पोलिसकडे तक्रार नोंदवावी.

किंवा व्यवहार पूर्ण करण्यापूर्वी जयलक्ष्मी पदक, अटी आणि शर्ती घ्यावयाच्या अधिक तपशीलांवर महिलीसिवाठी कृपया लक्षणे घ्यावेत आणि कोणत्याही प्रकारचा काळजीपूर्वक पावा.

जीवनाच्या सोबतही, जीवनाच्या नंतरही.

IRDAI Regn No.: 512

LC/AR/20-21/17/MAR

THALI
MINI THALI
PARCEL

eri
Murlidhar
Thali Restaurant VEG

यदन्नं भक्षयेन्नित्यं
जायते तादृशी प्रजा
-We become what
we eat

Serving fresh, healthy &
quality food for 60 plus years

Narayan Peth, Kelkar road, opp Bhide bridge | Sunday Closed

सर्वांना दीपावलीच्या
हार्दिक शुभेच्छा

बालाजी पवार
(उद्योजक व लोकनियुक्त आदर्श सरपंच,
धारूर, जि. धाराशिव)

अरुण पवार
(संस्थापक अध्यक्ष : मराठवाडा जनविकास संघ,
छ. शिवाजी महाराज वनश्री राज्यस्तरीय पुरस्कार प्राप्त वृक्षमित्र)

शुभेच्छुक : मराठवाडा जनविकास संघ संचालित मराठवाडा चॅरिटेबल ट्रस्ट,
पिंपरी-चिंचवड, शहर पुणे

शुभेच्छा

भारती विद्यापीठ, पुणे

भारती विद्यापीठ (अभिमत विश्वविद्यालय), पुणे

Accredited with "A+" Grade (2017) by NAAC Category I University Status by UGC NIRF Ranking 91

मध्यवर्ती कार्यालय : भारती विद्यापीठ भवन, एल.बी.एस. मार्ग, पुणे-३०. फोन : ०२०-२४४०७९३१/९३२/९३३/९६३

Website : www.bvuniversity.edu.in

डॉ. पतंगराव कदम

संस्थापक, भारती विद्यापीठ

महाराष्ट्रातील कृतिशील विचारवंत द्रष्ट्या समाजसुधारक नेत्यांच्या कार्यातून व विचारातून प्रेरणा घेऊन मा.डॉ. पतंगराव कदम यांनी वयाच्या १९व्या वर्षी १० मे १९६४ रोजी 'गतिमान शिक्षणातून समाज परिवर्तन' हे संस्थेचे ध्येयवाक्य निश्चित करून भारती विद्यापीठाची स्थापना केली. भारती विद्यापीठाच्या १८० घटक संस्था या मा. डॉ. पतंगराव कदम यांची दूरदृष्टी आणि सामाजिक बांधिलकीचा आविष्कार आहेत.

भारती विद्यापीठ

- पूर्व प्रार्थमिक ते पीएचडीपर्यंतचे शिक्षण देणाऱ्या १८० हून अधिक घटक संस्था.
- १२ शहरांमध्ये शैक्षणिक संकुले.
- आदिवासी, ग्रामीण व शहरी भागात ९९ गुणवत्ताधारक शाळा.
- ४७ देशांतील ८०० हून अधिक परदेशी विद्यार्थी.
- १० लाखांहून अधिक माजी विद्यार्थी.

भारती विद्यापीठ (अभिमत विश्वविद्यालय) (२९ घटक संस्था)

- राष्ट्रीय मूल्यांकन व अधिस्वीकृती परिषद (नेक) यांच्याकडून मूल्यांकन 'अ+' दर्जा (२०१७) प्राप्त
- केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्रालयातर्फे एन.आय.आर.एफ. रॉकिंग मध्ये देशात ९१ वे स्थान
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग प्रदानित श्रेणी-१ विश्वविद्यालय
- भारत सरकारच्या मनुष्यबळ विकास विभागाकडून 'अ' दर्जा प्राप्त
- विविध राष्ट्रीय सर्वेक्षणांमध्ये उच्च मूल्यांकन
- जागतिक दजचे संशोधन व असंख्य पेटंट्स

उच्च शिक्षण विद्या शाखा

वैद्यकीय
श्रवणशास्त्र
जैविकतंत्रज्ञान
सामाजिकशास्त्रे
जैविक

दंतचिकित्सा
नर्सिंग
तंत्र निकेतन
कला
कृषी

आयुर्वेद
वाणिज्य
विधी
दृश्य कला
परफॉर्मिंग आर्ट्स

होमिओपॅथी
व्यवस्थापन
पर्यावरणशास्त्र
विज्ञान

नेत्र चिकित्सा
हॉटेल व्यवस्थापन
वास्तुरचनाशास्त्र
शारीरिक शिक्षण

औषधनिर्माणशास्त्र
अभियांत्रिकी
समाजकार्य
छायाचित्रकला

शैक्षणिक परिसर

डॉ. विश्वजीत पतंगराव कदम

कार्यवाह, भारती विद्यापीठ, प्र-कुलगुरु, भारती विद्यापीठ अभिमत विश्वविद्यालय
विधानसभा सदस्य, माजी मंत्री, महाराष्ट्र शासन

नवी दिल्ली

धनकवडी, पुणे

एरंडवणे, पुणे

नवी मुंबई

नवी मुंबई

कोल्हापूर

कराड

सांगली

सोलापूर

कडेगांव, सांगली

शुभाशांख
सर्वनागीकांता
मंगलमचशुभेच्छा...!

मोहन जोशी
मा. आमदार
उपाध्यक्ष महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमिटी
९८२२०९६७२०

YE DiWALI
SIP
WALI

Take a SIP to lighten up your *Life!*

MUTUAL FUNDS
Sahi Hai

- Mutual Funds
- Term Life Insurance
- Mediclaime
- Portfolio Management
- Vehicle Insurance
- Financial Planning
- Systematic Investment Plan
- Tax Planning
- National Pension Scheme
- Personal Accident

KADLAG
—INVESTMENT—
...Dreams make sense...

www.kadlaginvestment.com ✉ kadlaginvestment@gmail.com
 94230 78181, 91420 08181, 91425 59000, 91503 06306, 94228 55786, 94228 40886
 Top Ten Imperial, S-5 Second Floor, Sangamner 422 605, Dist. A'nagar.

आता सणांचा आनंद होईल,
आणखी द्विगुणित

शुभ
दिपावली

महाबँकेतर्फे सर्वाना
दिपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा !

दिवाळी
बोनान्झा
ऑफर्स

शून्य प्रक्रिया शुल्क

महासुपर गृह कर्ज

व्याजदर
8.50%*

महासुपर कार कर्ज

व्याजदर
8.70%*

वॉट्स अॅप बँकिंग : 70660 36640 या क्रमांकावर "Hi" पाठवा !

मिस्ड कॉल घ्या : 8010 614 614

डिजिटली अर्ज करण्यासाठी

www.bankofmaharashtra.in

फॉलो करा : @mahabank

क्यू आर कोड स्कॅन करा

गरुडझेप प्रगतीची

दिव्यांच्या लख्ख रोषणाईने
समृद्धीचे आकाश उजळून निघो
उधळण होवो सौख्याची
सर्वत्र समृद्धीचा प्रकाश नांदो

आनंद येवो ज्योतीच्या संगतीने
घरी धन-धान्यांची राशी भरो
मंगलमयी दिपोत्सवाला
आपली सर्व स्वप्न साकार होवो

शुभ दीपावली

दोन दशकांपेक्षा अधिक
काळापासून या क्षेत्रात कार्यरत,
महाराष्ट्र मिडिया सर्व्हिसेस अँड पीआर प्रा. लि., ने
राज्यात व देशात पब्लिक रिलेशन्स,
मीडिया कन्सल्टन्सी इ. क्षेत्रात आपला विशेष
ठसा उमटविला आहे.

महाराष्ट्र मिडिया सर्व्हिसेस अँड
पीआर प्रा. लि. तर्फे

सर्वांना शुभ दीपावली
व नूतन वर्षाच्या
हार्दिक शुभेच्छा!

Address: Office No. 104-106, Mandke Business Centre,
1st Floor, 652, Narayan Peth, Appa Balwant Chowk,
Pune - 411030. Maharashtra.
Contact: +91 98225 2727 / 99234 08400
Email: raju.nikam@maharashtramedia.in

शुभश्री

JADHAVAR GROUP OF INSTITUTE'S

The foundation provides quality education in the fields of Management, Arts, Commerce, Science, Nursing, Junior College, International Schools, Open University Center, Schools & School of Education. Jadhavar Group of Institute's operates under the expert guidance of Educationist Dr. Sudhakarrrao Jadhavar. The group has one clear mission to deliver quality education to the upcoming generations.

13000+
STUDENTS

500+
STAFF

30+
SCHOOLS COLLEGES

100%* PLACEMENT ASSISTANCE

MANAGEMENT

M.B.A. / P.G.D.M

Phone - 9823872816
www.adityainstitute.co.in

NURSING

A.N.M / G.N.M.

Phone - 8459727432
www.jadhavarfoundations.org

YCMOU

**B.A / B.Com / B.C.A.
/ M.C.A / D.S.M.**

Phone - 8459763113

SR. COLLEGE

Internal & *External
BBA / BCA / B.Com / M.Com / B.A.* / M.A.*

Phone - 9168274116
www.jadhavarcollegeedu.com

PARAMEDICAL

D.M.L.T. / C.M.L.T.

Phone - 8459727432
www.sjcp.in/

EDUCATION

B.Ed / D.EL.ED / T.T.C.

Phone - 8975054114
www.jgfe.org / www.jaiganeshded.in

JR. COLLEGE

**11th & 12th
Arts Commerce Science**

Phone - 8459790540
www.jadhavarjrcollege.com

SCHOOL

Play Group to 10th SSC Board Eng. Med./Semi Eng.

Phone - 7888274117
www.paradiseseems.co.in / www.jadhavarems.in / www.jadhavarsemienglish.in

INTERNATIONAL SCHOOL

Play Group to 12th C.B.S.E. Board

Phone - 8459781648
www.jadhavarcbsc.co.in

Prin. Dr. Sudhakarrrao Jadhavar Educational Campus (1), Narhe, Pune-41

Adv. Shardul Sudhakarrrao Jadhavar Educational Campus (2), Narhe, Pune - 41

Surekhatai Sudhakarrrao Jadhavar Educational Campus (3), Vadgaon Bk, Pune-41.

Surekha Institute of Nursing Educational Campus (4), Terkheda, Tal. Washi, Dist. Osmanabad-25.

Apply Online on
jadhavargroupofinstitute.in

Have a chance to **WIN** the Scholarship

Founder President

Prin. Dr. Sudhakarrrao Jadhavar

M.Com., M.A., L.L.M., M.P.M., D.T.L., D.L.L., & L.W., G.D.C. & A., Ph.D.
President : All India Principal Federation

Ex. Member : Management Council, Savitribai Phule Pune University, Pune.
Secretary General : Maharashtra State Principal Federation
General Secretary : Principal Forum (Savitribai Phule Pune University), Pune.

जाधवर ग्रुप ऑफ इन्स्टिट्यूट

च्या वतीने भारतीय सैन्य दल, पोलीस दल, अग्निशमन दल, आणि पत्रकार यांच्या पाल्यांना शैक्षणिक शुल्कात 50 टक्के सवलत देण्यात येणार आहे. केजी ते पदव्युत्तर शिक्षणात सर्वच इयत्तांमध्ये ही सवलत देण्यात येणार आहे. इन्स्टिट्यूटला 08 वर्षे पूर्ण झाल्याबद्दल सर्व शाखांमध्ये ही सवलत राबविण्यात येत आहे. या सवलतीचा लाभ घेऊ इच्छिणाऱ्यांनी 9075344276 या क्रमांकावर संपर्क साधावा, असे आवाहन करित आहोत.

Connect with us on Social Media

#jadhavarGroupOfInstitutes

Vice President

Adv. Shardulrao Sudhakarrrao Jadhavar

M.B.A., P.G.D.H.R.M., B.Com., D.H.R. & L., D.C.L., D.C.P.L., APCL., CMED., D.L.L. & L.W., L.L.M.
VICE PRESIDENT : Jadhavar Group of Institutes

Jadhavar Hotel and Developer Pvt. Ltd. * Jadhavar Films
Jadhavar Real Estates * Shardulrao Sudhakarrrao Jadhavar Associates
Prin. Dr. Sudhakarrrao Jadhavar Sevakanchi Patsansha

दीपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा!

कार कर्ज

@ **8.85%***

गरुडझोप आकांक्षांची...
साथ तत्पर सेवेची....

सोनेतारण कर्ज

@ **9.00%***

दुचाकी कर्ज

@ **9.85%***

0%*

Processing Fee

(मर्यादित कालावधीसाठी)

उद्योगवास्तू / MSME कर्ज

@ **9.50%***

घरकुल कर्ज

@ **8.35%***

**जनसेवा
कर्ज
महोत्सव**

सोलर कर्ज

@ **9.50%***

* अटी लागू

**जनसेवा सहकारी बँक लि.,
हडपसर, पुणे.**

स्थापना १९७२ जनसामान्यांची असामान्य बँक, जनसेवेसाठी वचनबद्ध !

Ph : 020-26704300/1/2

www.janasevabankpune.net

शुभश्री

Yuva Bharat Health Policy

Empowering Better Health

Trusted by millions...

NEW INDIA ASSURANCE

दि न्यू इन्डिया एश्योरन्स कंपनी लिमिटेड
The New India Assurance Co. Ltd

■ संपादकीय

भारतीय संस्कृती प्रकाशाची पूजक आहे. ही संस्कृती नेहमीच अंधाराकडून प्रकाशाकडे जाण्याचा मार्ग शोधते. यातून मिळणारा सकारात्मक होकार या संस्कृतीच्या विजयाचा शिल्पकार आहे. दिवा हा नुसता प्रकाश देत नाही तर मानवी मनाचे अंतरंग पवित्र करण्याची क्षमता त्यामध्ये आहे. म्हणून आपण दिव्याची प्रार्थना करतो. 'शुभं करोती कल्याणं । आरोग्यम् धनसंपदा । शत्रुबुद्धी विनाशाय । दीपज्योती नमोस्तुते।।' या चार ओळींमध्ये दिव्याचे सामर्थ्य वर्णन केले आहे. दिवा हा नुसता उजेड देत नाही तर कर्तृत्वाचा उजेडही दाखवतो. म्हणजेच नव्या वाटा दाखवतो, नवा मार्ग सुचवतो, नवे प्रकल्प हाती घेतो आणि त्यातून आपण आनंदाने काम करू शकतो. अशा कामाचा आनंदोत्सव साजरा करण्याचा उत्कृष्ट मुहूर्त म्हणजे दिवाळी म्हणतात. दिवाळीचे अतिशय वेगळे वर्णन ज्ञानेश्वर माऊलींनी एका ओळीत केले आहे. जैसी पूर्व दिशेच्या राऊळी। उदया येताची सूर्य दिवाळी। कि येरी हि दिशा तियेची काळी। काळिमा नाही।। पूर्वेला सूर्य उगवला की दिवाळी सुरु होते. ती सगळा काळोख नाहीसा करते. आपल्याला प्रकाशमान ठेवते. तसा नवा उजेड आपण स्वीकारत गेलो की आपल्यातील अंधःकार नष्ट होतो. जुना अंधार नष्ट होतो. ज्या जुनाट रुढी आहेत त्यासुद्धा गळून पडतात आणि नवप्रकाशात आपण नवी वाटचाल करतो. दिवाळीत प्रकाश व्हायचे असते. अविवेकाची काजळी । फेडूनी विवेकदीप उजळी । ते योगिया पाहे दिवाळी । निरंतर ॥ ही खरी दिवाळी आहे. अविवेकाची काजळी काढून विवेकाचा दीप लावणे यातून स्वतः प्रकाशित होणे आणि विश्वाला प्रकाशित करणे ही यामागची भावना आहे.

शंभराहून अधिक वर्षांपासून दिवाळी आणि दिवाळी अंक असे एक समीकरण बनून गेले आहे. गोडाधोडाच्या पदार्थांनी जिव्हातुमी करून दिवाळी साजरी करताना दिवाळी अंकांची साहित्य मेजवानी विचारशक्तीला चालना देते. 'शुभश्री' दिवाळी अंकाच्या निमित्ताने गेल्या पाच वर्षांपासून आम्हीही हा समृद्ध वारसा पुढे नेत आहोत. यंदाचा दिवाळी अंक विविध आशयघन साहित्याने भारलेला आहे. अलीकडील काळात भवतालात सद्यस्थितीतील राजकारणाविषयीची चिंता सातत्यानं दिसत आहे. त्याअनुषंगाने 'राजकारणाचा खेळखंडोबा: उत्तर काय?' हा परिसंवाद मतदारांच्या मतांना केराची टोपली दाखवून सोयीनुसार पक्षांतरे करण्याच्या

राजकारणातील नव्या प्रवाहावर भाष्य करणारा आहे. लोकशाहीसाठी घातक ठरणारा हा प्रवाह खंडित करण्यासाठीच्या पर्यायांचा उहापोह यामध्ये करण्यात आला आहे.

मनोरंजनाच्या क्षेत्रातील दिग्गज मंडळींनी 'सिनेमा नावाची शाळा' या परिसंवादातून अभिनयाच्या क्षेत्रातील आपल्या अनुभवांविषयी मोकळेपणाने आपले विचार मांडले आहेत. मराठी सिनेसृष्टीतील तरुण कलाकारांनी सोशल मीडियाविषयीची आपली मते आणि अनुभव 'सोशल मीडिया आणि मी' या परिसंवादातून व्यक्त केली आहेत.

मराठी साहित्याच्या क्षेत्रातील प्रतिभावंतांनी 'माझी लेखनप्रेरणा' या परिसंवादामध्ये आपल्या लेखणीतून उतरणाऱ्या मौलिक शब्दांमागची प्रेरणा काय आहे, याविषयीचे केलेले भाष्य वाचनीय आहे.

अलीकडील काळात जगण्याच्या रॅटरेसमध्ये गढून गेलेल्या मर्त्यमानवाच्या भोवती ताणतणावांनी, भविष्याविषयीच्या असुरक्षिततेने नकारात्मकतेचा गराडा पडला आहे. अशा वेळी सकारात्मक विचारांची पेरणी करून आयुष्य आनंददायी करण्याचा मार्ग 'स...सकारात्मकतेचा' या परिसंवादातून सांगण्याचा प्रयत्न सुप्रसिद्ध समुपदेशक आणि विचारवंतांनी केला आहे.

याखेरीज 'बदलता भारत' या परिसंवादामध्ये जागतिक पटलावर वेगानं विकसित होणारी अर्थव्यवस्था म्हणून नावारुपाला आलेल्या आपल्या देशाच्या वाढत्या प्रभावाची मिमांसा करताना भविष्यातील आव्हानांचा वेध घेण्यात आला आहे. युवा साहित्यिक नितीन थोरात यांची 'तुफान' ही कथा अंतर्मुख करायला लावणारी आहे; तर 'देजावू' ही रहस्यकथाही गूढरम्य वाचनाचा आस्वाद देणारी आहे. येणारे वर्ष राशीचक्रातील १२ राशींसाठी कसे असेल हे वार्षिक राशीभविष्यातून मांडण्यात आले आहे.

राजकारण, समाजकारण, साहित्य, मनोरंजन, अर्थकारण, व्यक्तिमत्त्व विकास अशा सर्व विषयांना स्पर्श करणारा यंदाचा दिवाळी अंक आपणा सर्वांच्या पसंतीस उतरेल याची खात्री आहे.

आमचे वाचक, वर्गणीदार, जाहिरातदार आणि हितचिंतकांसह सर्वांना ही दीपावली आनंददायी, आरोग्यदायी आणि समृद्ध करणारी ठरो, हीच प्रार्थना.

– संपादक

अनुक्रमणिका

- घटनेची मुलभूत चौकट हा धुवतारा : न्या. धनंजय चंद्रचूड
- विशेष परिसंवाद : राजकारणाचा खेळखंडोबा : उत्तर काय ?**
- पक्षातील फाटाफूट लोकशाहीच्या मुळावर : टी. एस. कृष्णमूर्ती
- जबाबदारी मतदारांची : मोहन एस. मते
- संसदीय सुधारणांची गरज : कल्याणी शंकर
- भ्रष्टाचारमुक्त निवडणुकांचे मृगजळ : ओ. पी. रावत
- धाडींच्या राजकारणाच्या मुळाशी.. : सुधाकर सुराडकर
- प्रश्न अंतर्गत लोकशाहीचा : मोहन गुरुस्वामी
- प्रादेशिक पक्ष आणि घराणेशाही : संजय कुमार

विशेष परिसंवाद : सिनेमा नावाची शाळा

- समृद्ध करणारी शाळा : केदार शिंदे
- सिनेमानं दिलं खूप काही : नागराज मंजुळे
- नशीबाची चित्रसंगत : मोहन जोशी
- शिकवणूक अभिनयप्रवासाची : अरुण नलावडे
- घडत गेलो मी : अशोक समर्थ

विशेष परिसंवाद : सोशल मीडिया आणि मी

- व्यासपीठ चांगले; पण... : अमेय वाघ
- त्रास पातळीहीन ट्रोलिंगचा : सुयश टिळक
- अफाट ताकदीचे माध्यम; पण... : नेहा शितोळे
- सोशल मीडियाचा संवादसेतू : मीरा जोशी

विशेष परिसंवाद : माझी लेखनप्रेरणा

- अंतरीची जाणीव समृद्ध होणं गरजेचं : अरुणा ढेरे
- 'झुळूक'नं दिली प्रेरणा : मंगला गोडबोले
- लेखनाशी जुळलं नातं : मोनिका गजेंद्रगडकर
- बहरला कवितेचा वेलू : प्रा. प्रवीण दवणे
- निरीक्षणातून झिरपलं, चारोळ्यातून उतरलं : चंद्रशेखर गोखले

विशेष परिसंवाद : स... सकारात्मकतेचा

- आनंदी मन आणि कार्यक्षमता : अरविंद जोशी
- तणावांचा सामना करताना... : डॉ. रोहन जहागिरदार
- समस्या मिटवा स्वतःला नाही : विदुला देशपांडे
- स्व'चा शोध घ्या : अविनाश धर्माधिकारी

विशेष परिसंवाद : बदलता भारत

- गरुडझेप भारताची : प्रा. डॉ. वि. ल. धारुरकर
- वैश्विक दिशादर्शक भारत : डॉ. जयंतीलाल भंडारी
- नवा भारत, डिजिटल भारत : नंदन नीलेकणी
- विश्वमित्राकडून विश्वगुरुकडे.... : डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर
- तिसऱ्या स्थानावर येताना.. : अभिजित मुखोपाध्याय

- दिवाळी कथा : तुफान : नितीन थोरात
- रहस्य कथा : देजावू : श्रीनिवास शारंगपाणी

■ स्वागत मूल्य
१५०/- रुपये

■ संपादक
शुभदा पाटील

■ मुखपृष्ठ मांडणी
पायल अॅडव्हर्टायजिंग

■ मुद्रण
क्रांती एजन्सी, पुणे

हे पुस्तक सौ. शुभदा पाटील यांनी संपादित करून मालक व प्रकाशक राजेंद्र पाटील यांनी क्रांती एजन्सी, पवळे चौक, पुणे येथे छापून शुभश्री प्रकाशन, विश्वास गार्डन - ए / २९, सनसिटी रोड, आनंदनगर, सिंहगड रोड, पुणे-४११०५१ येथे प्रकाशित केले.
(या अंकातील लेखकांच्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.)

वार्षिक
राशीभविष्य
२०२४
- मंजिरी फडके

देशात सामाजिक-आर्थिक धोरणे परिणामकारक बनविण्यासाठी संसदेने पहिली घटनादुरुस्ती केली होती आणि अनुच्छेद ३१ आणण्यात आला होता. तसेच नवव्या अनुसूचीत काही बदल करण्यात आले होते. या वादग्रस्त पहिल्या घटनादुरुस्तीमुळे संसदेला अनुच्छेद १४, १९ आणि ३१ चे उल्लंघन होत असल्याच्या कारणाने काही कायद्यांच्या न्यायिक समीक्षेची अनुमती मिळू शकत नव्हती. संसदेला मिळत असलेल्या या शक्तीमुळे संविधानकर्ते चिंतेत होते. न्यायिक प्रकरणांमध्ये न्यायालयासमोर असा तर्क दिला जात असे की, संसदेकडे अनुच्छेद ३६८ अन्वये संविधानात बदल करण्याचे अधिकार मर्यादित आहेत.

- न्या. धनंजय चंद्रचूड

देशाचे विद्यमान सरन्यायाधिश

घटनेची मूलभूत चौकट हा ध्रुवतारा

शे तीच्या क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी स्वातंत्र्यानंतर संसदेने अनेक कायदे बनविले. अतिरिक्त जमिनीचे पुनर्वितरण व्हायला हवे होते, याबाबत दुमत असू शकत नाही. त्या काळात ती गरजही होती. परंतु या प्रक्रियेत संविधानाचे निर्माते आणि नागरिक यांच्यात अनेक चिंता निर्माण झाल्या. अतिरिक्त असलेली जमीन एखाद्याकडून काढून घेणे हा त्याच्या संपत्ती जमविण्याच्या अधिकारावर आघात होता. केरळ जमीन पुनर्रचना अधिनियमाला ज्यांनी आव्हान दिले होते, ते केशवानंद भारती एका मुलाखतीत म्हणाले होते की, माझी संपत्ती जाईल म्हणून मी न्यायालयाचा दरवाजा ठोठावलेला नाही, तर सरकार जे काही करत आहे ते चुकीच्या पद्धतीने करत आहे म्हणून मी हे करीत आहे. परंतु जमीन सुधारणेच्या संदर्भातील कायद्याशी संबंधित लोकांना नंतर असे समजून चुकले की, अनेक जमीन सुधारणाविषयक कायदांना आव्हान दिले

जाऊ शकत नाही, कारण संसदेने आधीच या कायद्यांमध्ये घटनात्मक दुरुस्ती केलेली आहे.

देशात सामाजिक-आर्थिक धोरणे परिणामकारक बनविण्यासाठी संसदेने पहिली घटनादुरुस्ती केली होती आणि अनुच्छेद ३१ आणण्यात आला होता. तसेच नवव्या अनुसूचीत काही बदल करण्यात आले होते. या वादग्रस्त पहिल्या घटनादुरुस्तीमुळे संसदेला अनुच्छेद १४, १९ आणि ३१ चे उल्लंघन होत असल्याच्या कारणाने काही कायद्यांच्या न्यायिक समीक्षेची अनुमती मिळू शकत नव्हती. संसदेला मिळत असलेल्या या शक्तीमुळे संविधानकर्ते चिंतेत होते. न्यायिक प्रकरणांमध्ये न्यायालयासमोर असा तर्क दिला जात असे की, संसदेकडे अनुच्छेद ३६८ अन्वये संविधानात बदल करण्याचे अधिकार मर्यादित आहेत. परंतु शंकरप्रसाद सिंहदेव विरुद्ध भारतीय संघराज्य या प्रकरणात न्यायालयाने संसदेकडे घटनेत

दुरुस्ती करण्याचे अधिकार मर्यादित नाहीत, असे म्हणून घटनादुरुस्तीच्या वैधतेवर शिक्षामोर्तब केले होते.

यानंतर संसदेचे अधिकार अमर्याद आहेत की नाही, हा मुद्दा सज्जनसिंह विरुद्ध राजस्थान सरकार या प्रकरणातही उपस्थित झाला होता. तत्कालीन सरन्यायाधीश गजेंद्रगडकर यांनी असे अधिकार असल्याचे मत नोंदविले होते तर पाच सदस्यीय खंडपीठातील न्या. हिदायतुल्ला आणि न्या. मधुकर यांनी असहमती दर्शविली होती. त्यानंतर काही दिवसांतच बारा सदस्यांच्या घटनापीठाची स्थापना करण्यात आली

जेणेकरून संपत्तीसंबंधी सुधारणा लागू करता याव्यात. २५ वी घटनादुरुस्तीही केली, जेणेकरून संसदेला काही अतिरिक्त प्रयत्न करून घटनादुरुस्ती करता यावी. या दुरुस्तीने मूलभूत अधिकारही या कक्षेत आणण्यात आले. या घटनादुरुस्त्यांना सर्वोच्च न्यायालयात केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य या प्रकरणाद्वारे आव्हान देण्यात आले.

तेरा सदस्यीय पीठासमोर सुनावणी झाल्यानंतर ७ विरुद्ध ६ या अत्यंत किरकोळ फरकाने सर्वोच्च न्यायालयाने अशी व्यवस्था केली होती की, संसदेकडे घटनेच्या

जेणेकरून शंकर प्रसाद विरुद्ध सज्जनसिंह या प्रकरणाची मर्यादा करणे शक्य व्हावे. आता हे प्रकरण गोलकनाथ प्रकरणाच्या नावानेही ओळखले जाते. प्रसिद्ध वकील नानी पालखीवाला यांच्या मते, गोलकनाथ प्रकरण ही एक सुवर्णसंधी होती. पालखीवाला यांनी या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयात असा युक्तिवाद केला होता की, संसदेकडे घटनेत दुरुस्ती करण्याची अमर्याद शक्ती नाही. गोलकनाथ प्रकरणाच्या निकालाच्या रूपाने संसदेने आपली स्थिती मजबूत करण्याच्या दिशेने प्रयत्न वेगाने सुरू केले. या बाबतीत संसदेने २४ वी घटनादुरुस्ती केली,

कोणत्याही भागात (यात मूलभूत अधिकारांचाही समावेश आहे) सुधारणा करण्याची अमर्याद शक्ती आहे. परंतु या शक्तीचा अर्थ असा मात्र नाही की, घटनेची मूळ चौकट बदलता येईल किंवा ती उद्ध्वस्त करता येईल. हा निकाल पन्नास वर्षांपूर्वी दिला गेलेला आहे. घटना आणि भारतीय नागरिक यांच्यामध्ये असणाऱ्या अनुकूलनामुळे घटनेला ओळख मिळते. यात वेळोवेळी केल्या जाणाऱ्या व्याख्यांचाही मोलाचा वाटा असतो. बदलत्या काळाबरोबर घटनात्मक तरतुदींचा अर्थ लावून निकाल देणे हे भारतीय न्यायाधीशांचे कौशल्य आहे. निकाल देतेवेळी ते संविधानातील मूळ

घटनेच्या मूलभूत चौकटीचा सिद्धांत समजून घेण्यासाठी आपल्याला थोडे मागे जावे लागेल. जर्मन विद्वान डायट्रिच कानराड, हे जर्मनीतील कायदेतज्ज्ञ कार्ल शमिट यांच्या कार्यामुळे प्रभावित झाले होते. त्यांच्या कथनाच्या आधारावर भारतात घटनेच्या मूलभूत चौकटीची चर्चा सर्वप्रथम केशवानंद भारती प्रकरणात तार्किक स्वरूपात केली गेली. शमिट यांचा सिद्धान्त असे सांगतो की, कोणत्याही घटनादुरुस्तीमुळे घटनेच्या मूळ चौकटीचे विकृतीकरण होता कामा नये. भारतातील प्रकरणांच्या बाबतीतही याच तत्वाचे अनुपालन करण्यात आले. कानराड यांच्या म्हणण्यानुसार, घटनेच्या मूलभूत चौकटीत बदल करणारी कोणतीही घटनादुरुस्ती अस्वीकारार्ह आहे. ही थिअरी जर्मनीतून भारतात १९६० मध्ये आली. घटनेत दुरुस्ती करण्याच्या संसदेच्या अधिकाराविषयी कार्यपालिका आणि न्यायपालिकेदरम्यान संघर्षाची स्थिती होती. खर्चिक आर्थिक धोरणांच्या संदर्भाने त्यावेळी संसद काही दुरुस्त्या आणू इच्छित होती. प्रा. कानराड यांनी बनारस हिंदू विद्यापीठात दिलेल्या व्याख्यानात जेव्हा संसदेच्या मूलभूत चौकटीत बदल न करण्याविषयीचा सिद्धान्त सांगितला होता, त्याच्या काही महिने आधीच १७ वी घटनादुरुस्ती झाली होती.

भावनेपासून दूर जात नाहीत. घटनेची मूलभूत चौकट ध्रुवताऱ्याप्रमाणे सतत कायम राहते आणि आपल्याला दिशा देत राहते. घटनेच्या मुळाशी आहे घटनेचे सर्वोच्च स्थान, कायद्याचे

राज्य, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, न्यायिक समीक्षा, धर्मनिरपेक्षता, संघराज्य पद्धती, व्यक्तीचे

देशात सामाजिक-आर्थिक धोरणे परिणामकारक बनविण्यासाठी संसदेने पहिली घटनादुरुस्ती केली होती आणि अनुच्छेद ३१ आणण्यात आला होता. तसेच नवव्या अनुसूचीत काही बदल करण्यात आले होते. या वादग्रस्त पहिल्या घटनादुरुस्तीमुळे संसदेला अनुच्छेद १४, १९ आणि ३१ चे उल्लंघन होत असल्याच्या कारणाने काही कायद्यांच्या न्यायिक समीक्षेची अनुमती मिळू शकत नव्हती. संसदेला मिळत असलेल्या या शक्तीमुळे संविधानकर्ते चिंतेत होते. न्यायिक प्रकरणांमध्ये न्यायालयासमोर असा तर्क दिला जात असे की, संसदेकडे अनुच्छेद ३६८ अन्वये संविधानात बदल करण्याचे अधिकार मर्यादित आहेत. परंतु शंकरीप्रसाद सिंहदेव विरुद्ध भारतीय संघराज्य या प्रकरणात न्यायालयाने संसदेकडे घटनेत दुरुस्ती करण्याचे अधिकार मर्यादित नाहीत, असे म्हणून घटनादुरुस्तीच्या वैधतेवर शिक्कामोर्तब केले होते.

स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा तसेच राष्ट्राची एकता आणि अखंडता!

घटनेच्या मूलभूत चौकटीचा सिद्धान्त समजून घेण्यासाठी आपल्याला थोडे मागे जावे लागेल. जर्मन विद्वान डायट्रिच कानराड, हे जर्मनीतील कायदेतज्ज्ञ कार्ल शमित यांच्या कार्यामुळे प्रभावित झाले होते. त्यांच्या कथनाच्या आधारावर भारतात घटनेच्या मूलभूत चौकटीची चर्चा सर्वप्रथम केशवानंद भारती प्रकरणात तार्किक स्वरूपात केली गेली. शमित यांचा सिद्धान्त असे सांगतो की, कोणत्याही घटनादुरुस्तीमुळे घटनेच्या मूळ चौकटीचे विकृतीकरण होता कामा नये. भारतातील

प्रकरणांच्या बाबतीतही याच तत्त्वाचे अनुपालन करण्यात आले. कानराड यांच्या म्हणण्यानुसार, घटनेच्या मूलभूत चौकटीत बदल करणारी कोणतीही घटनादुरुस्ती अस्वीकारार्ह आहे. ही थिअरी जर्मनीतून भारतात १९६० मध्ये आली. घटनेत दुरुस्ती करण्याच्या संसदेच्या अधिकाराविषयी कार्यपालिका आणि न्यायपालिकेदरम्यान संघर्षाची स्थिती होती.

खर्चिक आर्थिक धोरणांच्या संदर्भाने त्यावेळी संसद काही दुरुस्त्या आणू इच्छित होती. प्रा. कानराड यांनी बनारस हिंदू विद्यापीठात दिलेल्या व्याख्यानात जेव्हा संसदेच्या मूलभूत चौकटीत बदल न करण्याविषयीचा सिद्धान्त सांगितला होता, त्याच्या काही महिने आधीच १७ वी घटनादुरुस्ती झाली होती.

प्रा. कानराड यांनी एक लेखही लिहिला होता. लिमिटेडन्स ऑफ अमेन्डमेंट प्रोसीजरस अँड द कॉन्स्टिट्युअंट पॉवर या शीर्षकाने हा लेख इंडियन इयरबुक ऑफ इंटरनॅशनल अफेअर्स या नियतकालिकात तो १९७० मध्ये प्रसिद्ध झाला होता. केशवानंद भारती प्रकरणात दिल्या गेलेल्या निकालात या लेखाचा उल्लेख पाच ठिकाणी करण्यात आला होता. केशवानंद भारती प्रकरणात सामान्यतः असा विचार होता की, भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३६८ मध्ये असलेल्या उल्लेखास अनुसरून हा विचार आहे. या अनुच्छेदात म्हटले आहे की, घटनेत

बदल करण्याचा अर्थ हा नव्हे, की घटनेची मूलभूत चौकटच उद्ध्वस्त करून टाकावी. मिनर्वा मिल प्रकरणात दिलेल्या खटल्यात दिलेल्या व्यवस्थेतही घटनेची मूळ चौकट कायम ठेवण्याचा उल्लेख करण्यात आला आहे.

भारताकडून मूलभूत चौकटीचा सिद्धान्त स्वीकारला गेल्यानंतर हा सिद्धान्त नेपाळ, बांगलादेश, पाकिस्तान आदी शेजारी देशांमध्येही पोहोचला. बांगलादेशच्या सर्वोच्च

न्यायालयाच्या अपिलीय विभागाने १९८९ मध्ये अन्वर हुसैन विरुद्ध बांगलादेश सरकार या प्रकरणात हा सिद्धान्त डोळ्यासमोर ठेवून केशवानंद प्रकरणाचा स्पष्ट उल्लेख करूनच निकाल दिला होता. आपल्या या निकालाने बांगलादेशच्या सर्वोच्च

न्यायालयाने एक घटनादुरुस्ती रद्द केली होती, कारण या दुरुस्तीनुसार न्यायिक मीमांसेच्या क्षेत्रावर दुष्परिणाम होणार होता. घटनात्मक कायद्यांचे जाणकार यानिव रोजनाइ असे म्हणतात की, संपूर्ण जगभरात घटनादुरुस्तीचा अधिकार मर्यादित असण्याचे तत्त्व स्वीकारण्यात येत आहे. दक्षिण कोरिया, जपान आणि काही लॅटिन अमेरिकी देशांत तसेच आफ्रिकी देशांमध्येही घटनेच्या मूळ चौकटीचे रक्षण करण्याविषयीचा सिद्धान्त वेगवेगळ्या स्वरूपात समोर आला आहे. घटनात्मक लोकशाही मानणाऱ्या देशांत या सिद्धान्ताकडे असलेला लोकांचा ओढा हेच या सिद्धान्ताचे यश आहे.

(मुंबईमधील आठव्या डॉ. एल.एम. सिंघवी मेमोरियल व्याख्यानात केलेल्या भाषणाचा संपादित अंश)
(शब्दांकन : राजीव मुळ्ये)

विशेष परिसंवाद >>

राजकारणाचा स्वैच्छस्वंडोबाः उत्तरकाय?

लोकप्रतिनिधींच्या
माध्यमातून चालणाऱ्या
लोकशाहीत राजकीय पक्ष
महत्त्वाची आणि उपयुक्त
भूमिका बजावत असतात.
काही पाश्चिमात्य देशांतील
लोकशाहीचे विश्लेषण
पाहिल्यास पक्षांचे
व्यवस्थापन सुरळीत सुरू
राहिल्यास संबंधित देशात
लोकशाही अधिक बळकट
होते. पण राजकीय पक्षांतच
मतभेद असतील, बंडखोरी
असेल तर त्याची परिणती
पक्ष फुटण्यात होते. असेच
प्रकार वारंवार घडत
असतील तर ही बाब
लोकशाहीच्या मुळावर
येण्यासारखी आहे.

– टी. एस. कृष्णमूर्ती

माजी निवडणूक आयुक्त

पक्षातील फाटाफुट लोकशाहीच्या मुळावर!

३॥ पल्या देशात स्वातंत्र्यानंतर राजकीय पक्षांची संख्या सातत्याने वाढत गेली आहे. आज सहा राष्ट्रीय पक्ष, ५४ प्रादेशिक पक्ष आणि २५९७ बिगर मान्यतेचे पक्ष आहेत. यात राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवरचे पक्ष हे निवडणुकीत अधिक महत्त्वाचे मानले जातात. अर्थात काही बिगर मान्यतेचे पक्ष देखील ठराविक भागात मैदानात उतरतात. मात्र त्या बहुतांशवेळा दबावगटाच्या रूपाने सक्रिय असतात. एवढेच नाही तर काही पक्ष हे करसवलतीचा लाभ मिळवत संशयास्पद व्यवहारात सक्रिय राहतात. एकुणातच आपल्याकडे अमेरिका आणि ब्रिटनच्या तुलनेत वेगळे चित्र पाहण्यास मिळते. तेथे राष्ट्रीय स्तरावर केवळ दोन किंवा तीन प्रमुख पक्ष निवडणुक लढतात. भारतीय राजकारणात फूट पडणे किंवा बंडखोरी होणे ही नवीन बाब नाही. आपल्याकडे पहिली फूट १९६४ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षात पडली. त्यानंतर काही वर्षांनी सत्ताधारी काँग्रेस पक्षालाच अशा प्रकारचा फुटीचा सामना करावा लागला. अलिकडच्या

काळात पक्षात फूट पडण्याची आणि बंडखोरीची आलेली लाट पाहता सत्ता मिळवण्यासाठी आपल्या राजकीय विचारांना तिलांजली दिली जात असल्याचे दिसून येते. पक्ष फुटण्याच्या स्वरूपातही बदल झाला आहे. आता तर मूळ पक्षात प्रामुख्याने नेतृत्वाच्या संघर्षावरून एखादा नेता पक्षातून बाहेर पडतो आणि तो सत्ताधारी पक्ष किंवा आघाडीत सामील होतो. अशा प्रकारची फूट ही संख्याबळ आणि सत्ताधारी पक्षाच्या सामर्थ्यावर बऱ्याच अंशी अवलंबून असते.

लोकशाहीत निवडून येणाऱ्या प्रतिनिधींनी लोकांच्या आशा-आकांक्षा पूर्ण कराव्यात अशी अपेक्षा असते. मतदारसंघातील नागरिकांचे प्रश्न मार्गी लावण्यासाठी व्यापक योगदान द्यावे असेही म्हटले जाते. अशा स्थितीत आपल्या राजकीय व्यवस्थेत आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण फूटीचा अनुभव मिळतो. निवडणुकपूर्व आघाडी करत मैदानात उतरलेला पक्ष हा निकालानंतर सरकारमध्ये सामील होण्यासाठी जुनी

आघाडी तोडून नव्याने समीकरण तयार करतो. ही बाब लोकशाहीसाठी योग्य नाही. कारण यात लोकांच्या इच्छा किंवा मतांचा कौल याचे अचूक प्रतिबिंब पडत नाही. पक्षांचे आणि नेत्यांचे वर्तन ही एकप्रकारे लोकशाहीची अवहेलनाच आहे.

निवडणुकीनंतर किंवा निकालानंतर काही दिवसांतच पक्षात होणारी फाटाफूट ही आपल्या राजकारणाची क्लेषदायक बाजू आहे. फाटाफूट किंवा बंडखोरीच्या वेळी आपण लोकशाहीची मूल्य बाजूला ठेवतो. अशावेळी पक्षांतर विरोधी कायद्याची माहिती घेणे गरजेचे ठरते. या कायद्यानुसार एखाद्या गटाला अधिकृत मान्यता मिळवायची असेल तर मूळ पक्षापासून वेगळे होणारे आमदार किंवा खासदारांची संख्या ही पक्षाच्या एकूण आमदार किंवा खासदारांच्या दोन तृतियांश असणे बंधनकारक आहे. या पेक्षा कमी संख्येने सदस्य बाहेर पडत असतील ते अपात्र म्हणून घोषित करण्यात येते. तरीही पक्षात फूट रोखण्यासाठी कायद्याच्या माध्यमातून होणारे प्रयत्न कमीच आहेत. अशा प्रकारची फूट ही लहान पक्षांत अधिक दिसून येते आणि सरकार अस्थिर होऊ शकते. एकंदरीतच लहान, मध्यम आकाराच्या पक्षांची वाढती संख्या ही नवनिर्वाचित सरकारच्या स्थैर्यावर टांगती तलवार आहे. एखाद्या पक्षात अंतर्गत वादावरून फूट पडते तेव्हा त्यात पक्षाची बांधणी, व्यवस्थापन कायद्याचा अभाव असल्याचा अनुभव येतो. भारतीय निवडणूक आयोगाने सातत्याने राजकीय पक्षांना अशा प्रकारच्या कायद्याची शिफारस केली. कायदा आयोगाबरोबरच घटनेचा आढावा घेण्यासाठी नियुक्त केलेले न्यायाधीश वेंकटचल्लैया समितीने देखील पक्षांची बांधणी, कामकाज, फूट किंवा विलिनीकरणाला नियमित करण्यासाठी एक वेगळा कायदा तयार करण्याचा सल्ला दिला आहे.

आजघडीला पक्षासाठी विशेष कायद्याचा अभाव असल्याने सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाने वेगवेगळे निर्देश देत निवडणूक आयोगावर काही जबाबदारी सोपविली आणि त्यानुसार पक्षाचे वाद मिटवावेत, असे सांगण्यात आले.

स्थिती संदिग्ध असेल तर पक्षांत फूट पडण्याची शक्यता बळावते आणि फुटलेले पक्ष वेगवेगळ्या गटांच्या माध्यमातून दावे आणि प्रतिदावे करत राहतात. याशिवाय मुद्द्यांना निकाली काढतांना

पक्षांतर विरोधी कायदा हा पक्षातील वाद विवादांचा निपटारा करण्यासाठी पुरेसा ठरत नाही. त्यामुळे राजकीय पक्षांसाठी एक वेगळा कायदा तयार करण्याची अत्यंत गरज आहे. यात त्यांच्यासाठी नियम आणि त्याचे व्यवस्थापन आदींवरून तरतूद करणे गरजेचे आहे.

कायदेशीर विलंब आणि वरिष्ठ न्यायालयात याचिका दाखल करण्याची सुविधा असल्याने अकारण संभ्रमावस्था निर्माण होते. सामान्यपणे नियमाचे आकलन केल्यास कोणताही

प्रतिनिधींचा गट हा एखाद्या पक्षाच्या नेतृत्वाशी सहमत नसेल किंवा पक्षाबाहेर जात असेल तर त्याने सरळ नवीन राजकीय पक्ष स्थापन करावा, असे अभिप्रेत आहे. अर्थात हा सल्ला आपल्या निर्वाचित सदस्यांच्या पचनी पडणार नाही. कारण ते मूळ पक्षाचा निवडणूक चिन्ह, निधी आणि झेंड्यांचा फायदा घेऊ इच्छित असतात. या गोष्टी त्याला सत्तेच्या स्पर्धेत टिकवून ठेवण्यासाठी मदत करत असतात.

पक्षांतर विरोधी कायदा हा पक्षातील वाद विवादांचा निपटारा करण्यासाठी पुरेसा ठरत नाही. त्यामुळे राजकीय पक्षांसाठी एक वेगळा कायदा तयार करण्याची अत्यंत गरज आहे. यात त्यांच्यासाठी नियम आणि त्याचे व्यवस्थापन आदींवरून तरतूद करणे गरजेचे आहे. अन्यथा पक्षांतर विरोधी

कायद्यातच दुरुस्ती करून पक्षातील वादांवर सर्वसमावेशक तोडगा काढणे आणि फाटाफूट झालेल्या पक्षांच्या स्थितींवर योग्य मार्ग काढता येऊ शकतो. याप्रमाणे कोणतेही राज्य किंवा केंद्रात सरकार स्थापन झाल्यानंतर पक्षात अचानक फूट पडत असेल तर त्यापासून वेगळा होणाऱ्या गटावर एक किंवा दोन वर्षांसाठी बंदी घालण्याचा विचार करायला हवा. अशी प्रवृत्ती रोखण्यासाठी आणखी एक 'फर्स्ट पास्ट द पोस्ट सिस्टिम' (यानुसार सर्वाधिक मत घेणारा उमेदवार निवडून येतो) पेक्षा वेगळा मार्ग काढता येईल आणि तो म्हणजे जिंकण्यासाठी मतदारसंघातील एकूण मतदारांपैकी ३३.१३ टक्के किंवा ५० टक्के मत मिळवण्याची किमान मर्यादा निश्चित करणे. आणखी एक अधिकार नागरिकांना मिळायला हवा आणि तो म्हणजे पक्षात फूट पडली तर प्रतिनिधीला माघारी बोलावण्याचा.

देशातील मतदारांची संख्या ९४ कोटी ५० लाख २५ हजारांपर्यंत पोहोचली आहे. देशाच्या पहिल्या निवडणुकीपासूनचा कालखंड पाहिल्यास आतापर्यंत यात सहा पटींनी वाढ नोंदवण्यात आली आहे. मतदारसंख्या वाढत असताना प्रत्यक्ष मतदानात मात्र अपेक्षित वाढ दिसून येत नाहीये. २०१९च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत ६७.४० टक्के मतदारांनीच मतदानाचा हक्क बजावला. विशेष म्हणजे मतदानाच्या प्रक्रियेत न सहभागी झालेल्यांमध्ये शहरी भागातील नागरिकांचे, युवकांचे प्रमाण मोठे होते. या वर्गाला या मुलभूत हक्काचे महत्त्व, त्याची ताकद आणि तो मिळवण्यासाठीच्या संघर्षाची कल्पना नसावी. मतदान केल्याशिवाय राजकारण्यांवर टीका करण्याचा आपल्याला कोणताही हक्क उरत नाही, हे लक्षात घ्यायला हवे.

– मोहन एस. मते

मुक्त पत्रकार

जबाबदारी मतदारांची

जगातील सर्वांत मोठी लोकशाही असणाऱ्या भारतात लोकसंख्या वाढीबरोबर मतदारांची संख्याही लक्षणीयरित्या वाढत चालली आहे. १९५१ पासून मतदार यादीत सहापट वाढ झाली असून यंदा ही संख्या ९४.५० कोटींवर पोहोचली आहे. असे असले तरी आजही मतदानाबाबतची उदासीनता पूर्णपणे दूर करण्यात आपल्याला यश आलेले नाही. मागच्या लोकसभा निवडणुकीचेच उदाहरण घेतल्यास जवळपास एक तृतीयांश मतदारांनी आपला मतदान हक्क बजावला नव्हता. मतदानाचा टक्का वाढवण्यासाठी निवडणूक आयोगाकडून सातत्याने प्रयत्न केला जात असूनही ही स्थिती असेल तर ती निश्चितच चिंताजनक म्हणायला हवी.

१९५१ मध्ये पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीसाठी मतदार यादी तयार करण्यात आली होती. त्यावेळी जवळपास १७.३२ कोटी मतदारांची नोंदणी करण्यात आली होती.

यापैकी ४५.६७ टक्के मतदारांनी स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या निवडणुकीत मतदान केले होते. १९५७ च्या लोकसभा निवडणुकीवेळी देशातील मतदारांची संख्या १९.३७ कोटी होती. यापैकी फक्त ४७.७४ टक्के मतदारांनी आपला मतदानाचा हक्क बजावला होता. १९६२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत पहिल्यांदा मतदानाचा टक्का ५० टक्यांपुढे गेला आणि २१.६४ कोटी कोटी मतदारांपैकी ५५.४२ टक्के जणांनी त्यावेळी मतदान केले होते. २००९ मध्ये नोंदणीकृत मतदारांची संख्या ७४.७० कोटींवर पोहोचली होती यावेळी झालेल्या निवडणुकीतील मतदानाचा टक्का फक्त ५८.२१ टक्के होता. तर २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीवेळी ८३.४० कोटी मतदारांपैकी ६६.४४ टक्के जणांनी मतदान केले होते. २०१९ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मतदारांची संख्या ९१.२० कोटींवर पोहोचली होती. मात्र मतदान प्रक्रियेत ६७.४० टक्के जणांनी भाग घेतला.

मतदानाचा टक्का ७५ टक्क्यापर्यंत घेऊन जाणाऱ्या चर्चेदरम्यान आयोगाने २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीत मतदान केंद्रात न आलेल्या ३० कोटी मतदारांच्या मुद्याला बगल दिली होती. मतदान न केलेल्यांमध्ये प्रामुख्याने शहरी भागातील मतदार, युवक आणि स्थलांतरीतांच्या समावेश होता. नुकत्याच झालेल्या हिमाचल प्रदेश आणि गुजरातमधील विधानसभा निवडणुकीत शहरी मतदारांनी उदासीनता दाखवल्याचे आयोगाने म्हटले होते. स्थलांतरीत मतदारांचे आपल्या राज्यातील मतदान यादीत नाव असते; परंतु विविध अडचणींमुळे त्यांना निवडणुकीवेळी आपल्या गावी जाऊन मतदान करता येत नाही. यावर उपाय म्हणून आयोगाने रिमोट इलेक्टॉनिक व्होटिंग मशीनचा प्रस्ताव समोर आणला आहे ही दिलासादायक बाब आहे. मात्र, यासाठी राजकीय सहमती आणि कायदेशीर चौकटीत बदल करण्याची आवश्यकता आहे.

लोकशाही व्यवस्थेत मतदार हा राजा असतो. किंबहुना सगळ्या लोकशाही प्रक्रियेचा तो आधारच मानला पाहिजे. मतदानाचा अधिकार हा मुलभूत अधिकार आहे. तो मिळवण्यासाठी बराच संघर्ष करावा लागला आहे. हा अधिकार त्याला व्यवस्थितीतपणे बजावता यावा, राजकीय पक्षांच्या हकुमशाही प्रवृत्तीला तो बळी पडू नये, राजघटनेने दिलेले त्याचे अधिकार शाबूत राहावेत यासाठी स्वतंत्र निवडणूक आयोग स्थापन केला गेला. त्याला अनेक अधिकार दिले गेले. यामधून त्याची स्वायत्तता जपण्याचा प्रयत्न होत असतो. केवळ निवडणुकांची अमलबजावणी किंवा संचालन करणे एवढेच निवडणूक आयोगाचे काम नाही.

लोकांचे लोकशाहीविषयी अधिकाधिक प्रबोधन करणे आणि त्यांना मिळालेल्या मतदानाचा अधिकार समर्थपणे बजावणे या बदलची जनजागृती निवडणूक आयोगाकडून अपेक्षित आहे.

आपल्या संविधानाने भारताला प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून घोषित केले. त्याचा अर्थच होता की लोकांनी लोकांकरीता लोकांमार्फत चालवलेले राज्य. यात प्रजेचा अधिकार अंतिम मानला गेला आहे. यासाठी दर पाच वर्षांनी संसद, विधिमंडळ आणि

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका होत असतात. ग्रामपंचायतीपासून ते संसदेपर्यंत असलेली निवडणुकीची शृंखला अबाधित राहण्याकरीता मतदार हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. ही निवडणूक प्रक्रिया निष्पक्षरीतीने चालावी, त्यात पारदर्शकता असावी या करीता २५ जानेवारी १९५० ला स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची स्थापना केली गेली. जवळपास दीडशे कोटी लोकसंख्या आणि काही लाख गावांमध्ये राबवली जाणारी निवडणूक प्रक्रिया सुरळीपतणे पार पाडणे हे सर्वात मोठे आव्हान असते. ७०-७५ वर्षांपूर्वीची मतदान किंवा निवडणूक प्रक्रिया आणि आजची स्थिती यात बराच मोठा फरक पडलेला आहे. या कालावधीत लोकशाही

प्रधान देश असूनही मतदानाची टक्केवारी अपेक्षेप्रमाणे वाढत नाही. आपल्या मतदानाच्या हक्काविषयी मतदारांमध्ये जागृती व्हावी आणि लोकशाहीतला हा सर्वात मोठा हक्क प्रत्येकाने आवर्जून बजावावा या उद्देशाने निवडणूक आयोगाचा हा स्थापना दिवस राष्ट्रीय मतदार दिवस म्हणूनही २०११ साली घोषित केला गेला. पण या दिवसाबाबत सुद्धा पुरेशी जनजागृती झालेली पाहायला मिळत नाही.

निवडणूक आयोगासारख्या स्वायत्त आणि सर्वोच्च संस्थेने या राष्ट्रीय दिवसाबाबत पुढाकार घेतलेला असतो. शासकीय

यंत्रणांमार्फत म्हणजेच त्या त्या राज्यातील निवडणूक आयोगाच्या वतीने मतदारांपर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न होतो. मतदानाचा हक्क का बजावला पाहिजे, इथपासून ते या अधिकारासाठी कोण पात्र असते, हा हक्क मिळवण्याची प्रक्रिया काय आणि लोकशाहीत मतदान हे किती महत्त्वपूर्ण आहे अशा विविध दृष्टीकोनातून माहिती

देण्याचे काम हे यानिमित्ताने होते, परंतु, राजकीय पक्ष या राष्ट्रीय मतदार दिवसाबाबत तसे उदासीनच राहातात. खरे तर त्यांनी सुद्धा या दिवसाचे निमित्त साधून मतदानाचे महत्त्व लोकांना सांगितले पाहिजे. आपापल्या परिसरातील नवीन मतदारांची नोंदणी करून घेण्यासाठी या दिवसाचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. केवळ निवडणुका आल्या की मगच राजकीय पक्षांना जाग येते, ही बाब चुकीची आहे.

स्वातंत्र्य मिळून ७३ ते ७५ वर्षे होऊनही कोणत्याच मतदानाची टक्केवारी ७५ ते ८० टक्क्यांवर जात नाही, ही बाब आपल्याला विचार करायला भाग पाडणारी आहे. अपवादात्मक परिस्थितीत टक्केवारी

वाढली असू शकेल. परंतु सरासरी अनुमान काढले तर गेल्या ७५ वर्षांतल्या लोकसभा किंवा विधानसभा निवडणूकांमध्ये ७०-७२ टक्क्यांवर मतदान झाल्याचे पाहायला मिळत नाही. लोकशाहीची पाळेमुळे खोलपर्यंत रुजलेली नाहीत असाच याचा निष्कर्ष काढावा लागेल.

मतदारांच्या लोकशाही विषयक साक्षरतेवरच लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून आहे, हे लक्षात घ्यावे लागेल. आजही ग्रामीण भागातील मतदार किंवा शहरी भागातील काही उच्चभ्रू मतदार जाणीवपूर्वक मतदान करीत नाहीत. याचे कारण म्हणजे मतदान

म्हणजे राजकीय पक्षांची संपुष्टात आलेली विश्वासार्हता. आज पैसा आणि गुंडगीरी यांनी राजकारणाचा ताबा घेतल्याचे दिसून येते. पैशाच्या जोरावर मत विकत घेण्याची अतिशय दृष्ट परंपरा वाढीला लागलेली पाहायला मिळते. मतदारांने स्वतःचे महत्त्व कितीही जपण्याचे प्रयत्न केले तरी राजकीय पक्षांकडून या मतदानाचा जो काही लिलाव मांडला जातो त्या दुष्प्रवृत्तींमुळेसुद्धा मतदानाची टक्केवारी वाढू शकत नाही.

मतदारांच्या संख्येत युवावर्गाचे प्रमाण देखील समाधानकारक नाही. वास्तविक,

सहभाग चिंताजनक ठरतो. वास्तविक, मतदानाचा हक्क न बजावता राजकीय व्यवस्थेवर भाष्य करण्याचा किंवा सरकारच्या कार्यपद्धतीवर टीका करण्याचा आपल्याला अधिकारच उरत नाही, हे लक्षात घ्यायला हवे. गेल्या काही वर्षांमध्ये नन ऑफ द अबाव' अर्थात नोटा'चाही पर्याय मतदानप्रक्रियेत उपलब्ध झाला आहे. त्यामुळे आपल्या पसंतीचा एकही उमेदवार नसल्यास 'नोटा'चा पर्याय वापरून का होईना पण मतदानाचा हक्क बजावलाच पाहिजे. मतदानाची टक्केवारी जितकी वाढत जाईल तितकी लोकशाही सर्वसमावेशक आणि लोकाभिमुख होत जाईल. आज मतदारांच्या उदासीनतेमुळेच लोकशाहीला आपल्या मनमानीनुसार वाकवणाऱ्यांचे फावते हे लक्षात घेतले पाहिजे. याउलट मतदारराजा जागरूक असेल तर लोकप्रतिनिधींवर दबाव राहतो. आपण लोकहिताची कामे केली नाहीत तर जनता आपल्याला घरी बसवेल याची भीती राहते. भारतीय मतदारांनी आजवर अनेकदा याचा प्रत्यय आणून दिलेला आहे. त्यामुळे लोकप्रतिनिधींवर अंकुश ठेवण्यासाठी, त्यांच्याकडून राष्ट्रहिताची, लोकहिताची, समाजहिताची कामे पारदर्शकपणाने घडवून आणण्यासाठी जागरूक मतदार अत्यंत गरजेचा आहे. दुसरीकडे, निवडणूक आयोगानेही मतदानाची प्रक्रिया अधिकाधिक सोपी कशी होईल, दुबार नोंदणीला आळा कसा बसेल याकडे अधिक गांभीर्याने पाहिले पाहिजे. यासाठी मतदान ओळखपत्रांना आधार कार्डाशी जोडण्याचा विचार पुढे आला आहे. त्याबाबत गतीशील कार्यवाही झाली पाहिजे. याखेरीज मतदानाचा हक्क न बजावल्यास काही सेवांचे लाभ मिळण्यापासून वंचित ठेवण्यात यावे अशाही काही सूचना मध्यंतरी मांडल्या गेल्या होत्या. निवडणूक आयोगाने मतदानाच्या प्रक्रियेतील त्रुटी, अडचणी दूर करूनही मतदारांची उदासीनता कमी न झाल्यास मतदानसक्तीसारखी पावले उचलावी लागतील.

आपल्या संविधानाने भारताला प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून घोषित केले. त्याचा अर्थच होता की लोकांनी लोकांकरीता लोकांमार्फत चालवलेले राज्य. यात प्रजेचा अधिकार अंतिम मानला गेला आहे. यासाठी दर पाच वर्षांनी संसद, विधिमंडळ आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका होत असतात. ग्रामपंचायतीपासून ते संसदेपर्यंत असलेली निवडणुकीची शृंखला अबाधित राहण्याकरीता मतदार हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. ही निवडणूक प्रक्रिया निष्पक्षरीतीने चालावी, त्यात पारदर्शकता असावी या करीता २५ जानेवारी १९५० ला स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची स्थापना केली गेली. जवळपास दीडशे कोटी लोकसंख्या आणि काही लाख गावांमध्ये राबवली जाणारी निवडणूक प्रक्रिया सुरळीपतणे पार पाडणे हे सर्वात मोठे आव्हान असते. ७०-७५ वर्षापूर्वीची मतदान किंवा निवडणूक प्रक्रिया आणि आजची स्थिती यात बराच मोठा फरक पडलेला आहे. या कालावधीत लोकशाही प्रधान देश असूनही मतदानाची टक्केवारी अपेक्षेप्रमाणे वाढत नाही. आपल्या मतदानाच्या हक्काविषयी मतदारांमध्ये जागृती व्हावी आणि लोकशाहीतला हा सर्वात मोठा हक्क प्रत्येकाने आवर्जून बजावावा या उद्देशाने निवडणूक आयोगाचा हा स्थापना दिवस राष्ट्रीय मतदार दिवस म्हणूनही २०१९ साली घोषित केला गेला. पण या दिवसाबाबत सुद्धा पुरेशी जनजागृती झालेली पाहायला मिळत नाही.

किंवा निवडणुका हा फक्त राजकारण्यांचा प्रांत आहे. आपला त्याच्याशी काही संबंध नाही, अशी तटस्थ वृत्ती पाहायला मिळते. परंतु संसदीय लोकशाहीत आपले एकमत लोकशाहीची पत ठरवणारे असते. म्हणूनच त्याला अमूल्य मत म्हटले जाते. पण हे महत्त्व लक्षात आणून देण्यात आपण कमी पडलो आहोत. या उदासिनते मागे दुसरे कारण

सध्या एकूण लोकसंख्येच्या ६३ ते ६५ टक्के तरुणांची संख्या आहे. पण त्यापैकी युवा मतदारांची संख्या ३७.७ टक्केच असल्याचे पाहायला मिळते. समाजमाध्यमांवरून आणि विविध व्यासपीठांवरून राजकीय व्यवस्थेविषयी, राजकारण्यांविषयी, पक्षांविषयी टिकाटिप्पणी करण्यात आघाडीवर असणाऱ्या तरुणांचा मतदानाच्या प्रक्रियेतील अल्प

स्वातंत्र्योत्तर काळात ५०-६०च्या दशकात संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये एकप्रकारची एकरूपता होती. बहुतांश सदस्य सभागृहाच्या मर्यादांचे पालन करणारे होते. त्यांच्या भाषणांमध्ये नर्मविनोद, गमतीदार चिमटे यांचा वापर होई आणि निकोपपणाने चर्चा होत असत. गेल्या काही वर्षांत असे वातावरण पाहायला मिळणे दुर्मिळ झाले आहे. उलट राजकीय द्वंद्वामुळे अनेकदा संसद ठप्प राहण्याचे प्रकार वाढत आहेत. संसदेच्या कामकाजासाठी २.५ लाख रुपये प्रतिमिनिट इतका खर्च होत असतो. राष्ट्रीय आयोगाच्या शिफारशीनुसार लोकसभेच्या किमान १२० आणि राज्यसभेच्या किमान १०० बैठका होणे आवश्यक आहे. सध्याच एकंदर चित्र पाहता गेल्या काही वर्षांत परिपक्व झालेल्या लोकशाहीच्या सदृढतेसाठी काही संसदीय सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

— कल्याणी शंकर

ज्येष्ठ पत्रकार, नवी दिल्ली

संसदीय सुधारणांची गरज

अ घडलीला अनेक क्षेत्रात सुधारणांची गरज असताना संसदेतही तात्काळ सुधारणा करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. विशेषतः, गेल्या काही वर्षांत संसदेच्या दोन्ही सभागृहात गोंधळाचे वातावरण सातत्याने दिसून येत आहे. अगदी सध्याचेच चित्र पाहिल्यास विरोधक सरकारवर आरोप करण्यासाठी जनता आणि माध्यमांचे लक्ष वेधून घेत आहेत; तर सरकार विरोधकांना नामोहरम करण्यासाठी आक्रमक मूडमध्ये आहे. इतिहासात डोकावल्यास भाजपने मागील काळात सत्ताधारी काँग्रेसला विरोध करून असेच जेरीस आणले होते. सभात्याग करणे, घोषणाबाजी करणे, फलक झळकावणे, सभापतीसमोर येऊन घोषणा देणे यांसारख्या गोष्टी करत भाजपाच्या लोकप्रतिनिधींकडून जनतेचे आणि माध्यमांचे लक्ष वेधून घेतले जायचे. कामकाजाचे थेट प्रक्षेपण देखील खासदारांना आक्रमक रुप धारण करण्यास बहुतांश वेळा प्रवृत्त करणारे ठरत आहे.

संसदेचा उदारमतवाद हा जोरदार चर्चा, वादविवाद, असहकार्य करण्याची

परवानगी देतो. प्रश्नकाळात कालावधी कमी असला तरी चर्चा, स्थगन प्रस्ताव, लक्षवेधी सूचना आणि अन्य नियम हे सरकारला जबाबदार ठरविण्याची संधी देणारे आहेत. या माध्यमातून राजकीय पक्षांनी, विरोधकांनी लोकशाहीतील विस्कळीतपणा, लालफितीचा कारभार, कायद्याच्या अंमलबजावणीतील विलंब यावर चर्चा करायला हवी आणि निर्णयात सहकार्य करायला हवे. नेत्यांच्या विचारांमध्ये भिन्नता असू शकते आणि त्याला विरोध करण्याचा अधिकारही आहे. दुर्दैवाने, अशी सौजन्यता क्वचितच पाहवयास मिळत आहे. विरोधकांनी म्हणणे सांगितले पाहिजे आणि सरकारने आपली बाजू मांडली पाहिजे, अशी म्हण आहे. पण तसे होताना दिसत नाही.

इतिहासात डोकावल्यास १९५० आणि ६० च्या दशकांत दोन्ही सभागृहात एकवाक्यता होती. बहुतांश खासदार, लोकप्रतिनिधी लोकशाहीच्या या मंदिरांची मर्यादा राखत असत. त्यांच्या भाषणातून नर्मविनोद, हास्य आणि निकोप चर्चा करत सभागृहात जिवंतपणा आणला जात असे. १९८० च्या दशकापासून

काँग्रेस बँकफूटवर जाण्यास सुरुवात झाली. राष्ट्रीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षाचा दबदबा सुरू झाला. परिणामी आघाडीचे राजकारण सुरू झाले. तेव्हापासून संसदेतील गदारोळ, गोंधळ अधिक प्रमाणात वाढू लागला.

संसदीय सुधारणांसाठी आणखी एक घटक आहे तो म्हणजे बैठकांचा कालावधी. बहुतांश राज्यात विधानसभेचा कार्यकाळ हा कसबसा ३० दिवसांपर्यंत चालतो. हरियाणा आणि पंजाबसारख्या राज्यात तर सरासरी १५ दिवसच कामकाज चालते. संसदेतील खासदार विधायक कामांसाठी कमी वेळ देताना दिसतात. परिणामी कायदे तयार करण्यासाठी कमी वेळ दिला जातो. पहिल्या तीन लोकसभेच्या कालावधीत एका वर्षात सरासरी १२० दिवस कामकाज झाले. लोकसभेत एक कायदा मंजूर करण्यासाठी दहा मिनिटापेक्षा कमी काळ लागला आणि राज्यसभेत अर्ध्या तासापेक्षा कमी वेळ लागला आहे. संसदेतील कामकाजाची

समीक्षा करण्यासाठी गठित करण्यात आलेल्या राष्ट्रीय आयोगाने केलेल्या शिफारशीनुसार, लोकसभेत किमान १२० आणि राज्यसभेत किमान १०० बैठका होणे गरजेचे आहे. एक गोष्ट यानिमित्ताने लक्षात घेतली पाहिजे की, संसदेत एका मिनिटांसाठी अडीच लाख रुपये खर्च होतात आणि हा पैसा जनतेच्या खिशातून खर्च होत असतो.

सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी सरन्यायाधीश एन.व्ही. रमण यांनी अलीकडेच संसदेतील गदारोळाबाबत खंत व्यक्त करताना म्हटले होते, की संसदेने कोणताही विचार न करता आणि चर्चा न करता काही कायदे मंजूर केले आहेत. न्यायव्यवस्था कायद्याची व्याख्या करते आणि कायदा मंजूर करण्यापूर्वी चर्चा घडवून आणण्यासाठी न्यायव्यवस्था नेहमीच वाट पाहत असते.

या सर्व पार्श्वभूमीवर संसदीय सुधारणांचा गांभीर्याने विचार करण्याची वेळ आली आहे. यामध्ये पहिले पाऊल खुलेपणाने, पारदर्शक आणि निष्कर्षाप्रत प्रमुख मुद्द्यावर सर्वसमावेशक कायदा आणि चर्चा करण्यासाठी नियमांत सुधारणा करण्याची गरज आहे. दुसरे म्हणजे राजकीय पक्षांनी परिपक्व पुरुष आणि महिला सदस्यांची निवड करायला हवी. तिसरे

सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी सरन्यायाधीश एन.व्ही. रमण यांनी अलीकडेच संसदेतील गदारोळाबाबत खंत व्यक्त करताना म्हटले होते, की संसदेने कोणताही विचार न करता आणि चर्चा न करता काही कायदे मंजूर केले आहेत. न्यायव्यवस्था कायद्याची व्याख्या करते आणि कायदा मंजूर करण्यापूर्वी चर्चा घडवून आणण्यासाठी न्यायव्यवस्था नेहमीच वाट पाहत असते. या सर्व पार्श्वभूमीवर संसदीय सुधारणांचा गांभीर्याने विचार करण्याची वेळ आली आहे.

म्हणजे नवीन सदस्यांना सभागृहाच्या कामकाजात सहभाग घेण्यासाठी पुरेसा वेळ

द्यायला हवा. चौथी गोष्ट म्हणजे विरोधी पक्षाच्या नेत्यांनी संसदेच्या कामकाजावर अधिक लक्ष देणे गरजेचे आहे. कारण त्यांच्या भूमिकेवर बऱ्याच गोष्टी अवलंबून आहेत. पाचवी गोष्ट म्हणजे प्रश्नकाळात गोंधळ घालण्याचे कोणत्याही प्रकारे टाळले गेले पाहिजे. कारण या काळात सरकारकडून अनेक प्रश्नांची उत्तरे दिली जातात. शून्यकाळ आणि प्रश्नकाळ रद्द होणे म्हणजे संसदीय व्यवस्थेत तात्काळ

सुधारणा करण्याची गरज असल्याचे स्पष्ट होते. सहावे म्हणजे पीठासीन अधिकार्यांना जादा अधिकार देणे आणि सातवी म्हणजे चर्चा, संवाद, समायोजन या बाबी कामकाजाचा भाग असायला हव्यात. आठवी सुधारणा म्हणजे नवीन सदस्यांना सभागृहाच्या नियमांची माहिती द्यायला हवी आणि ते समजून देण्यासाठी त्यांना प्रशिक्षण

देणे गरजेचे आहे. तसेच संसदीय समितीने आपल्या बैठकांची संख्या हळूहळू कमी केली आहे, ती वाढवणे गरजेचे आहे. अनेक कालखंडातून वाटचाल करताना भारतीय लोकशाही परिपक्व होत गेली आहे. आता त्यात सुधारणा करण्याची वेळ आली आहे.

संसदीय सुधारणांबरोबरच आणखी एका प्रश्नाबाबत गांभीर्याने विचार करण्याची वेळ आली आहे, तो म्हणजे कलंकित लोकप्रतिनिधी निवडून कसे येतात? उत्तर प्रदेशचा कुख्यात गुंड अतीक अहमद याचा काही महिन्यांपूर्वीच प्रयागराज येथे गोळ्या घालून हत्या करण्यात आली. तो संसदेचा आणि उत्तर प्रदेश विधानसभेचा प्रतिनिधी राहिल्याने त्याला दोन्ही कायदे मंडळांमध्ये श्रद्धांजली वाहण्यात आली. दबंगिरी, गुंडगिरीचे असंख्य कारनामे करुनही तो बिनदिकत निवडून यायचा. अशी कोणती

मोहमाया अतिकसारख्या कलंकित लोकांकडे असते, हा एक संशोधनाचा विषय आहे.

अर्थात हे केवळ भारतातच घडते असे नाही. अमेरिकेसारख्या लोकशाहीप्रधान देशात वादग्रस्त पार्श्वभूमी असलेले, डागाळलेले नेते कसे निवडून येतात याचे कोडे उलगडत नाही. उदाहरणच घ्यायचे झाल्यास अमेरिकेचे माजी अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांचे घेता येईल. ट्रम्प हे सध्या खटल्यांचा सामना करत आहेत. प्रामुख्याने हा प्रश्न मुळातच त्यांच्यावरील

आहे. एका जनमत चाचणीतून एक गोष्ट लक्षात आली की, अध्यक्ष ज्यो बायडेन यांच्याविरुद्धच्या शर्यतीत ट्रम्प आघाडीवर आहेत. प्रामुख्याने अमेरिकेतील अनेक ट्रम्प समर्थक त्यांच्या कायदेशीर बचावासाठी आणि मोहीमेसाठी मोठी देणगी देण्यास तयार आहेत. शेवटी अध्यक्षपदासाठी अनेक गोष्टींची गरज असते, यात पैसा हा सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो. आपल्यावर दाखल केलेल्या

अगदी सहजपणे रुळलेल्या दिसतात आणि त्याची प्रचिती आपल्याला नेहमीच येते. भारतातील पक्ष डागाळलेल्या उमेदवारांना निवडणुकीत तिकीट देण्यास कशामुळे उत्सुक असतात, याचे उत्तर 'इलेक्टिव्ह मेरीट' नामक राजकारण्यांनीच विकसित केलेल्या संकल्पनेत दिसून येते. साहजिकच अशा वेळी प्रश्न पडतो की, मतदार देखील कलंकित उमेदवाराला मतदान का करतात? भारतीय लोकशाही ७५ वर्षांचा टप्पा पार करुन शंभरीकडे जात असली तरी हा प्रश्न आजही अनुत्तरीत आहे.

आजघडीला देशातील सत्तारूढ भाजप आणि प्रमुख विरोधी पक्ष असणाऱ्या काँग्रेससह अन्य बहुतांश राजकीय पक्षात भ्रष्टाचाराचा आरोप असणारे आणि गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या नेत्यांना सहजपणे उमेदवारी मिळते आणि ते सहजगत्या निवडूनही येतात. या उमेदवारांचे नाव निवडताना जनतेसमोर स्वच्छ प्रशासनाचे, पारदर्शक राज्यकारभाराचे आश्वासन देणारे राजकीय पक्ष जराही आढेवेढे घेत नाहीत. दुर्दैवाने अनेक स्थानिक पक्ष प्रभावशाली व्यक्ती आणि कुटुंबांकडूनच नियंत्रित केले जातात. लालूप्रसाद यादव, अखिलेश यादव यांचे उदाहरण घेईल. त्यांचा आपापल्या परिसरात, प्रदेशात चांगला दबदबा असतो. वैयक्तिक मालकी असल्याप्रमाणे पक्ष चालविला जातो. पक्षांतगत लोकशाही क्वचितच दिसून येते. त्यामुळे धनाढ्य उमेदवारांना आपली पाळेमुळे बळकट करण्याची यानिमित्ताने मोठी संधी मिळते.

राजकीय पक्ष भक्कम आर्थिक स्रोत असलेल्या उमेदवारांच्या शोधात असतातच. निवडणुकीच्या काळात ते अधिक प्रबळ दावेदार म्हणून समोर येतात. अशा काळात उमेदवारांकडे असणारी मालमत्ता आणि संपत्ती ही त्यांच्या निवडीबाबत सकारात्मक संकेत देणारी किंवा सर्वात मोठे बलस्थान ठरते. साहजिकच अशा वेळी गरीब देशातील श्रीमंत लोकप्रतिनिधींच्या अधिक्याने आकारास आलेल्या संसदेत लोकशाही प्रभावित होत असेल का?

खटल्यांनी काही मुलभूत प्रश्न उपस्थित होत आहेत. यापैकी एक कळीचा प्रश्न म्हणजे जगाला लोकशाहीचे धडे देणाऱ्या अमेरिकेसारख्या प्रगत महासत्तेमध्ये सर्वोच्च स्थानावर खोटेपणाचा बिनदिवकतपणाने आधार घेणार नेता कसा विराजमान होऊ शकतो? न्यायविभागाच्या आरोपानुसार, निवडणुकीत आपण पराभूत होत असल्याची जाणीव झालेली असतानाही ट्रम्प यांनी लोकशाहीप्रणाली खिळखिळी करण्याचा प्रयत्न केला. अतिगोपनीय माहिती खुली करणे, अश्लिल चित्रपटात काम करणाऱ्या नायिकेला पैसे देणे, जॉर्जियातील निवणुकीच्या निकालात फेरफार करणे यासारखे आरोप ट्रम्प यांच्यावर करण्यात आले असून ते अत्यंत गंभीर आहेत.

अध्यक्षपदाची निवडणूक जवळ येऊ लागल्याने अमेरिकेत सर्वेक्षणाला जोर आला

खटल्यांबाबत खापर फोडताना ट्रम्प यांनी आपल्यावर यापूर्वी का आरोप करण्यात आले नाहीत, असे म्हणत संशय व्यक्त केला आहे. ट्रम्प यांचे काय होणार याबाबतचे चित्र अजूनही स्पष्ट झालेले नाही. ते दोषी असोत किंवा दोषी नसोत, पण त्याचा निवडणुकीवर परिणाम निश्चित होणार आहे.

भारतात बेकायदा व्यवहार आणि भ्रष्टाचार या गोष्टी केवळ चर्चेपुरत्या मर्यादित नाहीत. खोलवर गेल्यास पाकिस्तान आणि फिलिपाईन्ससारख्या लोकशाही व्यवस्था ज्या संकटांचा किंवा आव्हानांचा सामना करत आहेत त्यांवर प्रकाश टाकता येऊ शकेल. कारण त्याची पाळेमुळे खोलवर रुजलेली आहेत. यासाठी इम्रान खानवरील खटल्याचे उदाहरण ताजे आहे. कोणत्याही लोकशाहीप्रधान देशात भ्रष्टाचार, बेकायदा वर्तन, आचरण या गोष्टी

६६

निवडणूक आयोगाने उमेदवारांच्या उधळपट्टीवर बऱ्यापैकी लगाम घातला आहे. खर्चावर आयोगाची करडी नजर असते. उमेदवारांच्या खर्चाला मर्यादा दिल्या आहेत. परंतु पक्षाच्या मनमानी खर्चाला कोणतेही वेसण घातलेले नाही. जोपर्यंत पक्षाच्या खर्चाची मर्यादा निश्चित होत नाही, तोपर्यंत निवडणुकीत काळा पैशाचा बिनदिक्कत वापरस आळा बसणार नाही. भारतात निवडणूक खर्चावरून कोणताही पक्ष बोलायला तयार होत नाही. आरटीआय कायद्याच्या कक्षेत येण्यास पक्ष तयार नाहीत. सर्व पक्ष भ्रष्टाचारावर भाषण ठोकतात, त्यापासून दूर राहण्याचा देखील सल्लाही दिला जातो. परंतु निवडणुकीतील काळा पैसा कसा रोखला जाईल ? यावर कोणताही पक्ष बोलण्यास राजी नसतो.

– ओ. पी. रावत

माजी मुख्य निवडणूक आयुक्त

भ्रष्टाचारमुक्त निवडणुकांचे मृगजळ

लो कसभा, विधानसभा असो किंवा पंचायत राज संस्थांच्या निवडणुका असो, निवडणूक लढण्यासाठी खर्चाची कमाल मर्यादा निश्चित करण्यात आली आहे. एखादा उमेदवार पदासाठी किती खर्च करू शकतो, यासाठी निवडणूक आयोगाने नियमावली दिली आहे. त्याचा हिशोबही ठेवावा लागतो. चहापासून सामोसेपर्यंत केलेल्या खर्चाच्या पावत्या जोडाव्या लागतात. हा झाला दृश्य खर्च. पडद्यामागच्या खर्चाचा हिशोब काय ? त्या खर्चाचा कोठेच ताळेबंद नसतो. पक्षाकडून बेसुमार खर्च केला जातो आणि त्यास कोणतीही मर्यादा नसते. भ्रष्टाचारमुक्त देश करण्याची गोष्ट सर्वच पक्ष करतात. मग निवडणुकीतील काळा पैशाचा वापर का थांबला जात नाही ? या गोष्टीला चाप बसणे गरजेचे आहे.

भ्रष्टाचारमुक्त राजकारण हा निवडणूक आयोगाचा विषय नाही. त्याचे या राजकारणाशी काही देणेघेणे नसते. यासंदर्भातील निर्णय सरकार आणि संसदेने घेणे अपेक्षित असून ते त्यांचेच काम आहे. आयोगावर एकच जबाबदारी

असते आणि ती म्हणजे भ्रष्टाचारमुक्त निवडणुका. या प्रक्रियेत कोणताही गैरप्रकार होणार नाही याची खबरदारी घेण्याची जबाबदारी आयोगाची असते. निवडणुकीसाठी घेतली जाणारी देणगी पारदर्शक असावी. यात काही गैरबाब आढळून आली तर संबंधिताला दंड ठोठावला जातो. कायदा आणि नियम असून त्याचा उपयोग निवडणूक आयोग हा प्रत्येक निवडणुकीत करत असतो. निवडणूक आयोगाने उमेदवारांच्या उधळपट्टीवर बऱ्यापैकी लगाम घातला आहे. खर्चावर आयोगाची करडी नजर असते. उमेदवारांच्या खर्चाला मर्यादा दिल्या आहेत. परंतु पक्षाच्या मनमानी खर्चाला कोणतेही वेसन घातलेले नाही. जोपर्यंत पक्षाच्या खर्चाची मर्यादा निश्चित होत नाही, तोपर्यंत निवडणुकीत काळा पैशाचा बिनदिक्कत वापरस आळा बसणार नाही. लोकसभा निवडणुकीतील उमेदवाराला ९२ लाख रुपये आणि विधानसभेच्या उमेदवाराला ३५ लाख रुपये खर्चाची मर्यादा देण्यात आली. या रकमेत गेल्या सहा महिन्यापूर्वी वाढ करण्यात आली आहे.

पक्षाच्या खर्चाच्या आड निवडणुकीत बेहिशोबी काळा पैसा खर्च केला जातो. मतदार जेव्हा उमेदवारांचा आणि पक्षाचा वायफळ खर्च पाहतो तेव्हा त्याला ही निवडणूक औपचारिकता वाटू लागते किंवा त्याचे गांभीर्य वाटत नाही. परिणामी काहीवेळा मतदान करण्यासही टाळाटाळ करतो. आयोगाकडून पक्षाकडून होणाऱ्या खर्चाच्या मर्यादेसाठी वारंवार आपले मत मांडले आहे. सरकार आणि राजकीय पक्षांना यात रुची नाही. काहीवेळा सूचना अशाही आल्या की, निवडणुकीचा निम्मा खर्च उमेदवाराने आणि निम्मा खर्च पक्षाने वहन करावा. म्हणजेच प्रत्येक जागेवरच्या खर्चाची सीमारेषा आखून दिली जाईल आणि त्यानुसार खर्चाचा भार पक्ष आणि उमेदवारांवर सारखाच राहिल. आयोगाकडून असेही म्हटले जाते की, देणग्यांच्या व्यवहारात पारदर्शकता असावी. निवडणूक बाँड योजनेच्या माध्यमातून राजकीय पक्षांना आतापर्यंत केवळ १५ हजार कोटी रुपयांची देणगी मिळाली आहे. पण एका अंदाजानुसार २०१९ च्या निवडणुकीत ६० हजार कोटी रुपये खर्च झाले. यावरून एक बाब सहजपणे लक्षात येईल की निवडणुकीत किती प्रमाणात काळा पैसा वापरला जातो.

निवडणुका भ्रष्टाचारमुक्त करण्यासंदर्भात आणखी एक युक्तिवाद केला जातो आणि तो म्हणजे पक्ष आणि उमेदवारांऐवजी सरकारी खर्चावर निवडणुकीची प्रक्रिया पार पाडली जावी. अमेरिकेच्या सहा प्रांतात सरकारी खर्चावर निवडणूक घेण्याचा प्रयोग अपयशी ठरला. जेव्हा निवडणूक सुधारणांचा विषय निघतो तेव्हा अमेरिका आणि ब्रिटनच्या मॉडेलची चर्चा केली जाते. ब्रिटनमध्ये देखील निवडणूक फारशी खर्चिक नाही. तेथे हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये कोणत्याही कंपनीविषयी किंवा व्यक्तीविषयी प्रश्न विचारण्यास बंदी आहे.

म्हणजेच ही बाब गुन्हाच्या श्रेणीत मोडते. ब्रिटनमध्ये उमेदवार हा स्वतः गाडी चालवत मतदारांच्या गाठीभेटी घेतो आणि सर्वसामान्य नागरिक हा त्यांच्यासाठी व्यासपीठ आणि चहापानाची व्यवस्था करतो. जनता ही उमेदवाराची भूमिका ऐकून घेते आणि त्यांना प्रश्न विचारते. एकंदरीत उमेदवाराला प्रचारावर फारसा खर्च येत नाही. अमेरिकेत उमेदवाराला लॉबिंगची सवलत देण्यात आली आहे आणि तो निवडणुकीसाठी वाटेल ती देणगी घेऊ शकतो. भारतात मात्र पक्ष आणि उमेदवार यांच्यात भेसळ आहे. अर्थात यासाठी एखाद्या पक्षाला दोष देणे योग्य नाही. निवडणूक खर्चावरून कोणताही पक्ष जबाबदारीने काम करत नाही. या मुद्द्यावर तर कोणीही बोलायला तयार होत नाही. आरटीआय कायद्याच्या कक्षेत येण्यास पक्ष तयार नाहीत. त्याचवेळी पक्ष मात्र प्राप्तीकराची सवलत घेतात. सरकारी घर घेतले जाते. त्यांना मतदारांची यादी देखील मोफत मिळते. निवडणुकीच्या काळात सरकारी रेडिओ आणि टिव्हीवर मोफत प्रचार करण्याची संधी देखील मिळते. पक्ष आरटीआयच्या कक्षेत येत असेल तर निवडणुकीच्या

खर्चावरून त्यांना प्रश्न विचारणे सुलभ राहू शकते. केंद्रीय माहिती आयोगाने पक्ष हे

पक्षाच्या खर्चाच्या आड निवडणुकीत बेहिशोबी काळा पैसा खर्च केला जातो. मतदार जेव्हा उमेदवारांचा आणि पक्षाचा वायफळ खर्च पाहतो तेव्हा त्याला ही निवडणूक औपचारिकता वाटू लागते किंवा त्याचे गांभीर्य वाटत नाही. परिणामी काहीवेळा मतदान करण्यासही टाळाटाळ करतो. आयोगाकडून पक्षाकडून होणाऱ्या खर्चाच्या मर्यादेसाठी वारंवार आपले मत मांडले आहे. सरकार आणि राजकीय पक्षांना यात रुची नाही. काहीवेळा सूचना अशाही आल्या की, निवडणुकीचा निम्मा खर्च उमेदवाराने आणि निम्मा खर्च पक्षाने वहन करावा. म्हणजेच प्रत्येक जागेवरच्या खर्चाची सीमारेषा आखून दिली जाईल आणि त्यानुसार खर्चाचा भार पक्ष आणि उमेदवारांवर सारखाच राहिल.

सार्वजनिक प्राधिकरण असल्याचे सांगून त्यांना आरटीआयच्या कक्षेत आणले. परंतु पक्षाने ही बाब मान्य केली नाही. एकुणातच सध्या तरी काळा पैशाच्या निवडणुकीतील वापर हा थांबवणे कठीण वाटत आहे. जोपर्यंत काळा पैसा रोखला जात नाही, तसे पर्यंत निवडणुकीतील खर्च कमी होणार नाही. या संदर्भात बुद्धिजीवी चर्चा करतात, वास्तविक पक्षाकडून यावर चर्चा होणे अपेक्षित आहे. सर्व पक्ष भ्रष्टाचारावर भाषण ठोकतात, त्यापासून दूर राहण्याचा देखील सल्लाही दिला जातो. परंतु निवडणुकीतील काळा पैसा कसा रोखला जाईल ? यावर कोणताही पक्ष बोलण्यास राजी नसतो. ◆◆◆

६६

राजकीय नेते आणि सरकारी अधिकारी यांच्यावर ईडी, इन्कम टॅक्स, सीबीआय, लाचलुचपत प्रतिबंधक विभाग यांसारख्या तपास यंत्रणांकडून टाकण्यात येत असलेल्या धाडींमुळे महाराष्ट्राच्या राजकारणात व समाजकारणात खळबळ उडाली आहे. कारण यातून बेनामी संपत्तीचे डोळे विस्फारणारे आकडे समोर येत आहेत. आज सर्व स्तरावर फोफावलेला भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी कायद्याचे राज्य ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरणे गरजेचे आहे. पण आपल्याकडे शासन-प्रशासन या दोन्ही पातळीवर 'काय द्यायचं' ही संस्कृती फोफावत गेली आहे. दुसरीकडे, अशा कारवायांमागेही राजकीय हेतू असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. अशा स्थितीत भ्रष्टाचाराची वाळवी रोखणार कशी ?

— सुधाकर सुराडकर

माजी पोलिस महासंचालक

धाडींच्या राजकारणाच्या मुळाशी...

महाराष्ट्रात गेल्या काही महिन्यांमध्ये काही राजकीय नेते आणि सरकारी अधिकारी यांच्यावर टाकण्यात आलेल्या धाडींमुळे आणि त्यातून समोर येणाऱ्या संपत्तीच्या आकड्यांमुळे राजकारणाबरोबरच समाजकारणही ढवळून निघाले आहे. केंद्रीय तपास यंत्रणांची धाडमोहीम हा आता नित्याचाच भाग बनल्यासारखी आजची स्थिती आहे. विशेष म्हणजे या सर्व धाडी राज्यातील सत्तेत असणारे नेते आणि त्यांच्या सग्यासोयऱ्यांवर पडत आहेत. त्यामुळे याकडे राजकारणविरहित दृष्टिकोनातून पाहता येणार नाही. त्या राजकीय हेतूने प्रेरित आहेत, हे कालोघात आता सुस्पष्ट झाले आहे. मागील काळात काही नेत्यांवर भ्रष्टाचार आरोप करताना त्या भ्रष्टाचाराचे बेलगाडीभर पुरावे असल्याचेही सांगण्यात आले होते; परंतु राजकीय समीकरणे बदलल्यानंतर हा विषयच मागे पडला. अशाच प्रकारे काही नेत्यांनी पक्षबदल केल्यानंतर त्यांच्यामागील तपास यंत्रणांचा ससेमिरा आपोआपच नाहीसा झाला आणि आज जणू ते धुतल्या तांदळासारखे असल्याच्या आविर्भावात वावरताना दिसत आहेत. असे प्रकार सर्रास दिसू लागल्यामुळे

या धाडींकडे राजकीय षडयंत्र किंवा विरोधकांना नामोहरम करण्याचा डाव म्हणून पाहिले जात आहे. किंबहुना यातून तपास यंत्रणांच्या वापराची जणू एक स्पर्धाच आता आकाराला येताना दिसत आहे. ज्यांच्या हाती ज्या यंत्रणा ते त्याचा वापर असासारखा करत आहेत. राज्यांकडे पोलिस यंत्रणा, सीआयडी, लाचलुचपत प्रतिबंधक यांसारख्या यंत्रणा आहेत; तर केंद्र सरकारकडे ईडी, सीबीआय, इन्कम टॅक्स यांसारख्या तपास संस्था आहेत. एकमेकांवर कुरघोडी करण्यासाठी दोन्हीही बाजू कमी-अधिक फरकाने या संस्थांचा मनमानी वापर करत आहेत. यातून एक अनागोंदीचे चित्र समाजासमोर उभे राहिले आहे.

मध्यंतरी नागपूरसह अन्य काही शहरांमध्ये ईडीने धाड टाकल्याचे वृत्त समोर आले. हीच कारवाई पोलिसांना यापूर्वी का करता आली नाही किंवा त्यांच्या नजरेस ही बाब का आली नाही? अशीच स्थिती अनेक प्रकरणांमध्ये दिसून येते. याचे कारण तपास यंत्रणांमधील अधिकारी असोत किंवा पोलिस खात्यातील अधिकारी असोत, हे गुलामासारखे

वागत आहे. त्यांचे मास्टर जे सांगतील त्याप्रमाणे ते प्रक्रिया पार पाडत आहेत. या कारवाया ज्यांच्यावर केल्या जात आहेत ते सर्वच भ्रष्टाचारी असतीलच असे नाही. पण ओल्याबरोबर सुकेही जळते या उक्तीनुसार काही जणांनी भ्रष्टाचार केलेला नसूनही ते केवळ विशिष्ट राजकीय पक्षाशी संबंधित आहेत म्हणून त्यांना टारगेट केले गेले असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे, आज अचानकपणाने ज्यांच्यावर भ्रष्टाचाराचे आरोप करून छापे टाकले जात आहेत, त्यांची प्रकरणे जुनी असताना यापूर्वी त्यांच्यावर कारवाई का केली नाही? यामागेही राजकारण असले तरी सगळा दोष केवळ राजकारण्यांना देऊन चालणार नाही, अधिकारीही तितकेच दोषी आहेत. आज सरकारी सेवांमधील अनेक अधिकारी 'मीही खातो आणि तुम्हालाही देतो' अशा तत्त्वाने वागणारे आहेत. त्यामुळे कोणा एकाला याबाबत दोषी मानून चालणार नाही. राजकीय नेते, सत्ताधारी आणि अधिकारी यांच्या अभद्र युतीमुळेच इतके दिवस याबाबतच्या कारवाया झाल्या नाहीत, असे म्हटल्यास ते गैर ठरणार नाही.

आज या धाडमोहिमांची आणि त्यातून उघड झालेल्या बेनामी संपत्तीच्या बातम्या समोर येऊ लागल्यानंतर या पैशाचे काय होते, असा प्रश्न सामान्यांतून विचारला जात आहे. पण कित्येकदा अशा धाडी टाकल्यानंतर त्यावरही डल्ला मारला जातो. हा पैसा वरच्या पातळीपर्यंत पोहोचवलाही जात असतो. जप्त झालेल्या पैशातीलही किती पैसा प्रत्यक्ष सरकारी कामासाठी खर्च होतो याबाबतही प्रश्नांकित साशंकता आहे. याखेरीज सखोल चौकशी करून, माहिती घेऊन धाडी टाकल्या असे सांगूनही ईडीसारख्या केंद्रीय यंत्रणेला न्यायालयामध्ये ते आरोप सिद्ध करता येत नाहीत. सामान्यतः, कोणताही आरोप

सिद्ध करण्यात अपयश येण्यास तीन प्रमुख कारणे असतात. एक म्हणजे तपास योग्य प्रकारे होत नाही. तपासी अमलदाराला कायद्याचे ज्ञान अपुरे असते. दुसरे म्हणजे काही वेळा तपास अधिकारीच भ्रष्ट असतात. त्यामुळे ते जाणीवपूर्वक त्यामध्ये काही उणिवा ठेवतात. तिसरे म्हणजे काही तपासी अमलदार आरोपी कसे सुटतील अशा प्रकारेच फाईल तयार करतात. बहुतांश प्रकरणात या तीनपैकी काही तरी कारण दिसून येते. यापलीकडे जाऊन काही वेळा सरकारी वकिल आणि आरोपींचे

वकिल यांच्यातच मांडवली होते. अशा वेळी त्या कसेच पुढे काय होत असेल हे वेगळे सांगायला नको.

आता प्रश्न उरतो तो हे नेक्सस किंवा दुष्टचक्र तोडायचे कसे? या भ्रष्टाचाराला आळा घालायचा कसा? यासाठी कायद्याचे राज्य ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरणे गरजेचे आहे. पण आपल्याकडे शासन-प्रशासन या दोन्ही पातळीवर 'काय द्यायचं' ही संस्कृती फोफावत गेली आहे. साधे उदाहरण पाहा, एखादा सर्वसामान्य नागरीक पोलिस ठाण्यात एखाद्या विरुद्ध तक्रार घेऊन गेल्यास ती सहजासहजी घेतली जात नाही; याउलट एखाद्या धनदांड्याने किंवा राजकीय पुढ्यांशी संबंधित व्यक्तीने तक्रार दाखल केल्यास ती लगेच नोंदवली जाते. अगदी न्यायव्यवस्थेच्या उंबरठ्यावरही भ्रष्टाचाराच्या वाळवीने दस्तक दिल्याची

उदाहरणे आपण पाहिली आहेत. त्यामुळे ज्याप्रमाणे आपण ईश्वर सर्वव्यापी आहे असे म्हणतो तसाच भ्रष्टाचार हादेखील सर्वव्यापी बनला आहे. त्याचे निर्मूलन करायचे झाल्यास सामान्य नागरिकांना जागृत आणि सजग व्हावे लागेल. आज जनतेमध्ये जागृती झाली आहे; पण केवळ तेवढ्याने भ्रष्टाचाराचा भस्मासूर गाडला जाणार नाही. त्यासाठी प्रसंगी त्रास सोसण्याची, बलिदान देण्याची तयारी असणारी नागरिकांची फौज उभी राहावी लागेल. आज अशी तयारी असणारे किती जण आहेत समाजात? किंबहुना, समाजातील बहुतेकांची

मानसिकता ही स्वतःपुरती विचार करणारी आहे. आपल्याला त्रास होत नाही तोपर्यंत अशा विषयाकडे लक्ष द्यायचे नाही, अशी भूमिका असणारा मोठा वर्ग आहे. हीच मंडळी स्वतःवर वेळ आली की समाजाने जागृत होण्याची अपेक्षा व्यक्त करतात. हा विरोधाभास सोडायला

हवा. सारांशाने पाहता, भ्रष्टाचाराभोवतीच्या या गुंतागुंतीमध्ये आपण सर्वच दोषी आहोत. चांगल्या लोकांची अलिप्तता ही याच्या मुळाशी आहे. ही अलिप्तता दूर होत नाही तोपर्यंत बदल होण्याची शक्यता नाही. बदल किंवा परिवर्तन घडायचे असेल तर आपल्यापैकी काहींना बलिदानासाठी, झुंज देण्यासाठी पुढे यायला हवे. आज समाजात असे काही लोक आहेत, जे परिणामांची पर्वा न करता सदृढ समाजव्यवस्थेसाठी भ्रष्टाचारी मानसिकतेविरुद्ध लढा देत आहेत, संघर्ष करत आहेत. पण त्यांना समाजाचे पाठबळ मिळत नाही. मागील काळात अशा प्रकारे संघर्ष करणाऱ्या अनेकांचा ज्यांचे हितसंबंध दुखावले गेले त्यांच्याकडून खून झाल्याच्या घटनाही घडल्या आहेत.

(शब्दांकन : हेमचंद्र फडके)

ॐ

निवडणूक सुधारणांशी निगडीत संपूर्ण चर्चा ही वास्तविक राजकीय पक्षांकडून स्वीकारण्यात येणाऱ्या देणग्या, प्रचाराचा खर्च यावर केंद्रीत असते. अर्थात याकडे विशेष लक्ष देऊन राष्ट्रीय राजकारण आणखी स्वच्छ करता येऊ शकते. पण आपण नेहमीप्रमाणेच पुन्हा एकदा चुकीच्या दिशेने जात आहोत. कोणत्याही चर्चेत पक्षांतर्गत लोकशाही आणि घटनात्मक कार्यशैलीचा विचार हा अपवादात्मक येतो. म्हणूनच आपण सर्वच पक्षांना किंवा नेत्यांना दुर्दम्य इच्छाशक्तीने प्रेरित झालेला असंघटित कळप आहे, असे मानू लागतो.

– मोहन गुरुस्वामी

माजी आर्थिक सल्लागार

प्रश्न 'अंतर्गत लोकशाहीचा'

मा जी पंतप्रधान दिवंगत राजीव गांधी यांनी पक्षांतरविरोधी कायदा आणला तेव्हा मधु दंडवते यांनी या प्रस्तावाचे स्वागत केले. ते म्हणाले की, आपल्या कानावर पुन्हा जवाहरलाल नेहरूंचा आवाज पडतोय, असे वाटत आहे. पण त्यांना एक गोष्ट लवकरच कळून चुकली आणि ती म्हणजे या विधेयकाचा उद्देश छोट्या पक्षांना मोठ्या पक्षांशी बांधून ठेवणे हा आहे. सुरवातीच्या काळात दाखवलेल्या उत्साहाची भरपाई करण्यासाठी न्यायालयात दंडवते यांनी या विरोधात दाखल केलेल्या याचिकेत आपल्या नावाचा समावेश केला. अनेकांनी दंडवते यांच्यावर टीका करताना म्हटले की, जो आवाज जवाहरलाल नेहरूंचा वाटतो, तो प्रत्यक्षात इंदिरा गांधींचा होता. सुरवातीच्या काळात त्यांनी आपल्या पाठिंब्याचे समर्थन करताना म्हटले की, या विधेयकाला विरोध करण्याचा हा काळ नाही. कारण जनमानस देखील या विधेयकाच्या बाजूने आहे. पण

चंद्रशेखर आणि मधु लिमये यांनी विधेयकाचे वास्तव अधोरेखित केले आणि त्यांनी धाडसासह या विधेयकाला विरोध केला. हे विधेयक म्हणजे निवडून आलेल्या लोकांवर अंकुश ठेवण्यासाठी बिगरलोकशाही मार्गाने लादलेल्या पक्षाच्या नेतृत्ववाला बळ देण्यासारखे आहे, असे म्हटले गेले. त्यानंतर मूळ विधेयकात काही बदल करून पक्षातील फूट आणि पक्षांतर यांतील फरक स्पष्ट केला गेला. तरीही या दुरुस्तीने विधेयकाच्या विरोधकांचे समाधान झाले नाही.

भारतीय घटना राजकीय पक्षांच्या संस्थांना मान्यता देत नाही. असाच अनुभव अन्य मोठ्या लोकशाही देशातही येतो. त्यांच्या घटनेत राजकीय पक्ष असा एकदाही उल्लेख येत नाही. यानुसार पक्ष हा घटनेशिवाय अन्य विचारसरणी, तत्त्वे, हितांच्या आधारावर लोकांना संघटित करण्याची व्यवस्था मानली गेली आहे. खासदार किंवा आमदार हे लोकांचे प्रतिनिधी आहेत. त्यांचा एखाद्या पक्षाशी

संबंध असणे किंवा नसणे ही योगायोगाची गोष्ट आहे. त्यांचा उद्देश लोकप्रतिनिधींच्या हिताचे संरक्षण करणे हा आहे, नेत्यांचे हित नाही. अशावेळी एखादा प्रतिनिधी पक्षाच्या व्हिपचे उल्लंघन करत असेल तर त्याला पक्षातून निलंबित करण्यासाठी पक्षातूनच बहुमताने निर्णय घ्यायला हवा. सभागृहातील एखाद्याचे निलंबन हा सभागृहातील किंवा लोकांचा हक्क असायला हवा. अशा स्थितीत अधिकाराचे बंधन येत असेल तेव्हा त्यावर कारवाई करताना हे प्रकरण लाच घेतल्याच्या एखाद्या घटनेप्रमाणे किंवा संस्थेची प्रतिष्ठा धुळीस मिळवण्याचा अक्षम्य अपराध केल्याप्रमाणे पाहवयास हवे. आपल्याकडे लोकप्रतिनिधीला परत बोलवण्याचा अधिकार (राइट टू रिकॉल) नाही. कारण तो व्यावहारिक देखील नाही. अशा प्रकारचा प्रस्ताव मांडण्याचा विचार जरी करण्यात आला तर कोणता प्रतिनिधी याबाबत पुढाकार घेईल, असा प्रश्न आहे.

बहुतांश लोकप्रतिनिधी हे पक्षांमुळेच निवडून येतात, असा तर्क मांडला जातो. काही अंशी हे तथ्य खरे आहे. परंतु त्यासाठी पक्षाची कार्यशैली आणि निर्मिती ही योग्य रितीने असणे गरजेचे आहे. अर्थात राजकीय पक्षाला एखाद्या घटनात्मक रूपाने घटनेत सामील करायचे असेल तर त्यासाठी कायदा तयार करावा लागेल. भाजप आणि माकप यासारख्या पक्षात नियमित रूपाने निवडणूक होतात आणि तेथे अंतर्गत लोकशाही व्यवस्था आहे. काही वेळा सामूहिक रूपाने निर्णय घेतला जातो. या अपवादात्मक गोष्टी वगळता बहुतांश पक्षात लोकशाही प्रणाली असून नसल्यासारखीच आहे. सर्वांनाच ठावूक आहे की काँग्रेसमध्ये नेत्याची निवड कशी होते. हायकमांड कसे निर्णय घेतात, हे सर्वजण जाणून आहेत. बादल, ठाकरे, लालूप्रसाद यादव, के. चंद्रशेखर राव, स्टॅलिन, अखिलेश यादव आणि मायावती यासारखे नेते अशा प्रक्रियांना देखावा मानतात. त्यांच्याकडे

खासगी हित आणि मर्जीनुसार निर्देश देणे किंवा व्हिप जारी करण्याची शक्ती असते. यानिमित्ताने एक गोष्ट आठवत असेल, काँग्रेसचे अध्यक्ष सीताराम केसरी यांनी काँग्रेस संसदीय दलाचे नेते पी. व्ही. नरसिंहराव यांना चोवीस तासात राजीनामा देण्याचे निर्देश दिले होते. म्हणून पक्षातर्गत लोकशाहीवर प्रकाश टाकताना अन्य काही घटकांवरही लक्ष द्यायला हवे.

एखाद्या

सरकारी मालमत्तेचे राष्ट्रीयकरण करण्याचे आश्वासन देऊन निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींनी काही ठराविक धनाढ्य लोकांना पुरक ठरेल अशा अर्थसंकल्पाला पाठिंबा देण्याचे आवाहन केले तर काय होईल? यामागे तर्क सांगितला जातो की, अशा सदस्यांवर कायदेशीररित्या अंकुश बसवला नाही तर देशात अराजकता निर्माण होऊ शकते. अर्थात ही बाब काही प्रमाणात खरी राहू शकते. त्यामुळे व्हिपला केवळ विश्वासदर्शक ठरावावरील मतदानापुरतीच मर्यादित ठेवले जाते. यात आणखी एक व्यवस्था करता येईल की, व्हिपच्या विरोधात मतदान करणाऱ्या सदस्याला सहा महिन्यांच्या

आत जनतेचा पुन्हा विश्वास जिंकवा लागेल. पक्षांतर करून पद मिळवणाऱ्या नेत्यांना मंत्रिपद देणे गैर आहे. कारण यातून चुकीचे संदेश जावू शकतात आणि मंत्रिपद हे पुरस्कार आहे, असे मानले जाईल. मंत्रिपदासाठी योग्यता, पात्रता किंवा सेवेची जबाबदारी हे निकष लागू होत नाहीत, असा अर्थ निघू शकतो. पण सर्व मंत्री भ्रष्ट नाहीत. एका अर्थाने पक्षांतराचे किमान प्रमाण देखील अर्थहीनच आहे. निवडणूक आयोग हे पक्ष आणि नेत्यांच्या हक्कांची निश्चिती करते. परंतु अन्य बाबतीत त्यांची हतबलता अशोभनीय राहिली आहे.

पक्षांतरबंदी कायद्याला काही प्रमाणात घटनात्मक अधिष्ठान द्यायचे असेल तर सर्वात अगोदर पक्षातर्गत लोकशाही मजबूत करणे गरजेचे आहे. परंतु सध्याचे पक्षाचे वर्तन पाहता कोणताही पक्ष हा अशा प्रकारची लोकशाही स्थापन करण्यात सक्षम नसल्याचे आढळून आले आहे. यापूर्वीही निवडणूक आयोगाने हा मुद्दा मांडला आहे. परंतु हाच मुद्दा आयोगाला प्रकर्षाने मांडावा लागेल आणि संसदेपेक्षा अधिक अधिकार वापरण्यावर भर द्यावा लागेल.

पक्षांना सरकारी फंड देण्याच्या पर्यायांना एक

समाधानकारक तोडगा म्हणून पाहिले जात आहे. परंतु आपल्याकडील पक्ष अशा प्रकारचा निधी स्वीकारतील का असा प्रश्न आहे. कारण अशा पक्षात ना अंतर्गत लोकशाही आहे ना लोकशाहीची रचना. त्यांच्या पक्षश्रेष्ठित घराणेशाही आहे. कोणत्याही भारतीय राजकीय पक्षात अंतर्गत निवडणूका होत नाहीत. त्यांना राजकीय फंड देण्याचा अर्थ हा सरकारी पैसा हा खासगी उद्देशासाठी देणे असा होईल. आपल्याकडे पक्षांतराचा मुद्दा नेहमीच ज्वलंत राहिला आहे. परंतु कोणी यावर आवाज उठवणार का, अर्थात कोणीही नाही. कारण हा 'किस्सा कुर्सी का है!'

केवळ प्रादेशिक पक्षच नाही तर घराणेशाहीवर अवलंबून असणाऱ्या अन्य पक्षांनी देखील भारतीय राजकारणात वेळोवेळी आपले अस्तित्व दाखविले आहे. सध्या आपण महाराष्ट्राचे राजकारण पाहत आहोत. महाराष्ट्रातील आघाडीचा पक्ष असणाऱ्या शिवसेनेतील दोन तृतीयांशपेक्षा अधिक आमदारांनी बंडखोरी करूनही पक्षप्रमुख, मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांच्या खुर्चीला घराणेशाहीच्या विचारातूनच पाठबळ मिळत आहे. अन्य राज्यांतही अशी उदाहरणे पहावयास मिळाली आहेत. अनेक नेत्यांना घराणेशाहीने तारले आहे. पण निवडणुकीतील आकडेवारी पाहिली तर घराणेशाहीवर आधारित पक्षांची स्थिती कधीही ढासळू शकते; परंतु तरीही प्रादेशिक पक्षाचे अस्तित्व घराणेशाहीवरच अवलंबून असते, असे ढोबळमानाने म्हणता येईल.

– संजय कुमार

सीएसडीएस, नवी दिल्ली

प्रादेशिक पक्ष आणि घराणेशाही

सध्याच्या काळात भारतीय जनता पक्षाला राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवर कोणी आव्हान देत असतील तर प्रादेशिक पक्ष. मग हे पक्ष घराणेशाहीची परंपरा पुढे नेणारे असोत किंवा नसो. २०१४ आणि २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीत सपाटून मार खाल्ल्यानंतर काँग्रेसने भाजपसमोर लोटांगणच घातले आहे. भाजपने काँग्रेसला जोरदार टक्कर देत आपल्या मतांची आणि यशाची टक्केवारी वाढविली आहे. दुसरीकडे तमिळनाडू, पश्चिम बंगाल, ओडिशा, तेलंगण, आंध्र प्रदेश

यासह अन्य राज्यांचा विचार केल्यास तेथे प्रादेशिक पक्ष निवडूनच आले नाहीत तर ते सत्ताधीश देखील झाले आहेत. त्यांनी भाजप आघाडीला मोठे आव्हान दिले आहे. गेल्या दोन लोकसभा निवडणुकीतून काही गोष्टी समोर आल्या आहेत.

गेल्या काही वर्षांतील निवडणूक निकालांचा पॅटर्न पाहिला तर प्रादेशिक पक्षांची पार्श्वभूमी ही घराणेशाहीची असो किंवा नसो स्थानिक पातळीवर काँग्रेसच्या तुलनेत त्यांची कामगिरी सरसच राहिली आहे. यावरून असे

संकेत मिळतात की, भारतीय मतदार हा घराणेशाहीच्या विरोधात नाही. अर्थात त्यांचे मतदान हे कोणाच्याही आदेशाने किंवा प्रादेशिक पक्षाच्या आवाहनाने होत नाही. त्यांच्या मतदानामागे अनेक कारणे असतात. मतदानाचा प्राधान्यक्रम ठरविताना एखादा पक्ष किती जवळचा आहे, ही बाब महत्त्वाची ठरते. एखादा मतदार हा घराणेशाही पुरस्कृत पक्षाला किंवा एखाद्या व्यक्तीला प्रोजेक्ट करण्याच्या बाजूने मतदान करत नसेल तर बिहारमध्ये राष्ट्रीय जनता दल, उत्तर प्रदेशात समाजवादी पक्ष, तमिळनाडूत अण्णाद्रमुक आणि द्रमुक यासारखे पक्ष, ओडिशात बीजू जनता दल, आंध्र प्रदेशात वायएसआर काँग्रेस, झारखंडमध्ये झारखंड मुक्ती मोर्चा, जम्मू काश्मीरमध्ये पीडीपी, नॅशनल काँग्रेस आणि अन्य पक्ष हे कधीच सत्तेवर आले नसते. यापैकी काही प्रादेशिक पक्षांनी तर २०१४ आणि २०१९ च्या मोदी लाटेतही दबदबा राखला. अर्थात तृणमूल काँग्रेस पक्ष हा घराणेशाही पक्षाच्या श्रेणीत बसत नाही. कारण ममता बॅनर्जी यांच्याकडे अजूनही पक्षाची धूरा आहे. वास्तविक पक्षातंगत अभिषेक बॅनर्जी यांचे महत्त्व वाढलेले आहे, हे विसरता येत नाही. २०२१ च्या विधानसभा निवडणुकीत तृणमूल काँग्रेसने भाजप आघाडीचा जोरदार सामना केला आणि सत्ता टिकवण्यात यश मिळवले. बंगालचे लोक तृणमूल काँग्रेसला पसंती देत आहेत.

या सर्व उदाहरणातून एक बाब कळते की, शास्त्रीयदृष्ट्या भारतीय मतदार हा प्रादेशिक पक्षाला मत देण्यास विरोध करत नाही आणि घराणेशाहीच्या विरोधातही नाही. असे असूनही काँग्रेसची स्थिती बिकट झाली आहे. पण त्यांचे पाठबळ कमी होण्यामागे केवळ घराणेशाहीच हेच एकमेव कारण नसून अन्य काही उणिवा देखील कारणीभूत आहेत.

बिहारमध्ये राष्ट्रीय जनता दल, उत्तर प्रदेशात समाजवादी पक्ष, तमिळनाडूत द्रमुक, अण्णाद्रमुक, महाराष्ट्रात शिवसेना, पंजाबमध्ये शिरोमणी अकाली दल यासारख्या राजकीय

पक्षांना नियंत्रित करणाऱ्या कुटुंबात एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे नेतृत्व सुलभपणे हस्तांतरित झाले आहे. आंध्र प्रदेशात टीडीपी आणि वायएसआर काँग्रेसमध्ये देखील असेच घडले आहे. एकूणातच कमी जास्त प्रमाणात सर्वच राजकीय पक्षात पिढीनुसार बदल झाले आहेत. या प्रादेशिक पक्षांनी केवळ पिढीनुसार यशस्वीपणे बदल केला नाही तर या पक्षांनी राज्याच्या एखाद्या विधानसभा निवडणुकीत

एकट्याच्या जीवावर किंवा आघाडी करत विजयाची माळ घातली आहे. द्रमुकने २०२१ मध्ये स्टॅलिन यांच्या नेतृत्वाखाली विजय मिळाला, तर त्याचवेळी जगनमोहन रेड्डी यांच्या नेतृत्वाखाली वायएसआर काँग्रेसने आंध्र प्रदेशात सरकार स्थापन केले. अखिलेश यादव यांच्या समाजवादी पक्षाने २०१२ मध्ये विधानसभा निवडणुकीत दणदणीत विजय मिळवत सरकार स्थापन केले. नवीन पटनायक यांच्या नेतृत्वाखाली बिजू जनता दल हा दोन

प्रादेशिक पक्षांची स्थिती

- **द्रमुक-अण्णाद्रमुक** : गेल्या पाच विधानसभा निवडणुकीत द्रमुकच्या मतांची टक्केवारी २२.३९ टक्क्यानी घसरली आहे. त्याचवेळी गेल्या चार लोकसभा निवडणुकीत मतांत २३.५७ टक्क्यांनी घसरण झाली आहे. अण्णाद्रमुकच्या मतांची टक्केवारी गेल्या पाच विधानसभा निवडणुकीत ३१.४४ टक्क्यांनी कमी तर गेल्या चार लोकसभा निवडणुकीत १८.४८ टक्क्यांनी घसरण झाली आहे. जयललिता नसल्याने अण्णाद्रमुक पक्ष कमकुवत झाला आहे. तर मुख्यमंत्री एम.के. स्टॅलिन यांनी द्रमुकला मजबूत केले आहे.
- **टीआरएस** : तेलंगणात घराणेशाहीचा पक्ष सत्तेवर आले. चंद्रशेखर राव यांच्या नेतृत्वाखाली पक्ष हा प्रत्येक निवडणुकीत मजबूत होत आहे.
- **जेडीएस** : कर्नाटक विधानसभा निवडणुकीत जनता दल (एस) पक्षाची पूर्णतः वाताहात झाली. लोकसभा निवडणुकीत पक्षाच्या हाती खूपच जागा आल्या आहेत.
- **बीजू जनता दल** : ओडिशात गेल्या २२ वर्षांपासून मुख्यमंत्री नवीन पटनायक यांच्या नेतृत्वाखाली बीजू जनता दल सत्तेवर असून त्याची स्थिती मजबूत आहे. राज्यात त्यांना

अन्य कोणत्याच पक्षाचे आव्हान नाही.

- **शिरोमणी अकाली दल** : विधानसभा निवडणुकीत बादल यांच्या नेतृत्वाखाली उतरलेल्या शिरोमणी अकाली दलाला अडचणीचा सामना करावा लागला. पक्षाला ९७ पैकी केवळ तीनच जागा जिंकता आल्या.
- **झामुमो** : गेल्या चार विधानसभा निवडणुकीत झामुमो यांच्या जागा वाढल्या आहेत. ते सत्तेत सक्षमपणे आहेत.
- **टीडीपी आणि वायएसआरसीपी** : घराणेशाहीवर चालणारा तेलगु देसम पक्षाची कामगिरी सध्या ढासळली आहे. त्याचवेळी वायएसआरसीपी सत्तेत खंबीरपणे काम करत आहे. मुख्यमंत्री जगनमोहन रेड्डी हे मजबूतीने काम करत आहेत.
- **इंडियन नॅशनल लोकदल** : हरियानातील या घराणेशाहीच्या पक्षाने गेल्या निवडणुकीत सुमार कामगिरी केली. गेल्या विधानसभा निवडणुकीत या पक्षाला ८१ पैकी केवळ एकच जागा जिंकता आली.
- **नॅशनल काँग्रेस आणि पीडीपी** : जम्मू काश्मीरमध्ये या दोन्ही पक्षांची स्थिती फारशी चांगली नाही. गेल्या निवडणुकीत या पक्षांना अपेक्षेपेक्षा कमीच मते मिळाली.

दशकांपेक्षा अधिक काळापासून ओडिशात सत्तेत आहे. हेमंत सोरेन यांच्या नेतृत्वाखाली झारखंड मुक्ती मोर्चाचे २०१९ मध्ये विधानसभा निवडणुकीच्या काळात भाजपची साथ सोडली. तेजस्वी यादव यांच्या नेतृत्वाखाली राजदने बिहारमध्ये एकट्याच्या जीवावर २०२० मध्ये

दशकांपासून निवडणुकीच्या आखाड्यात घवघवीत यश मिळवले आहे. मग या पक्षांत एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे नेतृत्व गेले असले तरी मतदारांनी त्यांना स्वीकारले आहे. यातील बहुतांश प्रादेशिक पक्ष हे केवळ

नेतृत्व हेच घराणेशाहीवर अवलंबून असलेल्या पक्षाच्या यशाचे गमक आहे. प्रादेशिक पक्षांच्या बहुतांश नेत्यांची प्रतिमा देशभरात चांगली नसली तरी ते आपापल्या राज्यांत खूपच लोकप्रिय

मतदानाचा प्राधान्यक्रम ठरविताना एखादा पक्ष किती जवळचा आहे, ही बाब महत्त्वाची ठरते. एखादा मतदार हा घराणेशाही पुरस्कृत पक्षाला किंवा एखाद्या व्यक्तीला प्रोजेक्ट करण्याच्या बाजूने मतदान करत नसेल तर बिहारमध्ये राष्ट्रीय जनता दल, उत्तर प्रदेशात समाजवादी पक्ष, तमिळनाडूत अण्णाद्रमुक आणि द्रमुक यासारखे पक्ष, ओडिशात बीजू जनता दल, आंध्र प्रदेशात वायएसआर काँग्रेस, झारखंडमध्ये झारखंड मुक्ती मोर्चा, जम्मू काश्मीरमध्ये पीडीपी, नॅशनल काँग्रेस आणि अन्य पक्ष हे कधीच सत्तेवर आले नसते. यापैकी काही प्रादेशिक पक्षांनी तर २०१४ आणि २०१९ च्या मोदी लाटेतही दबदबा राखला. अर्थात तृणमूल काँग्रेस पक्ष हा घराणेशाही पक्षाच्या श्रेणीत बसत नाही. कारण ममता बॅनर्जी यांच्याकडे अजूनही पक्षाची धूरा आहे. वास्तविक पक्षांतर्गत अभिषेक बॅनर्जी यांचे महत्त्व वाढलेले आहे, हे विसरता येत नाही. २०२१ च्या विधानसभा निवडणुकीत तृणमूल काँग्रेसने भाजप आघाडीचा जोरदार सामना केला आणि सत्ता टिकवण्यात यश मिळवले. बंगालचे लोक तृणमूल काँग्रेसला पसंती देत आहेत.

विधानसभा निवडणुकीत भाजप-जेडीयू आघाडीची दमछाक केली. एचडी कुमारस्वामी यांच्या नेतृत्वाखालील जेडीएसने कर्नाटक विधानसभा निवडणुकीत २०१८ मध्ये काँग्रेसच्या मदतीने यशस्वीरित्या लढाई केली आणि सरकार स्थापन केले. अर्थात हे सरकार फार काळ चालले नाही. पंजाबमध्ये २०२२ मध्ये विधानसभा निवडणुकीत पराभूत झाल्यानंतर शिरोमणी अकाली दलाची स्थिती कमकुवत झाली. मेहबुबा मुफ्ती यांच्या नेतृत्वाखाली पीडीपी आणि उमर अब्दुल्ला यांच्या नेतृत्वाखाली नॅशनल काँग्रेसने मागच्या काळात काश्मीरमध्ये सरकार स्थापन केले. एकंदरीतच देशाच्या राजकारणात प्रादेशिक पक्षांनी काही

घराणेशाहीमुळेच वाचले नाहीत तर काही पक्ष हे विशिष्ट धर्म, जाती, समुदाय विशेषतः दलित, आदिवासी, अन्य मागास जातीच्या मतदारांकडून मिळालेल्या पाठबळाच्या आधारावर टिकले आणि वाढले. अर्थात या पक्षांना अन्य समाजघटकांकडून मते मिळत नाहीत, असे नाही, परंतु यापैकी बहुतांश पक्षांना ओबीसी वर्गाचा सर्वाधिक आधार मिळाला आहे. या मतदारांची संख्या अनेक राज्यात लक्षणीय आहे.

अलीकडच्या काळात काही पक्षांच्या दलित, आदिवासी आणि ओबीसीच्या मतात घट झाली आहे, हे सत्य आहे. तरीही हे पक्ष भाजपला आव्हान देण्यास सक्षम आहेत. खंबीर

आहेत. ही लोकप्रियता पक्षाला संजिवनी देत असते आणि त्याचबरोबर मोठ्या प्रमाणात व्होटबँकही जमवतात. अंतर्गत कलहामुळे प्रादेशिक पक्षात काही प्रमाणात चढ उतार पहावयास मिळतात; परंतु पक्षप्रमुखावर असणारी निष्ठा ही या प्रादेशिक पक्षांच्या यशाची किल्ली राहिली आहे. कोणत्याही निवडणुकीच्या निकालात मग लोकसभा असो किंवा विधानसभा असो घराणेशाहीच्या प्रादेशिक पक्षांची हुकुमत राहिली आणि हीच बाब भारतीय राजकारणात घराणेशाहीवर आधारलेल्या प्रादेशिक पक्षांचे महत्त्व अधोरेखित करते.

विशेष परिसंवाद >>

सिनेमा नावाची शाळा

नाटक, मालिका, चित्रपट यांचं आकर्षण मला लहानपणापासूनच होतं. वेगवेगळ्या एकांकिका स्पर्धा, नाट्यस्पर्धा सातत्यानं केल्या. कधी यश मिळालं कधी अपयश आलं. या अनुभवातून मी बरंच काही शिकत गेलो. त्या वयात आपल्यावर कोणाचा प्रभाव आहे, आपण कोणाचं अनुकरण करतोय, कोणाची स्टाईल आपल्याला आवडते आहे, असे प्रश्न मी स्वतःलाच विचारत असे आणि स्वतःच त्यांची उत्तरं शोधत असे. हा खेळ मला खूप उपयोगी पडला आणि मी नंतरच्या काळात कोणाच्याही प्रभावाखाली राहिलो नाही. विविध नात्यांतून माझा प्रवास घडत असतो. मला कुठल्या गोष्टीतून फायदा होईल यावर विचार करण्यापेक्षा आयुष्यभर टिकेल असा मित्र कसा मिळेल यावर माझा भर असतो. चित्रपटांच्या माध्यमातून मी मित्र बनवण्याचे माझे मूळ काम जोरात सुरु असते. भरत, संजय, सोनाली, मकरंद असे अनेक मित्र यातून मिळाले आहेत, हीच माझ्या आयुष्याची ठेव आहे. गेल्या तीन दशकांत एकाहून एक माईलस्टोन कलाकृती ईश्वरानं माझ्या पदरात टाकल्या. त्यामुळं सिनेमा नावाच्या शाळेत मी समृद्ध झालो. या प्रवासाकडे पाहताना मलाही आश्चर्य वाटतं.

– केदार शिंदे

दिग्दर्शक

समृद्ध करणारी शाळा

आ युष्यात आपण अनेक गोष्टी करतो. पण प्रथमच केलेल्या गोष्टींचं प्रत्येकाला अप्रूप असतं असं जाणवतं. मलाही चित्रपटांच्या बाबतीत ते वाटत होतं आणि आजही वाटतं. चित्रपट क्षेत्राचं आकर्षण मला सुरुवातीपासून होतं. अगदी लहान असल्यापासून. पण ती वाट सोपी नाही, याचीही जाणीव होती. याबाबत मी अनेकांचे अनुभव ऐकून होतो. चित्रपटासाठी मायानगरीत काय काय करावं लागतं, काय सोसावं लागतं आणि एवढं करूनही मनासारख्या गोष्टी घडतातच असं नाही, याचीही कल्पना होती. मात्र तरीही आपण चित्रपट करायचा, हे स्वप्न पाहणं मी सोडलं नव्हतं. फक्त मला त्याची घाई नव्हती. मला वाटतं हीच माझी जमेची बाजू ठरली असावी.

मला टिपीकल हिरोगिरी करायची नव्हती. माझं व्यक्तिमत्त्वही त्यासाठी फारसं अनुकूल नाही, हे मी ओळखून होतो. चित्रपट हे संपूर्णपणे दिग्दर्शकाचं माध्यम आहे, याची खात्री सुरुवातीपासूनच पटलेली होती. त्यामुळे आपण चित्रपट करायचा याचा अर्थ चित्रपट

दिग्दर्शित करायचा, असा विचार माझ्यापुरता मी पक्का केला होता. काय करायचं आहे, हे पक्कं केल्यामुळे अनेक गोष्टी मला साध्य करता आल्या असं आज वाटतं.

स्वतःविषयीच्या चुकीच्या समजुतीपासून मी दूर राहिलो. कोणी सांगतंय म्हणून मी या क्षेत्रात काहीच केलं नाही. जे मला करावंसं वाटलं ते आणि तसंच मी केलं. चित्रपटक्षेत्रात प्रवेश करायचा असेल तर आधी इतर संबंधित क्षेत्रात भरीव आणि उठावदार काम करून दाखवलं पाहिजे, हे मी प्रथम निश्चित केलं. शालेय वयात मी विविध गुणदर्शनाच्या कार्यक्रमात सहभाग घेत असे. कॉलेजमध्ये आल्यावर मात्र मी रंगभूमीकडे अतिशय गांभीर्यानं पाहिलं आणि कामाला सुरुवात केेली. वेगवेगळ्या एकांकिका स्पर्धा, नाट्यस्पर्धा सातत्यानं केल्या. कधी यश मिळालं कधी अपयश आलं. या अनुभवातून मी बरंच काही शिकत गेलो. त्या वयात आपल्यावर कोणाचा प्रभाव आहे, आपण कोणाचं अनुकरण करतोय, कोणाची स्टाईल आपल्याला आवडते आहे, असे प्रश्न

मी स्वतःलाच विचारत असे आणि स्वतःच त्यांची उत्तरं शोधत असे. हा खेळ मला खूप उपयोगी पडला आणि मी नंतरच्या काळात कोणाच्याही प्रभावाखाली राहिलो नाही. कॉलेजमध्ये खूप नाटकं आणि स्पर्धा केल्या. अनेक कलाकारांचं काम, दिग्दर्शनाची पद्धत, प्रकाशयोजना, रंगभूषा, वेशभूषा, नेपथ्य, रंगावृत्ती, नट, सहाय्यक, संगीतकार, गीतकार, नाटककार आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे प्रेक्षक यांच्याविषयीचं एक स्वतःचं आकलन तयार होत गेलं.

हळूहळू लेखनाचं आणि दिग्दर्शनाचं सूत्र मी माझ्या आकलनापुरतं निश्चित केलं आणि माझ्या रंगभूमीवरच्या कामाची दिशाही ठरली. सुरुवातीला मी एकांकिका स्पर्धा केल्या, मग राज्य नाट्य स्पर्धांमध्ये भाग घेतला. त्यात मी यशस्वी झालो. थोडंफार नाव झालं. माझं वर्तुळ जरा विस्तारलं. वयाबरोबर वाचन, आकलन, विचार साऱ्या गोष्टींमध्ये फरक होत गेला आणि एका वळणावर मी स्वतःला व्यावसायिक रंगभूमीवर पाहिलं.

एक गोष्ट मात्र निश्चित मान्य करायला हवी. माझ्या बाबतीत अनेक चांगल्या गोष्टी सुदैवानं जुळून आल्या. मला लौकिक अर्थानं झगडणं, संघर्ष करणं असं म्हटलं जातं ते करावं लागलं नाही. व्यावसायिक रंगभूमीवरही

मी उदंड यश पाहिलं. 'सही रे सही'ची जादू मी वेगळी सांगण्याची आवश्यकता नाही. पुन्हा 'सही रे सही'नेही तितकीच गर्दी खेचली. 'लोच्या झाला रे', 'तू तू मी मी', 'श्रीमंत दामोदरपंत', 'आमच्यासारखे आम्हीच' अशी अनेक नाटकं मी व्यावसायिक रंगभूमीवर केली आणि ती प्रचंड लोकप्रिय झाली. एक खरं आहे, की मी विनोदाचा अंगीकार केला आणि माझे विषय मांडले.

माझा पुढचा टप्पा होता छोट्या पडद्यावरच्या मालिकांचा. रंगभूमीनं मला दिग्दर्शक म्हणून आत्मविश्वास दिला होताच. त्याच जोरावर मला मालिकांचं विश्व खुलं झालं. 'श्रीयुत गंगाधर टिपरे', 'चकटफू', 'जगावेगळी', 'साहेब-बीबी आणि मी', 'घडलंय बिघडलंय' अशा अनेक मालिका मी एकापाठोपाठ केल्या आणि त्यांनाही उत्तम प्रेक्षक लाभला. त्यातील अनेक मालिकांना प्रेक्षकांकडून पुर्नप्रसारणाची मागणी आली.

मालिकांचं जग एक वेगळा अनुभव देणारं ठरलं. एकतर मी कॅमेऱ्याच्या निकट पोहोचलो. लेन्समधून दिसणारं जग मला चित्रपटाकडे नेणारं ठरेल, असा विश्वास वाटू लागला आणि तो लवकरच खराही ठरला.

इथेही मला माझ्या सुदैवानं निर्मात्यांकडे जावं लागलं नाही. मालिकांचं काम पाहूनच काही निर्माते मला आपणहून भेटले आणि चित्रपटाची ऑफर मला त्यांनी देऊ केली.

माझ्या मनातल्या कथावस्तूला न्याय देणारं कथानक स्वीकारणारा निर्माता मी नक्की केला आणि २००४ मध्ये माझा पहिला चित्रपट 'अगंबाई अरेच्चा' प्रदर्शित झाला. वेगळ्या कथानकाची हटके हाताळणी केल्यानं माझ्या पहिल्या चित्रपटानंही उत्तम यश मिळवलं आणि मी पाहिलेलं चित्रपट दिग्दर्शनाचं स्वप्न प्रत्यक्षात आलं. या चित्रपटानं एक वेगळा ट्रेंड निर्माण केला. विनोदाचा आश्रय त्यात होताच, पण त्याची पेरणी स्वाभाविक होती. चित्रपटाच्या नावापासूनच त्याचं वेगळेपण ठसत होतं. ते कथानक, अभिनय, दिग्दर्शन, संगीत सर्व घटकांत कायम राहिल्यानं प्रेक्षकांनी महाराष्ट्रात सर्वत्र त्याचं स्वागत केलं. 'जत्रा', 'यंदा कर्तव्य आहे', 'मुक्काम पोस्ट लंडन', बकुळा नामदेव घोटाळे आणि अगं बाई अरेच्चा चित्रपटांवर प्रेक्षकांनी प्रेम केले. यानिमित्ताने लेखक म्हणून मी सिद्ध झालो.

'बाईपण देगा देवा' ला मिळालेले यश मला खूप काही देऊन गेलं. या चित्रपटासाठी सात-आठ महिने खूप झगडलो. लेखिका वैशाली नाईकने लिहिलेली आणि विश्वासनं माझ्याकडे सुपूर्द केलेली चित्रपटाची संहिता घेऊन अनेकांकडे गेलो. पण निर्माता मिळत नसल्यामुळे मलाच अपराध्यासारखं वाटू लागलं. अखेरीस अजित भुरेने तयारी दर्शवली. तोच माधुरी भोसले या निर्मात्यांना घेऊन आला आणि सिनेमाला सुरुवात झाली. शेवटच्या चार दिवसांचं चित्रीकरण राहिलं होतं आणि लॉकडाऊन सुरू झालं. पहिल्या लॉकडाऊननंतर चित्रीकरण पूर्ण केलं. नंतर पुन्हा दुसरं लॉकडाऊन लागलं. दरम्यान जिओ स्टुडिओजच्या निखिल साने यांनी हा सिनेमा घेतला. पण, इकडेही अडचणी थांबल्या नाहीत. वेगवेगळ्या कारणांनी सहा वेळा प्रदर्शनाच्या तारखा बदलल्या. पण जेव्हा

प्रदर्शित झाला तेव्हा उभ्या महाराष्ट्रानं डोक्यावर घेतला. 'जत्रा' चित्रपटाच्या वेळी मी माझं सर्व काही पणाला लावलं. बायकोचे दागिने विकले. हा चित्रपट हिट ठरला; पण तेव्हा माझ्या डोक्यावर ९० लाखांचं कर्ज होतं. पण अशा प्रसंगांना कसे सामोरे जायचे हे मला या शाळेतल्या अनुभवांनीच शिकवलं.

आज मागे वळून पाहताना सिनेमा नावाच्या शाळेने मला काय दिलं याचं मोजमापही करता येणार नाही. प्रतिष्ठा, सन्मान, आत्मविश्वास, स्वप्नपूर्तीचा आनंद, अनेक उत्तम सहकारी दिले. विनोदी चित्रपटांचा दिग्दर्शक असा एक शिक्याही दिला. तब्बूसारख्या नामवंत अभिनेत्रीसह मला 'तो बात पक्की' हा हिंदी चित्रपटही करण्याची संधी मिळाली.

मी माझ्या कामाची विभागणी आणि प्राधान्यक्रम चांगले ठरवले होते. तेव्हा कदाचित ते अनवधानाने ठरवले गेले असतील, पण

मर्यादांचाही माझा अभ्यास होता. त्याचा उपयोग तिन्ही माध्यमांत वावरताना होत गेला.

माझ्या मते, परमेश्वर विचारांती गोष्टी

फायदा होईल यावर विचार करण्यापेक्षा आयुष्यभर टिकेल असा मित्र कसा मिळेल यावर माझा भर असतो. चित्रपटांच्या माध्यमातून मी मित्र बनवण्याचे माझे मूळ

माझ्या मनातल्या कथावस्तूला न्याय देणारं कथानक स्वीकारणारा निर्माता मी नक्की केला आणि २००४ मध्ये माझा पहिला चित्रपट 'अगंबाई अरेच्चा' प्रदर्शित झाला. वेगळ्या कथानकाची हटके हाताळणी केल्यानं माझ्या पहिल्या चित्रपटानंही उत्तम यश मिळवलं आणि मी पाहिलेलं चित्रपट दिग्दर्शनाचं स्वप्न प्रत्यक्षात आलं. या चित्रपटानं एक वेगळा ट्रेंड निर्माण केला. विनोदाचा आश्रय त्यात होताच, पण त्याची पेरणी स्वाभाविक होती. चित्रपटाच्या नावापासूनच त्याचं वेगळेपण ठसत होतं. ते कथानक, अभिनय, दिग्दर्शन, संगीत सर्व घटकांत कायम राहिल्यानं प्रेक्षकांनी महाराष्ट्रात सर्वत्र त्याचं स्वागत केलं. 'जत्रा', 'यंदा कर्तव्य आहे', 'मुक्काम पोस्ट लंडन', बकुळा नामदेव घोटाळे आणि अगं बाई अरेच्चा चित्रपटांवर प्रेक्षकांनी प्रेम केले. यानिमित्ताने लेखक म्हणून मी सिद्ध झालो.

काम जोरात सुरु असते. भरत, संजय, सोनाली, मकरंद असे अनेक मित्र यातूनच तर मला मिळाले आहेत, हीच माझ्या आयुष्याची ठेव आहे. 'महाराष्ट्र शाहीर'मध्ये एक वाक्य आहे, 'कलाकाराचं आयुष्य इसीजीसारखं असतं. कधी वर कधी खाली.' माझंही तसंच आहे. आज मी शिखरावर आहे तर उद्या खाली पडू शकतो आणि पुन्हा उठून शिखरावर पोहोचू शकतो. आज यश मिळालंय म्हणून मी धुंदीत जगणाऱ्यातला नाही. सुख-दुःख क्षणभंगुर आहेत. यश असो वा अपयश, दोन्ही परिस्थितीत मी म्हणतो; हेही दिवस जातील. ही या शाळेची शिकवण आहे !

(शब्दांकन : किर्ती कारखानीस)

त्याचा मला फायदा नक्की झाला. मी एका माध्यमाची दुसऱ्यात सरमिसळ होऊ दिली नाही. नाटक म्हटल्यावर ते सिनेमॅटिक केले नाही, मालिकांचे चित्रपट होऊ दिले नाहीत आणि चित्रपट मालिका वा नाटकासारखे केले नाहीत. मी तिन्ही माध्यमांत भरपूर काम केल्यानं त्या त्या माध्यमांची बलस्थानं आणि

आपल्या पदरात टाकतो. आपण त्याच्याकडे खूप काही मागत असतो. मला 'बाईपण..'चे खूप पैसेही पाहिजे होते. तरीही बॉक्सऑफिसवरील कमाई माझी नाही. पण, सिनेमानं माझ्या पदरात जे टाकलंय ते भूतो न भविष्यति असं आहे. विविध नात्यांतून माझा प्रवास घडत असतो. मला कुठल्या गोष्टीतून

मला व्यक्त व्हायला आवडते. कधी कधी मनातील भाव आपण प्रत्येकाला सांगू शकत नाही. त्या गोष्टी मी माझ्या कवितेतूनच व्यक्त करतो. पण, एखादा अनुभव कवितेतून व्यक्त करता येत नाही; तो मी चित्रपटातून मांडण्याचा प्रयत्न करतो. 'पिस्तुल्या', 'फॅझी' आणि 'सैराट', मी चित्रपटातून व्यक्त झालो आणि नि त्या भावना प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचल्या. चित्रपट या माध्यमातून मी भौगोलिक सीमांबरोबरच भाषेच्या मर्यादा ओलांडू शकलो. काम करताना अडथळे आले तर ते आपल्याला वाईट अनुभव वाटतात, पण अशाच अडथळ्यांमधून आपण योग्य तो मार्ग काढला की ते काम नक्कीच चांगले होते. आजपर्यंत अनेक अपयशाचे क्षण पचवून मी पुढे आलो आहे. पण अपयशामुळे न खचता प्रत्येकाने आपले काम करत राहिले पाहिजे. वाटा किती दूर जाऊ शकतात आणि वाटातून निघालेल्या वाटा किती दूर जाऊ शकतात हे माहीत नसते. त्यामुळे कलाकाराने सतत काम करत राहिले पाहिजे.

- नागराज मंजुळे

'सैराट' कार

सिनेमानं दिलं खूप काही....,

माझं गाव जेऊर; पण मला आठवतंय तसे मी करमाळ्यातच रहायला होतो. मला माझ्या चुलत्यांकडे दत्तक म्हणून दिले होते. त्यामुळे ना घर का न घाट का अशी काहीतरी विचित्र अवस्था होती माझी. सातवीपर्यंत करमाळ्यालाच होतो. माझे भाऊ, काही मित्र ह्यांनी कधीही विचार नव्हता केला मी सिनेमा तयार करेन. काही जणांना आज वाटतं की, नागराज अचानकपणे फिल्ममध्ये कसा आला? मात्र मी अचानक सिनेमात आलो नाही. खरंतर लहानपणापासून मला सिनेमाची खूप आवड होती. अमिताभ, मिथुन, जितेंद्र यांचे सर्वच सिनेमे मी पाहिलेले आहेत. शाळेला सुट्टी मारून मी सिनेमाला जायचो. सोबतच माझी आत्या मला लहान असताना गोष्टी सांगायची. ती गोष्टी सांगण्याची आवड माझ्यातही निर्माण झाली. मग मी सुद्धा लोकांना नवीन पाहिलेल्या सिनेमांच्या गोष्टी अधिक रंजकपणे सांगायचो. मलाही माहीत नव्हतं की मी सिनेमा करेन. पण अचानक मित्रांच्या सोबतीने या माध्यमाकडे वळलो. कॉलेजला असताना नाटक करायचो, लिहायचो.

लहानपणी दोन गोष्टींची भीती वाटायची. एक दवाखाना आणि दुसरे म्हणजे शाळा. लहानपणी मला शाळेत जाऊ नये असे खूप वाटायचे. शाळेतला अभ्यास करायचो नाही. आई-वडिल अडाणी होते. त्यामुळे त्यांना मी शिकावे असे वाटायचे. आम्ही शिकलो नाही, दगड फोडतोय. तुम्ही तरी शिका. पण अभ्यासाला बस असे म्हटले की मी फक्त माझे नाव दोन-दोन पाने लिहून काढायचो. थोडक्यात, त्या काळात मी प्रचंड चुका केल्या; परंतु त्यातून मी शिकलो. पालक सुशिक्षित असते तर कदाचित थोडा फार फरक पडला असता. पण आजच्या पुण्या-मुंबईच्या सुशिक्षित पालकांकडे पाहून झाले ते बरे झाले असे वाटते. मला चुकांमधून शिकता आले.

दहावीत असताना मी एका पुस्तकात वाचले की, प्रत्येकाने रोजनिशी लिहिली पाहिजे. तेव्हापासून मला रोजनिशी लिहायची सवय लागली. सुरुवातीला तेच तेच लिहायचो. मग त्याचा कंटाळा आला. परंतु लिहिणे थांबवले नाही. आपल्याला काही वेगळे लिहावे असे वाटेल तेव्हाच रोजनिशी लिहायची असे

ठरवले. मग आठवड्यातून एकदा रोजनिशी लिहायचो. गद्यात लिहिता लिहिता त्याचं पद्यात रूपांतर व्हायला लागले. त्यातूनच माझी कविता आकाराला आली. मग एक कविता मी सोलापूरच्या संचारला पाठवली. ती छापूनही आली. मग कविता मला आवडायला लागली.

कविता हा मला नेहमीच माझ्या दुःखावरचा रामबाण उपाय वाटला आहे. तिच्यामुळेच एक आउटलेट मिळतो आणि म्हणून जगण्या मरण्याला कवितेशिवाय अन्य पर्याय नसतो, असं मला वाटतं. असे असले तरी कादंबरी किंवा कवितेची एक मर्यादा आहे. ती म्हणजे तिची भाषा. मी मराठीतच कविता करू शकतो. चित्रपट या माध्यमातून मी भाषेच्या मर्यादा ओलांडू शकलो. पिफमध्ये शॅले नावाच्या ऑस्ट्रेलियाच्या मुलीने दोन वेळा फॅंझी पाहिला.

बंगळुरुमध्ये थिएटरमध्ये झाडू मारणा-या एका महिलेनं सिनेमा पाहिल्यानंतर मला मिठीच मारली. ती बराच वेळ कन्नडमध्ये काहीतरी बोलत होती. जेव्हा शेजारच्या एका इसमाने मला कन्नड कळत नाही असे तिला सांगितले तेव्हा ती फक्त ब्युटीफुल फिल्म असे म्हणत राहिली. सिनेमा हे वैश्विक माध्यम असल्यामुळेच हे शक्य आहे. थोडक्यात, कविता ही मोजक्या शब्दांतून व्यक्त होते किंवा आकाराला येते आणि चित्रपटाची एक स्वतंत्र भाषा असते. मी कवी आहे हा केवळ एक चांगला योगायोग म्हणता येईल. तसं पाहता आपण कशाप्रकारे व्यक्त होतो, हे आपल्या स्वभावावरदेखील अवलंबून असते. मी कवी आहे नि मी चित्रपट बनवतो, पण मलाच कळत नाही की माझ्या कवितेचा नि चित्रपटाचा काय संबंध आहे तो? असं म्हणतात की चित्रपटात शिल्प, लेखन, अभिनय अशा अनेक कलांचा समावेश असतो. पण असं असूनही चित्रपटाची एक स्वतंत्र भाषा

असते. आणि हे खरंच खूप अजब आहे की एवढ्या कलांचा संचय असूनही चित्रपटाची वेगळी भाषा आहे.

मुळातच मला व्यक्त व्हायला आवडते. कधी कधी मनातील भाव आपण प्रत्येकाला सांगू शकत नाही. काही गोष्टी आपण जवळच्या मित्रांना, भावंडांना, जिवलगाना सांगतो; पण त्याही पलीकडे काही गोष्टी उरतातच. मला वाटते त्या गोष्टी कवितेतून व्यक्त होऊ शकतात. माझा जो काही अनुभव

असतो तो मी माझ्या कवितेतूनच व्यक्त करतो. पण, एखादा अनुभव असा आहे की जो मला कवितेतून व्यक्त करता येत नाही; तो मी चित्रपटातून मांडण्याचा प्रयत्न करतो. मी चित्रपटातून व्यक्त झालोय नि त्या भावना प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचल्या आहेत. मी एक फिल्ममेकर असेन तर मी माझ्या चित्रपटातून प्रेक्षकांसोबत माझे अनुभव, सुख-दुःख शेअर करायला हवेत. कविता लिहायला उत्सुकता लागते. निवांतपणा लागतो. अगोदर मी जितक्या कविता करायचो तितक्या कविता आता लिहिणे जमत नाही. धावपळ वाढल्यामुळे वेळच मिळत नाही तितका. त्याचे वाईटही वाटते. पण मुळातच मला लहानपणापासूनच चित्रपट, अॅक्टिंग याची आवड होती.

दिग्दर्शन हा प्रकार मला फारच उशिरा कळाला. त्यापूर्वी दिग्दर्शन म्हणजे काय याबद्दल काहीच माहिती नव्हती. पण या प्रकाराबद्दल कळले तेव्हा मजा वाटली. दिग्दर्शन किती महत्त्वाचे असते हे समजले. पुण्यात एम.ए. मराठी करत होतो. मला पुढे जाऊन प्राध्यापक व्हायचे होते; पण ते होण्याची शक्यताच फार कमी होती. याचदरम्यान माझा एक मित्र म्हणाला की मास कम्युनिकेशनला अॅडमिशन घे. मीदेखील अॅडमिशन घेण्याचे ठरवले. पुढे जाऊन मला या क्षेत्राबद्दल खूप आपुलकी वाटू लागली. तसेच या क्षेत्रात आपण काहीतरी नक्कीच करू शकतो ही जाणीव झाली. सिनेमा करण्यासाठीच मी मास कम्युनिकेशनला प्रवेश घेतला. फिल्म करायची म्हणजे नेमकं काय करायचं, तेव्हा मग मी 'पिस्तुल्या' ही शॉर्टफिल्म केली. मी स्वतः शिक्षणासाठी केलेला संघर्ष त्यातून दाखवला आहे. पिस्तुल्या आणि फॅन्झी या दोन्ही कथांची बीजे माझ्या बालपणात आहेत. एखादी गोष्ट चांगली करायची असं ठरवून ती तुम्ही करू शकत नाही. मी फक्त प्रामाणिकपणे प्रयत्न केले, माझे काम केले बरस. म्हणजेच, तुम्ही एखादी गोष्ट चांगली होण्यासाठी केवळ प्रयत्न

करू शकता, पण ठरवूनही ती गोष्ट चांगली होईलच याची खात्री नसते. सैराट, फॅंझी बनवताना मी फक्त माझं काम प्रामाणिकपणे केले. काम करताना अडथळे आले तर ते आपल्याला वाईट अनुभव वाटतात, पण अशाच अडथळ्यांमधून आपण योग्य तो मार्ग काढला की ते काम नक्कीच चांगले होते.

फॅंझीच्या वेळचा एक किस्सा सांगतो. या चित्रपटाचे चित्रीकरण सुरू असताना एक छोट्यासा अपघात झाला होता. त्यामुळे शूट पुढे ढकलावे लागले. पण एका अर्थी ते बरेच झाले. कारण त्यामुळे सर्वांनाच काही काळासाठी आराम मिळाला. विचार करायलाही बराच वेळ मिळाला. त्यानंतर पुन्हा चित्रीकरण सुरू झाले. पण अडथळे थांबण्याचे नाव घेत नव्हते. अचानक पाऊस सुरू झाला. चित्रपटात पाऊस दाखवायचाच नव्हता. त्यामुळे पाऊस पडून गेल्यानंतर जमीन सुकवण्यासाठी आम्ही चित्रीकरणासाठी वापरल्या जाणाऱ्या लाईटसचाही वापर केला. सांगण्याचा मुद्दा इतकाच की, प्रत्येक गोष्टीत अडचणी येतातच; पण त्यावर मात करून पुढे जायचे असते. अडचणीशिवाय तुम्ही कुठल्याच जगाची कल्पना करू शकत नाही. फिल्मइंडस्ट्रीत ही बाब मी नव्याने शिकलो.

'फॅंझी' पाहून अनेक प्रेक्षक मला महोत्सवात भेटत; म्हणत, हे आम्हाला माहीतच नव्हतं. आपल्या आजूबाजूला वावरणारा हा समाज, या समाजाची व्यथा ठाऊकच नव्हती. मला वाटतं, त्यांचं झापडबंद विश्व या चित्रपटाच्या निमित्ताने खुलं झालं, हे या चित्रपटाचं यश आहे.

'सैराट'बाबत सांगायचे तर या चित्रपटाला इतके यश मिळेल असे कधी वाटले नव्हते; मात्र तरीही मला पहिल्या दिवसापासून ही फिल्म लोकांना खूप आवडणार याची खात्री होती. माझ्या टीमलाही मी हे नेहमी सांगायचो. टीकाकार त्याबाबत काय विचार करतील याचा विचार मी केला नाही. कारण मला जी गोष्ट सांगायची होती ती मी

माझ्या पूर्ण क्षमतेनिशी मांडली होती आणि ती प्रेक्षकांना आवडेल याची मला मनोमन खात्री होती. याचे कारण याचे कथानक. मराठी चित्रपटांमध्ये मी खूप दिवसांपासून पहातोय की प्रेमकथा त्याच त्याच धाटणीने हाताळल्या जात. बरेचदा त्या विनोदी अंगाने जात असत. वेंधळा हिरो ही संकल्पना मराठी चित्रसृष्टीत

चित्रपटात प्रतिथयश अथवा खूप नावलौकिक मिळवलेले, प्रख्यात कलाकार घ्यायचे नाही हे मी सुरुवातीपासूनच ठरवले होते. त्यामुळेच आर्वी आणि परश्या तसेच इतरही सर्वांची निवड करताना मी नव्या चेहऱ्यांनाच संधी देण्याचे ठरवले होते. त्यांच्याकडून काम करून घेताना मी त्यांना कधीच रागवायचो नाही. त्यांच्यातील नैसर्गिक अभिनय मला पाहायचा होता. आर्वीची

बराच काळ टिकून राहिली. हे सर्व मला खूप जाणवत राहायचे. गावाकडे आम्ही ज्या पद्धतीने जगलो किंवा आजची मुले-मुले ज्या पद्धतीने जगताहेत त्यांच्या प्रेमकहाण्या या पूर्णपणे वेगळ्या असतात. त्यांचे प्रतिबिंब पडद्यावर पडताना दिसले नाही. ही सगळी जण शाहरुख खानसारखं प्रेम करत नाहीत. त्यामुळे आजवरच्या पडद्यावरच्या प्रेमकहाण्या या लोकांना आवडल्या असल्या तरी त्यांच्याशी नाळ जुळणाऱ्या नव्हत्या असे मला वाटायचे. म्हणून मग मी वास्तवदर्शी चित्र मांडायचे ठरवले. 'फॅंझी'पासून मला सूर सापडत गेला आणि 'सैराट'मध्येही मी तेच केले. या चित्रपटाची स्क्रिप्टच मुळात मी तथाकथित तज्ज्ञांना न दाखवता अतिशय सर्वसामान्यांना सांगायचो. माझ्या मित्रांना वाचून दाखवायचो. कारण माझ्या मते आपले ज्ञान आपल्याला विषयवस्तू समजून घेण्याच्या आड येते. या

व्यक्तिरेखा साकारलेली रिकू खूप मुक्त स्वभावाची आहे. ती सेटवर बऱ्याच उनाडक्या करायची. पण मी सर्वांना सांगितले होते की तिला काही बोलायचे नाही. परश्या साकारणारा आकाश हा मुळातच तसाच म्हणजे शांत, पोक्त होता. या सर्वांकडून काम करून घेताना खूप मजा आली.

'सैराट' प्रदर्शित झाल्यानंतर अनेकांनी एक सामायिक प्रश्न उपस्थित केला होता, किंबहुना काहींनी टीकाही केली होती की मध्यांतरापूर्वीचा चित्रपट आणि नंतरचा चित्रपट यामध्ये अंतर आहे. मुळातच मला 'ब्रेक' ही संकल्पनाच मला मान्य नाही. जगण्याचा एक रेटा आहे. त्याच्यासाठीची परिमाणे ही ठरवून लावली गेली नाही पाहिजेत. माझी फिल्म सलग आहे. थिएटरवाल्यांनी परवानगी दिली असती तर मी ती सलग दाखवली असती. दुसरी गोष्ट म्हणजे

शेवटाविषयीही मला अनेकांनी विचारले. परंतु मी माझा हा चित्रपट प्रदर्शित करण्यापूर्वी हजार वेळा पाहिला आहे. त्याची लांबी किती असावी, शेवट कुठे असावा, कुठे कट असावा, मध्यंतर कुठे असावा हे सर्व मी अत्यंत बारकाईने पाहून जाणीवपूर्वक ठरवून केले आहे. माझ्या मते ते तसेच्या तसे स्वीकारून त्याची समीक्षा केली गेली पाहिजे. आपल्याकडे तसे होत नाही. माझी याबाबत तक्रार नाही; पण खेद वाटतो. असो, त्यापलीकडे जाऊन रसिक प्रेक्षकांनी दिलेला प्रतिसाद हा अधिक महत्त्वाचा आहे. मध्यंतरी मी अमिताभर्जीसोबत 'झुंड' सिनेमा केला. त्यानंतर 'घर, बंदुक-बिर्यानी' प्रदर्शित झाला. मी बच्चन साहेबांना 'झुंड'च्या कथेची कल्पना सांगितली आणि त्यांनी होकार दिला. मग चित्रपटाची स्क्रिप्ट लिहिली गेली आणि त्यांना ती ऐकवली गेली. त्यांना ती आवडली आणि त्यांनी हो म्हटले. त्यांच्यासोबत काम करताना अनेक गोष्टी शिकता आल्या. बच्चन साहेबांनी इतके चित्रपट केलेत, आता त्यांना वेगळ्या

तयारीची काहीच गरज नाही. ते पटकथा लेखक आणि दिग्दर्शकाची दृष्टी समजून घेतात आणि त्यानुसार तयारी करतात. इतके अनुभवी असूनही त्यांचा पात्राकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बघून ते नवीन अभिनेता असल्यासारखे वाटतात. ते ज्या प्रकारे समर्पण आणि व्यावसायिकतेने काम करतात ते अतुलनीय आहे. हा माझा त्यांच्यासोबतचा पहिलाच अनुभव आहे, पण त्यांना पाहिले की, लक्षात येते जेव्हा त्यांना सीनमध्ये वेळ मिळतो तेव्हा ते त्यांच्या पात्राचा आणि पुढच्या सीनचा विचार करतात. त्यांच्या कामातलं गांभीर्य आणि फोकस पाहून माझ्या मनात त्यांच्याबद्दलचा आदर आणखीनच वाढला.

आजवरच्या या प्रवासात अनेक माणसं भेटली, असंख्य अनुभव आले आणि त्या प्रत्येकातून मी शिकत पुढे जात राहिलो. आयुष्यात एक काळ असा होता की मी रस्त्यावर हातात वही घेऊन त्यावर काहीतरी खरकटत बसलेलो असायचो. त्यावेळी मला

खास भेटायला येणारे कोणीच न्हवते आणि आज असा काळ आहे की कोणाला भेटायचे असेल तर इच्छा असूनही मला वेळ नाहीय. आजपर्यंत अनेक अपयशाचे क्षण पचवून मी पुढे आलो आहे. कितीही अपयश आले तरी थांबू नका. प्रामाणिकपणे काम करत रहा. तुम्हाला नक्की यश मिळेल. शेवटी इतकंच सांगेन, यशाचे निश्चित असे काही सूत्र वा गणित नसते. अपयशामुळे न खचता प्रत्येकाने आपले काम करत राहिले पाहिजे. वाटा किती दूर जाऊ शकतात आणि वाटातून निघालेल्या वाटा किती दूर जाऊ शकतात हे माहीत नसते. त्यामुळे कलाकाराने सतत काम करत राहिले पाहिजे.

खरेतर चित्रसृष्टीत काम करायचे, असे मी ठरवले नव्हते. सुरुवातीच्या काळात घरचा व्यवसाय सांभाळताना मी नाटकांतून कामे करत असे. पुढे एका घटनेमुळे मला व्यवसाय बंद करून अभिनयावरच लक्ष केंद्रित करावे लागले. पण नाटकांतून कामे करत असताना व्हळव्हळ चित्रपटांतूनही भूमिका मिळू लागल्या. मराठीबरोबरच हिंदी चित्रपटांतूनही कामे मिळत गेली आणि नशिबाने साथ देऊन माझ्यासाठी सुदैवाची चित्रसंगत निर्माण केली. प्रेक्षकांनीही मला उत्तम प्रतिसाद दिल्यामुळे मी येथे स्वतःचे स्थान निर्माण करू शकलो. आज चित्रसृष्टीत बरेच बदल झाले आहेत. पण ते वाखाणण्यासारखे आहेत. आजवरची वाटचाल आणि झालेले बदल याबद्दल मी अतिशय समाधानी आहे.

– मोहन जोशी

ज्येष्ठ अभिनेते

नशिबाची चित्रसंगत

हिंदी चित्रसृष्टीतून बाहेर पडून मला बरीच वर्षे झाली. परंतु मी हिंदी चित्रपटांत अभिनय करत होतो, तेव्हाचे वातावरण खूप छान होते. मराठी कलाकाराला देखील बंगाली, गुजराती किंवा दाक्षिणात्य अभिनेत्यांप्रमाणेच मान होता. त्या सृष्टीत वावरतांना, मी परका आहे असे मला कधीच वाटले नाही. ज्या मोठ्या स्टार्ससोबत मी काम करत होतो ते देखील तेव्हाच्याच आदराने माझ्याशी वागत होते. त्यामुळे हिंदी चित्रपट सृष्टीचा माझा अनुभव खरोखरच अतिशय चांगला होता. तेथे प्रवेश करण्यापूर्वी आपल्याला तेथे इतके नाव, यश मिळेल असा विचारही मी केला नव्हता. पण नशिबाने साथ दिल्यामुळे आणि प्रेक्षकांच्या प्रेमाने मी यशस्वी झालो. आज या साऱ्याचा विचार करताना माझे मलाच आश्चर्य वाटते. पण नियतीने जे लिहून ठेवलेले

असते त्यामध्ये बदल होत नाही, हेच खरे. पूर्वी मी किलॉस्कर कंपनीत नोकरी करायचो. त्यानंतर मी स्वतःचा ट्रान्सपोर्टचा व्यवसाय सुरू केला. पण अभिनय, नाटकाची आवड स्वस्थ बसू देईना. मी बालपणापासून नाटकांमध्ये काम करत आलोय. त्यामुळे ती आवड माझ्यापासून कधीच वेगळी झाली नाही. दिवंगत अभिनेते सतीश तारे यांचे वडील जयंत तारे 'टुणटुण नगरी खणखण राजा' हे बालनाट्य करत होते. त्यामध्ये दीपक माहुलीकर, राजन मोहाडीकर हेदेखील होते. काही प्रयोगांनंतर मी त्यामध्ये राजूच्या जागी काम करू लागलो. या बालनाट्यातून माझा अभिनयप्रवास सुरू झाला. हे साल होतं १९६५. अर्थात त्यावेळी केवळ आवड म्हणूनच मी या क्षेत्राकडे बघत होतो. आर्थिक दृष्ट्या मी अभिनयावर अवलंबून

नव्हतो. त्यावेळी मी नोकरीही करत होतो आणि माझा गुडस् ट्रान्स्पोर्टेशनचा व्यवसायही होता. आठ- नऊ वर्षे मी हा व्यवसाय उत्तम प्रकारे केला. पण एकदा एका गाडीला अपघात झाला. त्यावेळी हा व्यवसाय पुढे करायचा नाही, असे मी ठरवले. त्यानंतर लगेचच मला मुंबईतून बोलावणे आले आणि मी अधिक प्रमाणात वेगवेगळ्या नाटकांमधून भूमिका करू लागलो.

सुदैवाने, मला आजवरच्या प्रवासात अनेक चांगल्या भूमिका मिळाल्या. त्या मी चांगल्या प्रकारे पार पाडल्या. त्यातील काही

या सर्व वाटचालीत मला बऱ्याच अडचणी आल्या. पण त्या प्रत्येकालाच येतात. नशिबाची साथ असेल तर आपल्याला या अडचणीतून मार्ग काढण्याची क्षमताही मिळते. खरे तर मी पूर्णवेळ अभिनय करायचा असे मुळीच ठरवले नव्हते. कारण हे क्षेत्र खूप असुरक्षित आहे, असे माझे मत होते. पण माझ्या सुदैवाने अशी वेळ माझ्यावर आली नाही. मला चांगली नाटके, चित्रपट मिळत गेले. केलेल्या अभिनयाचे कौतूक म्हणून

नाटकात काम करणारी मुलं म्हणजे वाया गेलेली मुलं असा समज असायचा. पण माझे वडील त्या विचारांचे नव्हते. त्यांनी माझ्यातले गुण हेरले. मी नाटकासाठी किती उत्साही असतो हे त्यांना जाणवलं. कालांतरानं माझं नाटकात काम करणं वाढत गेलं. त्यामुळे मी या क्षेत्रात नक्कीच काहीतरी करू शकेन असा त्यांना विश्वास वाटू लागला. वडिलांसह आई आणि दोन्ही भावांचाही मला पाठिंबा होता. माझ्या सासरकडचे लोक मात्र फारसे माझ्या बाजूनं नव्हते. कलाक्षेत्रात काम करताना खूप प्रवास करावा लागत असल्यामुळे व्यसन लागण्याची शक्यता असते, या विचारानं त्यांना भीती वाटायची. मलाही काही वाईट सवयी लागतील की काय, असं त्यांच्या मनात येई. पण सुदैवानं कालांतरानं त्यांचाही माझ्यावर विश्वास बसू लागला आणि त्यांचाही मला पाठिंबा मिळाला.

मराठी चित्रपटसृष्टीत मी अनेक वर्षांपासून काम करत आहे. माझा पहिलाच मराठी सिनेमा 'एक डाव भुताचा' त्यात मला खलनायकाची भूमिका मिळाली. त्यात अभिनेत्री रंजना होत्या. रंजना यांनी अनोळखी खलनायकाला हात लावू देणार नाही, असे सांगितले. मी नवा असल्याने मला सारे ऐकून घ्यावे लागले. बॉलिवूडमध्येही मला बरंच काम करता आलं यासाठी मी स्वतःला नशिबवान समजतो. पण हिंदीत पाऊल टाकताना मलाही त्या भाषेची अडचण होतीच. बहुतांश मराठी लोकांना ती असते. 'भूकंप' हा माझा पहिला हिंदी सिनेमा. त्यामध्ये दया पाटील ही माझी भूमिका मराठी-हिंदी अशा दोन्ही भाषा बोलणारी होती. त्यामुळे ती व्यक्तिरेखा साकारताना फार जड गेलं नाही. पण 'एलान' या दुसऱ्या सिनेमात बाबा खान ही भूमिका साकारायची होती. त्यावेळी संवादांमध्ये बरेच उर्दू शब्द होते. तिथे माझं चुकायला लागलं. डबिंगच्या वेळी मला थांबवलं गेलं. मी म्हटलं, 'माझ्या भूमिकेचं डबिंग मी करणार नाही असं कसं?' ते म्हणाले, 'तुमचे उच्चार बरोबर नाहीत'.

यशस्वी झाल्या, तर काही झाल्या नाहीत. पण, तरीही त्याबाबतची कुठलीही खंत माझ्या मनात नाही. माझ्या आयुष्यात मी काही ध्येय ठेवली होती. त्यामध्ये सर्वांत पहिला विचार संसाराचा होता. संसार हाच माझ्या दृष्टीने अग्रक्रमावर होता. त्यामध्ये मुलांची शिक्षणे, त्यांच्या गरजा पूर्ण करणे, त्यांच्यासाठी आपण गेल्यानंतर काहीतरी प्रॉपर्टी ठेवून जाणे हे माझ्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते आणि त्या सर्व गोष्टी मी साध्य केल्या आहेत. एक घरातील कर्तापुरुष ज्या प्रकारे आपल्या कुटुंबाची जबाबदारी सक्षमपणे पेलतो, ती समजून घेतो आणि पूर्ण करतो तेच काम मी केले आहे.

बक्षिसाच्या रुपाने पाठीवर थापही मिळत गेली. केवळ मराठीतच नव्हे तर हिंदी चित्रपटातही मला स्वतःहूनच ऑफर आल्या. त्यासाठी मी कधीही कोणाकडे काम मागायला गेलो नाही. अमूक एका अभिनेत्याप्रमाणे आपल्याला व्हायचे आहे, अशी स्वप्नेही कधी मी पाहिली नाहीत. फक्त जे काम चालत आले आहे, जी संधी समोर आली आहे ती मी वेळ न दवडता उचलली. बऱ्याच भूमिका के ल्या, दिवसदिवसभर काम केले आणि ज्यावेळी मला वाटले त्यावेळी भूमिका करणे सोडूनही दिले.

सुरुवातीला नोकरी करत असतानाच मी अभिनय क्षेत्रातही काम करायचो. त्यावेळी

त्यासाठी मी काय करायला हवं असंही मी त्यांना विचारलं. मग मी माझा माझाच अभ्यास करू लागलो. आमच्या ग्रुपमधल्या जुन्या कलाकारांशी गप्पा मारू लागलो. त्यांच्याबरोबर जेवू लागलो. कोण कसं उच्चार करतंय हे बघू लागलो. लोकांचं निरीक्षण करून त्यांचं अनुकरण करण्याच्या माझ्या सवयीचा इथे उपयोग झाला. हे करता करता माझं हिंदी सुधारत गेलं. मग मी त्या भूमिकेसाठी डबिंग केलं. त्यानंतरच्या सिनेमांमध्ये मला हिंदीचा सूर गवसला. पुढे मग जवळपास ३००-३५० हिंदी सिनेमे केले. अनेक हिंदी सिनेमांमध्ये मी खलनायक साकारला आहे. मला अमरिश पुरी आवडायचे. त्यांचा आवाज कमाल होता. ते मला नेहमी म्हणायचे, 'माझ्यानंतर तूच आहे.' ते असं का म्हणताहेत हे मला कळायचं नाही. ते सकारात्मक भूमिकेत आणि मी खलनायक असे आम्ही साधारण ६-७ सिनेमे एकत्र केले. शक्ती कपूर, परेश रावल, किरण कुमार, मुकेश खन्ना, अनुपम खेर हे सगळेच त्यावेळचे गाजलेले खलनायक. या सगळ्यांशी हळूहळू ओळखी झाल्या. मैत्रीही झाली. पुष्कळ सिनेमे केले. २००३ साली 'गंगाजल' हा सिनेमा केला आणि मग हिंदी सिनेमातलं काम मी ठरवून थांबवलं. त्यानंतर जे चांगलं वाटेल, पटेल, रुचेल तेच काम करायचं असं ठरवलं. मी अभिनेता धर्मेद्रबरोबर १७ सिनेमे केले. 'पुलिसवाला गुंडा' हा त्याच्याबरोबरचा माझा पहिला सिनेमा. धर्मेद्र खूप साधा माणूस आहे. एकदा मी मुंबईत शूटिंग करत होतो. माझे आई-वडील मुंबईला आले होते. दोघांनाही धर्मेद्र खूप आवडायचा. धर्मेद्र अतिशय देखणा होता. त्याचं व्यक्तिमत्त्व आकर्षित करणारं होतं. तो सगळ्यांचाच लाडका होता. पहिल्याच सिनेमात तो हिरो आणि मी खलनायक. 'कुत्ते कमिने....' हा संवाद त्याला बोलायचा कसा? मला काही बोलवेना. मग त्यानंच मला सांभाळून घेतलं. त्यानंतर माझी

भीतीच गेली आणि मी खलनायक उत्तमरित्या साकारू शकलो.

मी आजूबाजूच्या लोकांचं सतत निरीक्षण करत असतो. विशिष्ट पेशाची व्यक्ती कशी बोलेल, वागेल, प्रतिक्रिया देईल याचं निरीक्षण करतो. मग ते प्रत्यक्षात करून बघायचो. ट्रेनमध्ये बसलेले लोक काय विचार

करत असतील, स्टेशनवर गंभीर चेहरे करून बसलेल्यांना काय अडचणी असतील, रस्त्यानं चालणारे लोक अशा अनेक गोष्टींचं मी निरीक्षण करतो आणि त्याप्रमाणे अभिनय करायचा प्रयत्न करतो. भूमिकेचा अभ्यास इतक्या साध्या गोष्टींमधूनही होत असतो. यशवंत दत्त, अरुण सरनाईक, गणेश सोळंकी हे माझे आवडते कलाकार. यशवंत हरहुन्नरी नट. कलाकार कसा असावा तर यशवंतसारखा! मी त्याच्या घरी जाऊन आलो आहे. त्याच्या आईनं खिचडी केली की, त्यांना माझी आठवण यायची. त्याचा माझ्यावर खूप प्रभाव होता. शरद तळवलकर यांच्याकडून मी विनोद कसे करायचे हे शिकलो.

या प्रदीर्घ अभिनयप्रवासात आणि धावपळीच्या काळात माझ्या पत्नीची भूमिका खूप महत्त्वाची ठरली. माझ्या मुलांची शिक्षणे,

त्यांचे संसार धाटणे या सर्व गोष्टींचे श्रेय माझ्या पत्नीलाच दिले पाहिजे. तिने अतिशय सक्षमपणे या भूमिका पार पाडल्या. अर्थात, कुठलीही गोष्ट मिळवायची म्हणजे त्यासाठी त्याग करावाच लागतो. सहजासहजी काही मिळत नाही. त्यामुळे माझ्या धावपळीच्या काळात संसारासाठी पुरेसा वेळ द्यायला मला जमले नाही. पण ही अपरिहार्यता मी स्वीकारली. कारण माझ्या वडिलांची काही संपत्ती नव्हती. त्यामुळे मला सर्व गोष्टी स्वतः उभ्या करायच्या होत्या. आपण ज्या क्षेत्रात काम करत असतो, त्या क्षेत्रातील त्रुटींसहित आपल्याला ते काम करावेच लागते. हाच दृष्टिकोन ठेवून मी माझी वाटचाल केली. या वाटचालीमध्ये बरीच संकटे आली. पण या संकटांना मी कधीही घाबरलो नाही. मुळात मला कधीही भीती वाटलीच नाही. मी आणि माझी पत्नी आम्ही दोघेही अतिशय निर्भय आहोत. ज्या-ज्या वेळी अडचणी आल्या, संकटे समोर आली तेव्हा त्यांच्याशी दोन हात केले आणि पुढे गेलो. रडत बसण्याचा काहीच उपयोग नसतो, हे पूर्णपणे आम्हाला ठाऊक होते आणि म्हणूनच आतापर्यंतची वाटचाल मी माझ्या अटींवर पूर्ण केली. मागे वळून बघतो तेव्हा काही राहिले आहे, असे मला अजिबात वाटत नाही. समोर जी टारगेट ठेवली होती, ती प्रत्येक टप्प्यावर मी पूर्ण केली आहेत. त्यामुळे मी माझ्या आजवरच्या आयुष्यात पूर्णपणे समाधानी आहे.

अभिनय क्षेत्रातील माझा प्रवास अगदी अपघातानेच सुरु झाला. पण हा प्रवास सुरु झाला आणि मी त्यामध्येच मी रमलो. लहानपणापासून मला चित्रपट पाहण्याची प्रचंड आवड होती. विशेषतः इंग्रजी चित्रपटच मी अधिक बघत असे. चित्रपटांमध्ये कसा नेमकेपणा हवा हे मला त्यातून समजत असे. हे करत असतानाच मला 'शवास'ची गोष्ट मिळाली आणि आयुष्याला कलाटणी मिळाली. अभिनेता म्हणून यशस्वी व्हायचे असेल तर आपल्या कामात सातत्य, मेहनत घेण्याची तयारी असली पाहिजे उत्तम नट होण्यासाठी नटाजवळ प्रसंगावधान असले पाहिजे. निर्णयक्षमता असली पाहिजे, हा मला या शाळेत मिळालेला मोलाचा धडा आहे. आज मालिका, नाटक आणि सिनेमा या तिन्ही माध्यमात अभिनय, दिग्दर्शन आणि निर्मिती या तिन्ही प्रांतातील मुशाफिरी करताना आलेल्या अनुभवांची शिदोरी खूप मोठी आहे. एक विद्यार्थी म्हणून अशा अनेक गोष्टी या सिनेमाच्या शाळेत शिकतो आहे. माझ्या मते ही अव्याहत सुरु राहणारी प्रक्रिया आहे.

— अरुण नलावडे

ज्येष्ठ अभिनेते

शिकवणूक अभिनयप्रवासाची

अभिनयाच्या क्षेत्रात मी अगदी अनपेक्षितपणे आलो. मी त्यावेळी गिरगावातील एका शाळेत पाचव्या इयत्तेत शिकत होतो. आमच्या शाळेतर्फे पंडीत कवीभूषण नावाची नाटिका सादर करण्यात येत होती. वास्तविक मी त्या नाटिकेचा प्रॉम्प्टर होतो. प्रॉम्प्टरचं काम काय, तर नाटिकेत काम करताना एखादा कलाकार संवाद म्हणायला चुकला तर विंगेत बसून त्याचे संवाद सांगणे. मी हे काम करत असल्याने ती नाटिका मला पाठच झाली होती. नाटिका सादर करण्याच्या वेळी त्यामध्ये काम करणारा एक कलाकार आजारी पडला. त्यामुळे त्याच्या जागेवर काम करण्यासाठी मला उभं रहावं लागलं. या नाटिकेत काम करताना माझा पायजमा सुटला होता. पण तशाच अवस्थेत मी ती नाटिका सादर केली. इथून सुरु झालेली माझी अभिनय कारकीर्द आजपर्यंत सुरुच आहे. आमच्या घरात कोणीही नाटकात काम करत नव्हतं. पण माझ्या वडिलांना (जनार्दन नलावडे यांना) नाटकाची आणि इतर सांस्कृतिक कार्यक्रमांची आवड होती. त्याचप्रमाणे ते

समाजसेवाही करत होते. पाचवीत असताना मी नाटिकेत काम केल्यानंतर मला नाटकात काम करण्याची आवड निर्माण झाली. त्या काळात मी अनेक एकांकिकाही लिहिल्या. हे करत असतानाच मी वेगवेगळ्या स्पर्धांमध्येही भाग घेत असे. आठवीत शिकत असताना पत्रे पाठांतर स्पर्धेमध्ये मी भाग घेतला होता. त्यामध्ये मला बक्षिसही मिळालं. माझ्या आयुष्यातील ते पहिलंच पारितोषिक.

त्यानंतर मी 'तो मी नव्हेच' या नाटकात काम केलं. पण मी करत असलेल्या व्यक्तीरेखेला घालण्यासाठी माझ्याकडे पोशाख नव्हता. हेच नाटक आणखी एक कलाकार करत होतं. त्याच्याकडचा पोशाख आपण घालावा असं मी वडिलांना सुचवलं. त्याप्रमाणे वडील माझ्याबरोबर त्या मुलाकडे आले आणि त्या कलाकाराने मला त्याचा पोशाख दिला. त्याचा पोशाख घालून मी 'तो मी नव्हेच' या नाटकात काम केलं. आठवीनंतर माझी शाळा बदलण्यात आली. त्या शाळेतही मी एकांकिका लिहित असे आणि त्याचं दिग्दर्शनही करत असे. त्याचवेळी मी पाठांतर स्पर्धेतही सहभागी होत

असे. माझे वडील राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात जात असत. त्यांच्याबरोबर मीही तेथे जात असे. संघात जात असल्याने माझं पाठांतर चांगलं झालं. पुढे मी महाविद्यालयात जाऊ लागलो. तेथेही माझी नाटकाची आवड कायम होती. त्यावेळी प्रदीप कबरे हा कलाकार आमच्याच महाविद्यालयात शिकत असे.

त्यावेळी मी इतर काहीजणांना घेऊन एक नाट्यसंस्था स्थापन केली. आमच्या संस्थेमार्फत मी तिकीट लावून नाटक सादर करत असू. त्याचवेळी मी एकांकिकाही सादर करत असे. महाविद्यालयीन शिक्षण संपल्यानंतर मी 'बेस्ट'मध्ये नोकरी करायला लागलो. त्यावेळी एक चांगला योगायोग जुळून आला. गेली अकरा वर्षे बेस्टच्या नाट्यस्पर्धा बंद होत्या. मी बेस्टमध्ये काम करायला लागलो त्याचवर्षी या स्पर्धा सुरु झाल्या. त्यावेळी तत्कालीन मंत्री प्रभाकर मोरे यांनी आम्हाला खूप मदत केली. बेस्टमध्ये आम्ही सादर केलेल्या नाटकातील भूमिकेसाठी मला पारितोषिक मिळालं.

पुढे बेस्टच्या स्पर्धांमध्ये मी सातत्याने काम करत राहिलो. त्यावेळी प्र. ल. मयेकर यांचा आणि माझा परिचय झाला. प्र. ल. मयेकर लेखक आणि मी त्याचा दिग्दर्शक असा योग बऱ्याच नाटकांच्या निमित्ताने जुळून आला. बेस्टच्या स्पर्धा पाहण्यासाठी मच्छिंद्र कांबळी येत असत. त्यांच्याशी माझा परिचय झाला. त्यांच्याबरोबर मी पांडगो इलो रे इलो' या नाटकात काम केलं. त्या नाटकातील भूमिकेसाठी मला नाट्य परिषदेचं पारितोषिक आणि नाट्यदर्पण पुरस्कार मिळाला. त्या दरम्यान डॉ. श्रीराम लागू आणि सुहास जोशी हे 'अग्निपंख' या नाटकात काम करत असत. नंतर ते 'नटसम्राट' हे नाटक करू लागल्याने त्यांनी भूमिका केलेल्या 'अग्निपंख' या नाटकात मी काम करू लागलो.

त्याच वेळी मोहन तोंडवळकर यांच्याशी माझा परिचय झाला. ते 'कार्टी श्रीदेवी' हे नाटक करत होते. त्यामध्ये मी काम करायला लागलो. त्याचदरम्यान 'अष्टविनायक' या

नाट्यसंस्थेचे दिलीप जाधव यांच्याशी माझा परिचय झाला. त्यांच्या संस्थेतर्फे बसवल्या जाणाऱ्या 'वासुची सासु' या नाटकात मी काम करायला लागलो. त्याच दरम्यान 'रातराणी' या नाटकात मी भक्ती बर्वेच्या पतीची भूमिका करायला लागलो. त्याचप्रमाणे सुधीर भट यांच्या 'चार दिवस प्रेमाचे', 'शुःःः कोटे बोलायचं नाही', 'व्यक्ती आणि वल्ली' या नाटकांमध्ये या नाटकांमध्ये मी काम करायला लागलो.

इतक्या नाटकांमध्ये मी कामं केली असली तरी तोपर्यंत मी टीव्ही मालिकांमध्ये मात्र काम केलं नव्हतं. याचं कारण त्यावेळी

नाटकात काम करणाऱ्या कलाकारांकडे नाटकांच्या प्रयोगांमुळे वेळ नसल्यामुळे त्यांना टीव्ही मालिकांमध्ये घेतलं जात नसे. याच दरम्यान विनोदी नाटकं, विविध स्पर्धा, एकांकिकांमध्ये काम करत असे. एका एकांकिकेतील भूमिकेसाठी मला भाऊसाहेब पाठक स्मृतीपुरस्कार हा मानाचा पुरस्कार मिळाला होता. नंतरच्या काळात मला 'नातीगोती', 'वादळवाट' या मालिकांमध्ये काम करण्याची संधी मिळाली.

चित्रपटांबद्दल सांगायचं तर चित्रपट पाहण्याचा छंद मला लहानपणापासूनच होता. त्यातही मी विशेष करून इंग्रजी चित्रपट पाहत असे. शाळा, कॉलेजला दांड्या मारून, खोटं बोलून हे चित्रपट पाहत असे. चित्रपटांमध्ये

कसा नेमकेपणा हवा हे मला त्यातून समजत असे. आपल्याकडे असे चित्रपट का तयार होत नाहीत याचं दुःख मला त्यावेळी होत असे. हे करत असतानाच मला 'श्वास'ची गोष्ट मिळाली. हा चित्रपट आपण जरूर करायला हवा असा विचार ती कथा वाचून माझ्या मनात आला. असे चित्रपट प्रेक्षकांनी पाहिले पाहिजेत असं मला वाटू लागलं. त्यावेळी विनोदी चित्रपटांची लाटच आपल्याकडे आली होती. अशा परिस्थितीत 'श्वास'सारखा गंभीर विषयावरचा चित्रपट कोण पाहिल असा प्रश्नही अनेकांनी उपस्थित केला. पण मी त्याचा विचार केला नाही. असे विषय चित्रपटातून हाताळलेच पाहिजेत असं मला वाटलं आणि तो चित्रपट मी बनवला. या चित्रपटाला शामची आईनंतर प्रथमच राष्ट्रपती पुरस्कार मिळाला. त्याचप्रमाणे ऑस्करच्या स्पर्धेतही हा चित्रपट गेला होता. ऑस्करसाठी गेलेला हा पहिलाच मराठी चित्रपट ठरला. या चित्रपटानंतर माझ्या कारकीर्दीला एक वेगळीच कलाटणी मिळाली.

'श्वास' चित्रपटाची कथा ५० लोकांना ऐकवली. ५० पैकी ५० लोकं रडले. पण त्यांनी आम्हाला हा चित्रपट करू नका असा सल्ला दिला. हा चित्रपट कोणी बघणार नाही, या विषयावर चित्रपट नको? खूप रडका चित्रपट आहे. तुम्ही सुद्धा हा चित्रपट करू नका नाहीतर तुम्ही भिकेला लागला. काहींनी तर कथेत बदल करायला सांगितलं. तुम्ही असं करा, तसं करा असे सल्ले दिले. पण चित्रपटासाठी पैसे मात्र कोणीही दिले नाही.

अभिनयाच्या क्षेत्रात काम करताना अखंड सावधनता असावी लागते हे मला माझ्या पहिल्या कलाकृतीतूनच शिकायला मिळाले. विद्यार्थी दशेत असताना पहिल्यांदा इयत्ता पाचवीत आम्ही वर्ग मित्रांनी मिळून एक नाटक बसविले होते. या नाटकाच्या सादरीकरणाच्या वेळेला काही मित्रांचा अतिउत्साह आणि माझी झालेली फजिती या नेहमी माझ्या लक्षात राहणाऱ्या गोष्टी आहेत.

माझा संवाद सुरु असताना मी घातलेला पायजमा जवळपास सुटला होता. यामुळे नाटक थंबण्याची शक्यता होती. कारण या भूमिकेतील माझे संवाद जवळपास दोन मिनिटांचे होते. ही गोष्ट माझ्या लक्षात आल्यावर प्रसंगावधान राखून ताबडतोब मी तो दोन्ही पायात धरून मोठ्या आवाजात हातवारे करून संवाद म्हणत होतो. पुढे जावे तरी पंचाईत जागेवरून हलताही येईना. यामुळे नाटक संपल्यानंतरच जागेवरून सरकलो. आत आल्यावर आमच्या सरांनी विचारले मला की, तू संवाद संपल्यावर आत का गेला नाहीस..? त्यांना खरी हकिकत सांगितल्यावर त्यांनी माझे खूप कौतुक केले. "नाटकांत अभिनेत्याचे प्रसंगावधान अतिशय महत्वाचे असते. वेळ प्रसंग बघून योग्य निर्णय घेता येणे हे अत्यंत गरजेचे असते. भविष्यात तू चांगला कलावंत होऊ शकतोस. "ही कौतुकाची थाप कायम माझ्या स्मरणात आहे. या पहिल्या नाटकांत फजिती झाल्यांन आपल्याला काही बक्षीस मिळणार नाही, प्रेक्षक टाळ्या वाजवणार नाहीत, असे वाटले. पण प्रेक्षकांनी नाटक संपल्यावर टाळ्यांचा कडकडाट आणि मला पारितोषिक देखील मिळाले.

नाटक असो वा सिनेमा, अभिनयासाठी तुमची बैठक भक्कम होण्यासाठी परिश्रमांना पर्याय नाही. अजय ठाकूर निर्मित 'तानी' या चित्रपटातील भूमिकेसाठी विचारणा झाल्यावर अनेक दिवसांनी आव्हानात्मक भूमिका मिळाल्याच्या आनंदात आपण होतो. मात्र नागपूरमध्ये जाऊन सायकल रिखा चालवली आणि हे आव्हान किती कठीण आहे, हे लक्षात आले. त्या व्यक्तीरेखेसाठी नागोजी नावाच्या सायकल रिखाचालकाकडून सायकल रिखा कशी चालवावी, याचे धडे घेतले होते. सायकल रिखा चालवताना तोल सांभाळणे खूप महत्वाचे असते. तसेच चढावावर रिखा न्यायची असेल, तर चालकाला खाली उतरून ती ओढत नेण्याशिवाय पर्याय नसतो. हे काम खूपच कठीण आणि दमछाक करणारे असते,

ही बाब मला तेव्हा समजली. माझ्या उजव्या गुढ्यात दोन सांध्यांमध्ये थोडी पोकळी आहे. त्यामुळे त्या पायावर जोर देऊन काम करणे कठीण गेले. तसेच त्यावेळी नागपूर थंडीने गारठले होते. हाडे दुखायची. पण व्यक्तीरेखेची गरज म्हणून अशा गोष्टींना पर्याय नसतो. त्यातून तुमचा अभिनय अधिक बहारदार होतो. या भूमिकेसाठी केवळ सायकल रिखा चालवणे हेच आव्हान नव्हते. तर वन्हाडी बोली आत्मसात करणेही आवश्यक होते.पण मी तेही शिकलो.

मी अभिनयातील शिस्त डॉ. श्रीराम लागू यांच्याकडून शिकलो. आपल्या भोवतालचे निरीक्षण हा अभिनयाचा व दिग्दर्शनाचा गाभा आहे. कोणत्याही कलाकाराने अभिनयाची सुरुवात हौशी रंगभूमीवर केली पाहिजे, कोणत्याही क्षेत्रात काम करताना अनुभव माणसाला मोठं करतो. सर्वसामान्य माणसाचे जगणे समजून घेण्यासाठी विविध भूमिका उपयुक्त ठरतात. 'तानी', 'श्वास' हे मला अभिनेता म्हणून ऊर्जा देणारे चित्रपट आहेत. सिनेमा, नाटक यांच्या माध्यमातून अभिनेता म्हणून यशस्वी व्हायचे असेल तर आपल्या कामात सातत्य, मेहनत घेण्याची तयारी असली पाहिजे उत्तम नट होण्यासाठी नटाजवळ प्रसंगावधान असले पाहिजे. निर्णयक्षमता असली पाहिजे. माझ्याबाबत मी सुरुवातीपासून अभिनय आणि दिग्दर्शन या दोन्ही जबाबदाऱ्या पार पाडत आलो आहे. मला नेतृत्व करायला

आवडत असल्याने मी आधी दिग्दर्शक आणि नंतर अभिनेता बनलो. त्यामुळे मला अभिनयासाठी परिश्रम घेताना चौकट पक्की असायची. मी नंतरच्या काळात निर्मितीच्या प्रांतातही मुशाफिरी केली. निर्माता म्हणून असणाऱ्या जबाबदाऱ्या आणि व्यवधानं ही फार काही शिकवून जातात. कारण निर्मात्याला सिनेमाशी जोडल्या गेलेल्या प्रत्येकाला चुचकारण्यावाचून पर्याय नसतो. तसेच आयत्या वेळी अचानकपणाने कसलेही संकट उद्भवू शकते. चित्रीकरण खंडित होऊन एक दिवस पुढे जाऊ शकते. अशा वेळी काही हजारांचे-लाखांचे नुकसान होणार असते. त्यामुळच आपल्याकडे कलाकारांशी चर्चा करताना निर्माता पहिल्यांदाच काहीसं काकुळतीला येऊन 'मराठी सिनेमा आहे रे' असं सांगताना दिसतो. माझ्या मते, ही स्थिती बदलेल तेव्हा मराठी सिनेमा मोठा होईल. वास्तविक, तशी वेळ आपल्यावर येऊ दिली नाही पाहिजे. मुळात सिनेमा म्हणजे खर्च हे समीकरण मांडणे चुकीचे आहे. तुमच्या डोक्यात सिनेमाची गणिते पक्की असतील आणि वेळेचे नियोजन काटेकोर असेल तर सिनेमा खर्चिक होणार नाही. त्याचबरोबर खर्चिक सिनेमा म्हणजेच चांगला सिनेमा हे गृहितकही चुकीचे आहे. सिनेमा तुम्हाला त्या कॅमेऱ्यातून सांगता आला पाहिजे. सिनेमाची एक भाषा आहे. आतापर्यंत ती अनेकांना कळलेली नाही. मलाही कळलेली नाही. पण त्याचा शोध सतत सुरु राहिला पाहिजे. सिनेमाची गोष्ट तुम्हाला सहजपणाने सांगता आली पाहिजे आणि ती लोकांना सहजगत्या आत्मसात करता आली पाहिजे. एक विद्यार्थी म्हणून अशा अनेक गोष्टी या सिनेमाच्या शाळेत शिकतो आहे. माझ्या मते ही अव्याहत सुरु राहणारी प्रक्रिया आहे.

ॐ

बारामती सारख्या ग्रामीण भागात पवारवाडीत, मी एका सर्व साधारण शेतकऱ्याच्या कुटुंबात वाढलो. सिनेमाचा प्रवास सुरु झाला तसतसा मी घडत गेलो. लक्ष्य मालिकेने मला मोठी लोकप्रियता मिळाली. मराठी सृष्टीत मला अनेकांकडून वेगवेगळे सल्ले मिळाले. तू खूप उंच आहेस, तू महाराष्ट्रीयन वाटत नाहीस, ग्रामीण भाषेतून आल्याने तुझी भाषा शुद्ध नाही, असे म्हटले गेले. मग यावर खूप विचार केला, खूप स्ट्रगल केला. बॉलिवुड, भोजपुरी चित्रपटातून मला काम मिळत गेली. 'सिंघम' मधील शिवानं मला ओळख दिली. कलाकाराने साकारलेली प्रत्येक भूमिका त्याला काहीतरी दान देऊन जाते. नवीन काही शिकवून जाते. मी खात्रीने सांगू शकतो की, जर मी अभिनेता झालो नसतो तर आता ज्यापद्धतीने मी माणूस म्हणून घडलोय त्या पद्धतीने घडलो नसतो. माझी घडण्याची प्रक्रिया आजही सुरु आहे आणि पुढेही सुरु राहील.

– अशोक समर्थ

सुप्रसिद्ध अभिनेता

घडत गेलो मी...

मी मूळचा बारामतीचा. लहानपणापासूनच चित्रपट पाहण्याची आवड होती आणि शाळा कॉलेजात असताना नाटकांत कामे करीत होतो. ही कामे करीत असतानाच मला अभिनयातील समाधान जाणवू लागले आणि मला अभिनय करणे आवडू लागले. मग अभिनयाच्या या प्रेमापोटी प्रत्येक अभिनेता जे करतो तेच मीही केले. मी अभिनयात कारकीर्द करण्याचे ठरवले. हा निर्णय अभिनयाच्या प्रेमापोटी घेतला गेला असला, तरी तो अविचारी निर्णय नव्हता. मी संपूर्ण विचार करून हा निर्णय घेतला होता. ही गोष्ट घरात समजली तेव्हा साहजिकच खूप विरोध झाला. कारण सर्वसामान्य घरांत चित्रपट क्षेत्राबद्दल व इथल्या अनिश्चिततेबद्दल जे समज गैरसमज असतात तेच माझ्याही घरात होते. 'काहीतरी सुखाची नोकरी शोध', 'कशाला नसत्या लष्कराच्या भाकऱ्या भाजायला जातोयस?' अशी वाक्ये माझ्याही कानावर पडली. पण मी माझ्या निर्णयावर ठाम होतो.

यानंतर अभिनेता होऊन दाखवेन

तेव्हाच घरात पाऊल ठेवेन असा विचार करून घरातून बाहेर पडलो व थेट पुण्यात आलो. नाटकात काम करायचे ठरवले. पण मला वाटले होते तितक्या लवकर कामे मिळाली नाहीत. जिथे जिथे कामे मिळवण्यासाठी गेलो, तिथे माझ्या ग्रामीण भाषेमुळे मला काम मिळवताना अनेक अडचणी आल्या. शेवटी नाटकातीलच एका कलाकाराने मला आवाज आणि उच्चार सुधारण्यासाठी काही सल्ले दिले. एकीकडे हे करीत असताना दुसरीकडे मला माझा चरितार्थ चालवण्यासाठी काही कामे करणे गरजेचे होते. त्यामुळे अनेक ठिकाणी लहान मोठी कामे केली. पण मनासारखे काम करायला मिळत नव्हते. काम करण्याशिवाय काही पर्याय नव्हता त्यामुळे करीत होतो. इथेच मला माझे दोन चांगले मित्रही मिळाले. मी मुंबईत लगेच आलो नाही. पुण्यातील एका संस्थेने विक्रम गोखले यांना घेऊन संकेत मिलनाचा हे नाटक रंगमंचावर आणण्याचे ठरवले. या नाटकाच्या तालमी मुंबईत होत असत. मी रोज पुणे-मुंबई असा प्रवास करून तिथे जाऊन मदतनिसाचे काम करायचो. या

तालमीत खूप काही शिकायला मिळाले.

मुंबईमध्ये आमदार निवासात राहत असताना कामे मिळवण्यासाठी संघर्ष तर सुरुच होता. दरम्यानच्या काळात मी मालिकांमध्ये अनेक लहान मोठ्या भूमिका केल्या. अर्चना जोगळेकरांची साम्राज्य ही मालिका करीत असताना मला त्यांनी वामन केंद्रेच्या नाटकात काम करतील का? असे

चित्रपट कारकीर्दीबद्दल बोलायचे तर त्याची सुरुवात 'एक चालीस की लास्ट लोकल' या चित्रपटापासून झाली. या चित्रपटानंतर मला खुद्द अनुराग कश्यप यांनी फोन केला होता. माझा विश्वासच बसत नव्हता या गोष्टीवर! मी लवकरच अनुराग कश्यप यांच्या एका चित्रपटात दिसत आहे. यानंतर

लोकांची दाक्षिणात्य चित्रपटात काम करण्याची इच्छा असते. पण तिथे सहजासहजी काम मिळत नाही. कारण तेथील चित्रपटकर्ते हे कलाकार निवडीबाबत खूप जागरूक असतात. 'अन्नपूर्णा' मध्ये काम करणाऱ्या काही जणांनी माझा 'एक चालीस की लास्ट लोकल' हा चित्रपट पाहिला होता. त्यांना खलनायकी भूमिका समर्थपणे करू शकेल असा अभिनेता हवा होता. याबाबतीत त्यांना व्यक्तिमत्त्वासोबतच चांगली खलनायकी भूमिका करण्याचे कौशल्य असलेला अभिनेता हवा होता. याशिवाय आणखी काही अपेक्षा मला तिथे गेल्यावर समजल्या.

दाक्षिणात्य चित्रपटसृष्टीतील प्रसिद्ध दिग्दर्शक राजमौली यांनी या चित्रपटाचे दिग्दर्शन केले होते. बऱ्याचवेळा असा आरोप होतो की, बॉलिवूडमध्ये ज्यांना कुणी विचारत नाही त्यांना दाक्षिणात्य चित्रपटात काम दिले जाते. पण या चित्रपटाच्यावेळी माझी निवड कशी झाली याची कथा ऐकल्यास त्या आरोपात काही तथ्य नसते हे लक्षात येईल. 'राजन्ना' या चित्रपटाच्या निर्मितीपूर्वी दिग्दर्शक राजमौली यांनी बॉलिवूडमध्ये नवीन अभिनेते कोण आहेत याचा अभ्यास केला होता. या अभ्यासादरम्यान समीक्षकांनी कोणकोणत्या चित्रपटांना गौरवले आहे व त्यातील कोणकोणत्या अभिनेत्यांना गौरवले आहे याचा शोध घेऊन त्या त्या अभिनेत्यांचे ते ते चित्रपट आपल्या स्टुडिओमध्ये बघण्यासाठी मागवले होते. त्यात माझा 'एक चालीस की लास्ट लोकल' हा चित्रपटही होता. हा चित्रपट स्टुडिओमध्ये काम करणाऱ्या जवळजवळ प्रत्येकाने पाहिला होता. सलग सात-आठ दिवस त्यांच्या स्टुडिओमध्ये 'एक चालीस की लास्ट लोकल' पाहण्याचा कार्यक्रम सुरु होता. मी तिथे गेल्यावर मला ही गोष्ट सांगण्यात आली. शिवाय असेही सांगण्यात आले की, माझी निवड सहजासहजी झालेली नाही.

त्या चित्रपटानंतर बॉलिवूडच्या चित्रपटातच व्यस्त राहिल्यामुळे मी फारसे कुठल्या दाक्षिणात्य चित्रपटात काम केले नाही.

विचारले. मी नाही म्हणण्याचा प्रश्नच नव्हता. वामन केंद्रेनी मला त्यांच्या रणांगण नावाच्या नाटकात मुख्य भूमिका दिली. हे नाटक म्हणजे माझ्यासाठी अभिनयाची कार्यशाळाच होती. तालमीचे सुरुवातीचे काही दिवस वामन केंद्रे यांनी मला एका कोपऱ्यात बसवून ठेवले होते. मी काहीही केले तरी त्या सगळ्यावर वामनजी फुली मारीत असत. एक दिवस मी वैतागून त्यांना विचारले की, मी नेमके करू तरी काय? त्यावर त्यांनी मला स्वतः अभ्यास करून भूमिका करण्यास सांगितले. मला हे आव्हान आवडले व मी स्वतः अभ्यास करून ती भूमिका पार पाडली. या भूमिकेमुळे मला अभिनेता म्हणून ओळख मिळाली. या भूमिकेसाठी मी अनेक पुरस्कारही घेतले.

माझा लक्षात राहण्यासारखा चित्रपट म्हणजे 'सिंघम'. हा चित्रपट ज्यांनी पाहिला आहे त्यांना शिवा या नावाच्या पात्रामुळे मी लक्षात आहे. शिवाय स्टार प्रवाहवरील 'लक्ष्य' या मालिकेद्वारे मे घराघरात माहिती झालो असे म्हणायला हरकत नाही. पण त्याआधीही मी हिंदी चित्रपटात भूमिका केल्या आहेत. हिंदी चित्रपट, मराठी चित्रपट, व दाक्षिणात्य चित्रपट अशा तिन्ही चित्रपटात मी काम केले आहे. प्रत्येकाची काम करण्याची पद्धत वेगळी आहे. पण विशेषतः मला दाक्षिणात्य चित्रपटकर्त्यांची पद्धत आवडली.

माझ्या कारकीर्दीतील पहिला दाक्षिणात्य चित्रपट 'राजन्ना' हा होता. हा चित्रपट नागार्जुन यांच्या 'अन्नपूर्णा' या निर्मितीसंस्थेतर्फे बनवला गेला होता. बऱ्याच

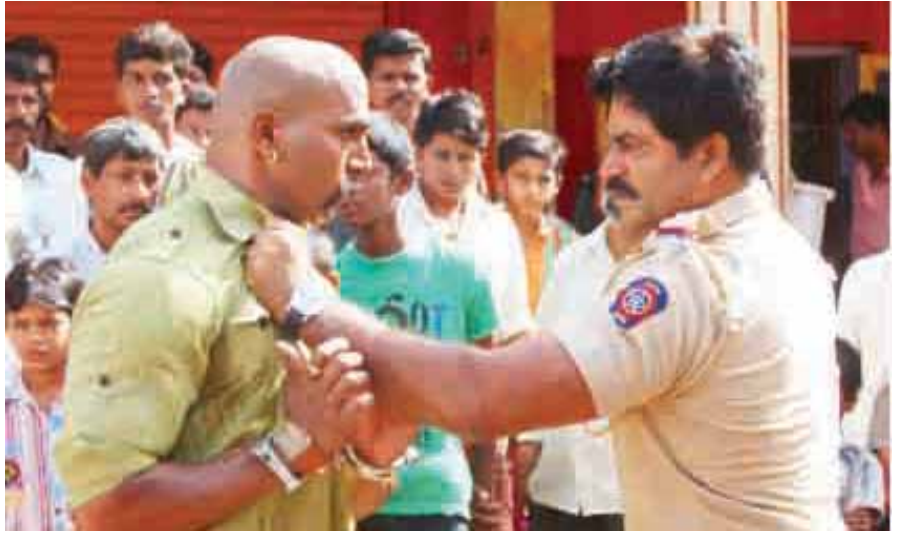
दाक्षिणात्य अभिनेत्यांना मात्र बॉलिवूडमध्ये काम करण्याची खूप इच्छा असते. शेवटी कुठल्या अभिनेत्याने कुठल्या चित्रपटसृष्टीत काम करायचे हा ज्या त्या अभिनेत्याचा व्यक्तिगत निर्णय आहे. माझ्या बाबतीत बोलायचे तर, दक्षिणेकडील तंत्रज्ञानात, तिथल्या वातावरणात काम करायला मला खूप बरे वाटते. त्यामुळे ज्या अभिनेत्यांना बॉलिवूडमध्ये काम मिळत नाही ते तिकडे काम करतात असा टोला लगावणाऱ्यांना स्वतःलाच काम मिळत नसावे. कारण सयाजी शिंदे, आशिष विद्यार्थी, मुकेश ऋषी अशा अभिनेत्यांकडे पाहिले तर ते ताकदीचे अभिनेते आहेत म्हणून त्यांना दक्षिणेकडे काम मिळते असे मला वाटते. या ताकदीच्या अभिनेत्यांची सशक्त अभिनय करण्याची भूक या चित्रपटसृष्टीत जर भागत नसेल, तर ते तिकडे जाऊन काम करतात आणि त्यात काही चुकीचे आहे असे मला वाटत नाही.

अभिनयासाठी भूमिका निवडताना ती अभिनयाचा कस लावणारी किंवा वेगळी असावी. या बाबतीत मीही चोखंदळ राहिल्यामुळेच दाक्षिणात्य चित्रपटात किंवा बॉलिवूडच्या चित्रपटातही दिवसाला अमुक इतके मानधन मिळते म्हणून तिकडे भूमिका करायचा निर्णय मी कधीच घेतला नाही. रामगोपाल वर्मा यांच्या 'सत्या-२' या चित्रपटात मी भूमिका केली. हा चित्रपटात एकाचवेळी हिंदी आणि तेलुगू अशा दोन भाषांमध्ये चित्रित केला जात होता. हिंदीसाठी आणि तेलुगूसाठी दोन वेगवेगळे अभिनेते वर्मा यांनी घेतले होते.

तेलुगूमध्ये चित्रित करण्यासाठी ज्या अभिनेत्याला घेतले होते तो तिकडचा प्रसिद्ध अभिनेता होता. त्याच्यासोबत मी काम केल्यामुळे हा चित्रपट दक्षिणेकडे प्रदर्शित झाल्यावर त्याची खूप चर्चा झाली. त्यावेळी तिकडच्या चित्रपटकर्त्यांना समजले की मी भूमिका निवडीच्या बाबतीत खूप चोखंदळ आहे. राजमौली यांच्यासोबत 'राजन्ना' केल्यानंतर मला लक्षात आले की, ते लोक

चित्रपटाच्या हिताच्या बाबतीत निर्णय घेताना खूप कठोर असतात. 'राजन्ना' पाहिल्यानंतर मला समजले की, त्यातील माझे बरेच प्रसंग कापले गेले आहेत. पण चित्रपटाचे गांभीर्य आणि विषयाची गरज पाहता ते योग्य होते असे मला वाटले. चित्रपटात माझी ओळख त्यांनी चांगली करून दिली होती.

चित्रपटाच्या निमित्ताने मी, मुकेश ऋषी व प्रदीप रावत हे एकत्र काम करीत होतो. माझा पहिलाच चित्रपट असल्यामुळे मला त्यांची काम करण्याची पद्धत माहिती नव्हती.

घोडे, रेती, माणसांची गर्दी इत्यादी मोठ्या लवाजम्यासहित चित्रिकरण चालले होते. पण चित्रिकरणाला पाच-सहा दिवस झाले होते व एवढा मोठा लवाजमा असलेला चित्रपट ते एका छोट्या कॅमेऱ्यावर चित्रित करीत होते. मी याबद्दल मुकेश ऋषी यांना विचारले, तेव्हा मुकेश ऋषी यांनी सांगितले की ते चित्रिकरण सुरू नसून चित्रिकरणाचे सरावसत्र होते. सहा दिवस मी चित्रिकरणाचा सराव करीत होतो आणि ही गोष्ट मला सातव्या दिवशी समजली! सहा-सात दिवसांच्या सरावाचे फूटज जोडून त्यांनी तेवढ्याचाच चित्रपट बनवून पाहिला. यानंतर चित्रपट कसा दिसतो याचा दिग्दर्शकाला अंदाज आला व त्यानंतर त्यांनी मोठ्या

कॅमेऱ्यावर चित्रिकरण सुरू केले. विशेष म्हणजे मेकअप, वेषभूषा, सेट इत्यादी सर्व लवाजम्यासहित सहा दिवस चित्रिकरणाचा सराव करायचा ही गोष्ट माझ्यासाठी नवीनच होती. नागार्जुनसारखा अभिनेताही या सर्व गोष्टीत आपले पूर्ण सहकार्य देत होता. आपल्या कामाची पूजा कशी करावी हे मी दाक्षिणात्य चित्रपटाच्या या उदाहरणावरून शिकलो.

दक्षिणेकडे काम करीत असताना मला एक समजले की, तुम्हाला त्यांची भाषा येत नसेल तरी जे संवाद आहेत ते पाठ करून चोख बोलावे लागतात. यात शब्दांना धार

नसेल तरी किमान बोलण्यातील ऊर्जा व ओठांची हालचाल त्या प्रमाणात आली पाहिजे. कारण आपला आवाज डब करणाऱ्याला आपल्या ऊर्जेपर्यंत पोहचण्यासाठी या गोष्टी खूप महत्त्वाच्या असतात. त्यामुळे माझ्या हातात आलेले सीन मी देवनागरी भाषेत लिहून घेत असे व त्या शब्दांचा अर्थ माहिती करून घेत असे. कारण एक नट म्हणून जोपर्यंत त्या संवादातील भावनांशी एकरूप होत नाही, तोपर्यंत ती भूमिका सरसपणे पार पाडता येत नाही. त्यामुळे संवादाचे अर्थ लक्षात घेऊन ते संवाद पाठ करून मग मी ते म्हणत असे. यापलीकडे म्हणजे आपण कितीही ताकदीचे अभिनेते असलो तरीही आपण जिथे जाऊन

काम करतो, तिथले वातावरण व भाषा आपल्याला अवगत करावीच लागते.

तांत्रिकदृष्ट्या दाक्षिणात्य चित्रपट हा मराठी चित्रपटापेक्षा खूप पुढे आहे. कारण तांत्रिकदृष्ट्या त्यांना कुठलीही गरज पडली तरी सर्व वस्तू सेटवर उपलब्ध असतात. मराठी चित्रपटांमध्ये बजेटनुसार बऱ्याच मर्यादा येतात. जितक्या दिवसांचे बजेट असेल तितक्या दिवसांतच ते चित्रिकरण पूर्ण करावे लागते. दाक्षिणात्य किंवा बॉलिवूडमध्ये असा दिवसांमध्ये हिशेब मांडत नाहीत. त्यांचे दिवस ठरलेले असतात, पण त्यात एखादेवेळेस काही दिवसांची भर पडली तरी त्यासाठी तिथले निर्माते तयार असतात. कारण ऐनवेळी एखादी तांत्रिक अडचण किंवा इतर काही अडचण येऊ शकते. ते सर्व मिळून प्रत्येक दृष्य सफाईदारपणे चित्रित होणे महत्त्वाचे आहे असे तेथील निर्माते मानतात. मराठीमध्ये मात्र वेळापत्रक ठरवतानाच 'मला १५ दिवसांत चित्रपट संपवायचा आहे' असा निश्चय करूनच चित्रिकरणास सुरुवात केली जाते. जेव्हा 'संपवायचा आहे' हे शब्द मनात येतात, तेव्हा आपण एखाद्या सर्जनशील कामापासून लांब जात आहोत असे समजावे.

दाक्षिणात्य चित्रपटांवर नेहमी असाही आरोप केला जातो की, तिथे एकाच साच्यातील चित्रपट बनवले जातात. हे काहीअंशी खरे असले तरी तिथे काही वेगळे काम करणारी माणसेही आहेत. त्यांची सेटवर काम करण्याची शिस्त व ऊर्जा प्रचंड असते. विशेष म्हणजे तांत्रिकदृष्ट्या व आर्थिकदृष्ट्या त्यांचा चित्रपट प्रगत झाला असल्यामुळे त्यांच्या चित्रपटात आपोआप श्रीमंती येते. मराठी चित्रपट आशयदृष्ट्या प्रगल्भ बनत असला तरीही या सर्व गोष्टी आत्मसात केल्या तर मराठी चित्रपटाला दाक्षिणात्य चित्रपटांइतकाच मोठा प्रेक्षकवर्ग लाभेल हे नक्की. माझ्या दाक्षिणात्याच्या निमित्ताने अनेक नव्या पद्धती, शिस्ती व काम करण्याची एक वेगळी ऊर्जा इत्यादी मला तिथे मिळाले.

बॉलिवूड, भोजपुरी, दाक्षिणात्य प्रांतांत

मी अभिनेता म्हणून जगलो पण महाराष्ट्रात मात्र मला रमू दिलं नाही. मी मराठी सृष्टीत रमत नाही असं नाही, पण इथे मला अनेकांकडून वेगवेगळे सल्ले मिळाले. तू खूप उंच आहेस, तू महाराष्ट्रीयन वाटत नाहीस, ग्रामीण भाषेतून आल्याने तुझी भाषा शुद्ध नाही, असे माझ्याबाबत म्हटले गेले. मग यावर खूप विचार केला, खूप स्ट्रगल केला. खूप वर्षांनंतर मला आकाश जोशी हे पात्र

साकारायला मिळालं. त्याला मिळालेला प्रतिसाद सुखावणारा ठरला.

माझ्या मते, कलाकाराच्या व्यावसायिक कारकिर्दीत मिळालेली, साकारलेली प्रत्येक भूमिका त्याला काहीतरी दान देऊन जाते. नवीन काही शिकवून जाते. मी खात्रीने सांगू शकतो की, जर मी अभिनेता झालो नसतो तर आता ज्यापद्धतीने मी माणूस म्हणून घडलोय त्या पद्धतीने घडलो नसतो. व्यावसायिक कारकिर्दीत सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही भूमिका वठवण्याची

संधी मिळाली. त्या व्यक्तिरेखांचा अभ्यास करताना माझी आणि साहित्याची नाळ जुळली गेली. भूमिकेच्या होमवर्कसाठी मी सातत्याने नवनवीन वाचू लागलो. त्यातून वेगवेगळी माणसं मला पुस्तकातून भेटत गेली आणि माझ्याही नकळत मी एका वेगळ्या अर्थाने घडत गेलो. कोणतीही भूमिका आली की, त्या भूमिकेचं आणि माझं मनातल्या मनात एक अनामिक द्वंद्व सुरू होतं 'रणांगण'मधली अफझली ही व्यक्तिरेखा मला खूप काही शिकवून गेली.

'सिंघम'मधील शिवा नायक या व्यक्तिरेखेनं इतरांच्या चुका स्वतःच्या माथ्यावर घेऊन स्वतःचं आयुष्य कसं उद्ध्वस्त होऊ शकतं, हे दाखवून दिलं. कोणताही प्रसंग असो, क्षणिक मोहाला बळी न पडता सारासार विचार आणि विवेकबुद्धीने आपण वागलं पाहिजे, अन्यथा अस्त अटळ आहे; ही बाब मला 'एक चालीस की लास्ट लोकल'मधील मालवणकरने निदर्शनास आणून दिली. त्यामुळच माझी घडण्याची प्रक्रिया आजही सुरू आहे आणि पुढेही सुरू राहील.

विशेष परिसंवाद >>

सोशल मीडिया आणि मी...

सोशल मीडिया आणि मी...

सोशल
मीडिया
आणि मी...

ऑर्कुटच्या निमित्तानं मी पहिल्यांदा सोशल मीडियाच्या विश्वाशी जोडला गेलो. पण ते नेमकेपणानं समजून घेण्याच्या आत बंदही झालं. नंतरच्या काळात एकंदरीतच समाजमाध्यमांचा प्रस्फोट झाला आणि पाहता पाहता सोशल मीडिया जीवनाचा अविभाज्य भाग बनून गेला. अभिव्यक्त होण्याचं हक्काचं व्यासपीठ म्हणून सोशल मीडियाचं महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. त्याचबरोबर हजारो-लाखो जणांशी जोडलं जाण्यासाठीही सोशल मीडिया प्रभावी ठरतो. त्यामुळंच या माध्यमानं नाटक-सिनेमांच्या प्रमोशनला एक वेगळा आयाम दिला. मी स्वतः इन्व्हेटिव प्रमोशनसाठी सोशल मीडियाचा सर्वाधिक वापर करतो. वैयक्तिक भावभावना, खासगी आयुष्यातील प्रसंग शेअर करायला मला आवडत नाही. तसंच खोडसाळपणा करणाऱ्यांना मी जिथल्या तिथं योग्य उत्तर देत असतो.

– अमेय वाघ

अभिनेता

व्यासपीठ चांगले; पण...

सोशल मीडिया हा केवळ सेलीब्रिटींच्याच नव्हे तर सर्वांच्याच जगण्याचा एक अविभाज्य भाग बनला आहे, हे समोर दिसणारं वास्तव सर्वप्रथम आपण स्वीकारायला हवं. प्रत्येकाला व्यक्त होण्यासाठी एक हक्काचा प्लॅटफॉर्म हवा असतो आणि ती स्पेस या माध्यमातून सर्वांना मिळते. मनोरंजनाच्या किंवा कलेच्या क्षेत्रामध्ये सोशल मीडिया हा एक प्रभावी माध्यम म्हणून आज पुढे आला आहे. विशेषतः हे माध्यम प्रमोशनसाठीचा एक उत्तम पर्याय आहे. एक कलाकार म्हणून हे प्रमोशन करत असलेल्या नाटक-सिनेमा अथवा अन्य कलाकृतींचे असते. सोशल मीडिया या माध्यमाची ताकद आणि प्रभाव अफाट असल्यामुळे हे मुक्त व्यासपीठ कशा प्रकारे वापरायचे याच्या सीमारेषा मी आखलेल्या आहेत. त्या चौकटीतूनच मी मी माझे काम जास्तीत लोकांपर्यंत पोहोचवतो आणि अधिकाधिक रसिकांशी, लोकांशी जोडला जातो. गेल्या दोन-पाच वर्षांमध्ये सोशल मीडियाची लोकप्रियता आणि वापर जसजसा

वाढत गेला आहे तससे यामध्ये अनेक पर्यायही उपलब्ध झाले आहेत. ट्विटर, इन्स्टाग्राम, टेलीग्राम, फेसबुक, व्हॉट्सअप, कुकू अशा अनेक सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मसचा वापर करणाऱ्यांची संख्या आज मोठी आहे. साधारणतः १५ ते १८ वर्षांपूर्वीचा काळ आठवल्यास त्यावेळी यापैकी कोणताही प्लॅटफॉर्म उपलब्ध नव्हता. त्यावेळी ऑर्कुटने दस्तक दिली. मीही पहिल्यांदा ऑर्कुटच्या माध्यमातून सोशल मीडियावर आलो. त्यावेळी एखाद्या सायबर कॅफेत जाऊन ऑर्कुटवर लॉग इन करावे लागायचे. त्याचा वापर मर्यादित होता आणि ऑर्कुट नेमके कसे वापरतात हे समजून घेईपर्यंत ते बंदही झाले होते. तसेही पूर्वी मी सोशल मीडियावर खूप सक्रिय नव्हतो. पण जेव्हापासून माझ्या लक्षात आले की, या माध्यमातून मी माझ्या नाटक-सिनेमा यांचे प्रमोशन करू शकतो तसतसा मी यामध्ये अधिक गुंतत गेलो. सध्या मी फेसबुक, ट्विटर, इन्स्टाग्राम या सर्व सोशल मीडियावर आहे. यातून मिळणारा प्रतिसाद हा निश्चितच आनंददायी आणि उल्लेखनीय

आहे. किंबहुना, अनेकदा नाटकांना येणारा तरुण प्रेक्षकवर्ग हा पेपरमधील जाहिरात वाचून नव्हे तर सोशल मीडियाच्या माध्यमातून मिळालेल्या माहितीवरून आलेला असतो. तो नाटक पाहिल्यानंतर त्याविषयीचे मतही आवर्जून कलाकारांच्या पेजवर नोंदवतो. ही या माध्यमाची सर्वात मोठी ताकद आहे, असे मला वाटते. नाटक संपल्यानंतर अनेक प्रेक्षक कलाकारांना भेटण्यासाठी येतच असतात. पण ज्यांना हे शक्य होत नाही किंवा जे येत नाहीत किंवा जे येतात पण मोकळेपणाने बोलू शकत नाहीत ते कलाकारांच्या फेसबुकवर, ट्विटरवर जाऊन मनमोकळेपणाने याविषयीचे मत मांडतात. ही पोचपावती, दाद, समीक्षा माझ्यासह सर्वच कलाकारांसाठी महत्त्वाची

पुण्यामध्ये जेव्हा मी प्रायोगिक नाटके करायचो त्यालाही सोशल मीडियावरून येणारा प्रतिसाद वाखाण्याजोगा होता. नाटकांच्या जाहिराती थेट टेलिव्हिजनवर करता येत नाहीत. कारण त्याची आर्थिक गणिते वेगळी असतात. अशा वेळी सोशल मीडियाच्या माध्यमातून तुम्हाला सर्वच कलाकृतींची माहिती प्रभावीपणे देता येते. इथे ना शब्दसंख्येचे बंधन असते ना मिनिटांची मर्यादा!

सोशल मीडियाचा हा फायदा असला तरी त्याची दुसरी एक नकारात्मक बाजूही आहे, ती म्हणजे इथे प्रचंड वेळ खर्ची होतो आणि कित्येकदा तो आपल्याला समजतही नाही. पण यापूर्वी मी म्हटल्याप्रमाणे या सर्व

करता येतो.

माझ्याबाबत एक गोष्ट आवर्जून सांगावीशी वाटते की, मी माझ्या मनातील भावना व्यक्त करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर कधीही करत नाही. म्हणजे 'मी नरीमन पॉईंटजवळ एके ठिकाणी पाणीपुरी खात आहे' वगैरे माहिती मी कधी सोशल मीडियावर शेअर करत नाही. कारण माझ्या मनातील भावना व्यक्त करण्यासाठी माझ्याकडे जवळची माणसं आहेत, मित्रपरिवार आहे. त्यामुळं माझा सर्वथा भर हा प्रमोशनवर राहिला आहे. सोशल मीडियावर प्रमोशन करणं सोपं असलं तरी ते करतानाही तुमच्या बुद्धीचा कस लागतो. किंबहुना जरा हटके काही तरी पोस्ट केलं तर त्याचा प्रभाव अधिक पडतो. उदाहरणच सांगायचं तर 'मुरांबा' या चित्रपटाच्या पहिल्या पोस्टर आऊटच्या आधी मी मिथिलाचा आणि माझा एकत्र चहा पितानाचा फोटो टाकला होता आणि हॅशटॅग व्हॅलेंटाईन एवढंच लिहिलं होतं. त्यावरून बरीच चर्चा झाली. माध्यमांमधून बातम्या झळकल्या. बहुतांश जणांना आम्ही डेट करत आहोत असं वाटलं. अनेकांनी अभिनंदनाचे मेसेज केले. त्याचबरोबर काही मित्रांनी आम्हाला सांगितलं कसं नाहीस, असं म्हणत खेदही व्यक्त केला होता. जवळपास दीड-दोन महिने या चर्चा सुरू होत्या. पण जेव्हा 'मुरांबा'चं पोस्टर प्रकाशित झालं तेव्हा सर्वांना या फोटोमागचं रहस्य उलगडलं.

असते. त्यातून प्रोत्साहन आणि प्रेरणा मिळते. हे लक्षात आल्यानंतर माझा या माध्यमातील वावर आणि वापर वाढला. मला यानिमित्ताने आवर्जून सांगावंसं वाटतं की, पुण्यातील 'नाटक कंपनी' या आमच्या संस्थेद्वारे आम्ही एकदा यासंदर्भात एक प्रयोगही करून पाहिला होता. त्यावेळी 'दळण' नावाचे नाटक नाट्यगृहात प्रदर्शित होणार असल्याची जाहिरात कोणत्याही वृत्तपत्रात दिलीच नव्हती. पण तरीही हा प्रयोग हाऊसफुल्ल ठरला.

'अमर फोटो स्टुडिओ'चे तर संपूर्ण कॅम्पेनच सोशल मीडियावर होते. या नाटकाला मिळणारा प्रतिसाद लक्षणीय होता. पूर्वी

गोष्टी सर्वस्वी त्या युजरवर अवलंबून असतात. प्रत्येकाने त्याच्या मर्यादा आखून घेतल्या तर ही समस्या सहज सुटू शकते. कारण शेवटी बदललेल्या काळानुसार सोशल मीडियापासून तुम्ही लांब राहू शकत नाही. अशा वेळी आपण त्यावर वेळ किती व्यतित करायचा हे ज्याचे त्याने ठरवायचे आहे. ही बाब सर्वथा व्यक्तीसापेक्ष आहे. तसेच या समाजमाध्यमांचा वापर तुम्ही चांगल्या आणि वाईट अशा दोन्ही गोष्टींसाठी करू शकता. यात निवड कशाची करायची हा ज्याचा त्याचा निर्णय असतो. कधी कधी यामधून चांगल्या-वाईट गोष्टींविषयी अवेअरनेसदेखील

माझा वैयक्तिक अनुभव असा हे की, इन्स्टाग्रामवर खूप वेळ जात असला तरी तिथे आपण अतिशय सुंदर फोटो बघू शकतो. हे फोटो आपण आयुष्यात कधी त्या ठिकाणी जाऊन, कुठल्याही प्रदर्शनात पाहू शकत नाही, अशा ठिकाणचे असू शकतात. अलीकडील काळात रिल्सचा नवा ट्रेंड आला असून तोही अफलातून आहे. बरेचदा काही लेखक, विचारवंत खूप सुंदर ट्विट करतात जे आपण कधीही त्यांच्या तोंडून प्रत्यक्ष ऐकू शकलो नसतो. अशा वाचनासाठी, मनोरंजन करणाऱ्या रिल्स पाहण्यासाठी, सुंदर फोटो पाहण्यासाठी

गेलेला वेळ वाया गेला असे कसे म्हणणार ? त्यामुळं माझ्या मते या वेळेचं नियोजन आपणच करायचं असतं.

अभिव्यक्त होण्यासाठी एक हक्काचं साधन मिळाल्यामुळे काही युजर्स त्याचा अतिप्रचंड प्रमाणात वापर करत असतात. तसेच गैरवापर करणाऱ्यांची संख्याही मोठी आहे. त्यात ट्रोलर्सही असतात. अशा ट्रोलिंगचा विचार प्रत्येकानं आपली पोस्ट टाकतानाच करणं गरजेचं असतं. आम्ही आमच्या सिनेमा-नाटकांबाबत पोस्ट टाकताना इनोव्हेटिव कन्सेप्ट वापरत असलो तरी त्याबाबत दहा वेळा विचार करतो. यामुळं कोणाचं मन दुखावलं जाणार नाही ना, यातून चुकीचा संदेश जात नाहीये ना या सर्वांबाबत बरीच चर्चा करुन मग ती पोस्ट टाकली जाते. तरीही काही वेळा असे प्रसंग येतात. पण ते आता सवयीचे झाले आहेत

त्याचबरोबर युजर्ससाठीही मला सांगावंसं वाटतं की, मला व्यक्त व्हायला व्यासपीठ मिळालं याचा अर्थ मी प्रत्येक क्षेत्रातील तज्ज्ञ झालो आहे, असा नाही. तसेच प्रत्येक बाबतीत आपले मत मांडणे गरजेचे नसते. उगाचच पुण्यात बसून दिल्लीतल्या प्रशासनावर ताशेरे ओढणं किंवा कुठलीही चांगली वाईट कमेंट करणं याला काही अर्थ नसतो. त्यामुळं मी फॉरवर्ड मेसेज कधीच पाठवत नाही. सोशल मीडियावरील सर्वाधिक चीड आणणारी ही गोष्ट आहे. इतकंच नव्हे तर उगाचच मला दररोज 'शुभ सकाळ' म्हणत सुविचार पाठवणाऱ्यांना मी ब्लॉक करुन टाकतो. काही लोक व्यावसायिक संबंध जोपासण्यासाठी असे मेसेज करत असतात. पण ते अतिशय कंटाळवाणे वाटतात. मीही काही ग्रुप्सवर आहे. तेथील विनोदी मेसेज वाचतो. पण हा मेसेज दहा जणांना फॉर्वर्ड करा तुम्हाला हे मिळेल, असले मेसेज मी पहातही नाही. गंमत किंवा विरोधाभासाची परिसीमा म्हणजे मोबाईलचे दुष्परिणाम सांगणारे मेसेजेसेस व्हॉट्सअॅपवरुन फॉरवर्ड होत

असतात. याला काय म्हणायचं ?

सोशल मीडियावरचा आणखी एक लोकप्रिय प्रकार म्हणजे सेल्फी पोस्ट करणे ! पूर्वीच्या काळी लोकांची आजच्या इतकी परस्पररंकाडे ये-जा नव्हती. जवळचे नातेवाईकही दीर्घकाळ भेटत नसत. त्यामुळे अशा आत्तेष्टांशी भेट झाली की आठवण म्हणून

एखादे छायाचित्र क्लिक केले जायचे. पर्यटनाला गेल्यावरही पुन्हा असे निसर्गसौंदर्य कधी पाहायला मिळेल कोण जाणे, असे म्हणत छायाचित्रे काढली जायची. आज त्यांचे प्रमाण वाढले असून त्याबाबत आक्षेप असण्याचे कारण नाही; पण स्वतःचा जीव धोक्यात घालून सेल्फी काढणे हा प्रकार बुद्धीला न पटणारा आहे. आपण यातून स्वतःची दृष्टीच हरवून बसलो आहोत असे वाटते. स्मार्टफोन आणि विशेषतः सोशल मीडिया नव्हता त्या काळात पर्यटनाला गेल्यावर आपण जास्तीत जास्त गोष्टी आपल्या डोळ्यात साठवून घेत होतो आणि त्या आठवणींनी समृद्ध होत होतो. पण आता फक्त फेसबुक, इन्स्टावर पोस्ट करण्यासाठी सर्वांचा खटाटोप सुरु असतो. ही चौकट आपली दृष्टी संकुचित करत आहे. आपले खरे आयुष्य

विसरून आभासी जगात रमत जाण्याचा प्रवाह यातून तयार होत आहे. याचे कारण उघड्या डोळ्यांनी पाहण्याची सवयच आपण विसरून चाललो आहोत.

सोशल मीडिया हे दुधारी शस्त्र मानलं जातं. त्यामुळं या दोन्ही बाजूंचा विचार करुन जबाबदारीनं वागणं आवश्यक आहे. मला एक प्रसंग यानिमित्तानं सांगावासा वाटतो. 'दिल दोस्ती दुनियादारी' या मालिकेदरम्यान मला सोशल मीडियाचा खूप चांगला अनुभव मिळाला. आमच्या मालिकेतील रेश्मा नावाच्या व्यक्तिरेखेला नैराश्य आलेले असते आणि तिच्या मनात आत्महत्येचे विचार सुरु होतात. तिला त्यापासून परावृत्त करण्यासाठी माझे काही संवाद मालिकेत होते. ते ऐकून एका चाहत्याने मला सोशल मीडियावरच प्रतिक्रिया दिली होती. त्यानुसार, माझ्या प्रभावी संवादांमुळे त्या चाहत्याच्या मनातील न्यूनगंड, नैराश्य दूर होऊन त्याच्या विचारांना नवी सकारात्मक दिशा मिळाली होती. माझ्यासाठी ती खूप मोठी पोचपावती होती. ही प्रतिक्रिया तो कदाचित त्याच्या आणि माझ्या आयुष्यात प्रत्यक्ष भेटून देऊ शकला नसता; पण सोशल मीडियामुळे काही क्षणात त्याने ही गोष्ट माझ्याशी शेअर केली. कलाकार म्हणून निश्चितच हा प्रसंग खूप काही सांगणारा होता. अशा चांगल्या अनुभवांबरोबरच सोशल मीडियावर काही जणांनी खोडसाळपणा करण्याचाही प्रयत्न केला; पण त्यांना मी वेळीच योग्य उत्तर देत असतो. मुळात अशा प्रतिक्रियांना मी फारसे महत्त्व देत नाही किंवा खूप मनालाही लावून घेत नाही. कारण संबंधित पोस्ट बघून त्वरित आलेली ती प्रतिक्रिया असते. प्रत्येक वेळी युजरने विचार करुनच ती प्रतिक्रिया दिली असेल असे नाही आणि जरी असली तरी अशा प्रतिक्रिया पाहून एखाद्या कलाकाराने करिअर करायचे ठरवले तर ते शक्य नाही.

महाविद्यालयीन जीवनात असल्यापासून मी सोशल मीडियाचा वापर करत आहे. त्यामुळे पहिल्यापासूनच मला या प्लॅटफॉर्मवर कसे वागायचे, काय शेअर करायचे, कशावर कमेंट करायची हे सर्व माहित होते. हे माध्यम जबाबदारीने वापरण्याचे कौशल्य माझ्याकडे तेव्हापासूनच विकसित झाले होते. त्यामुळे मी यासाठी एक चौकट आखून घेतली आहे. कारण सोशल मीडियामुळे एक फेसलेस आयडेंटिटी तयार झाली आहे. त्यातून ट्रोलिंग नावाची एक प्रवृत्ती फोफावत आहे. अलीकडील काळात अनेक कलाकारांना या ट्रोलिंगचा सामना करावा लागला आहे. हे ट्रोलिंग बहुतेकदा अत्यंत घाणेरड्या, अश्लाघ्य भाषेत केले जाते. सुरुवातीला त्याकडे दुर्लक्ष करता येते; पण प्रचंड संख्येने अतार्किकपणाने ट्रोलिंग होत असेल तर त्याचा परिणाम प्रतिमेवर, चारित्र्यावर होतो. अशा वेळी समाजमाध्यमांना रामराम करावा का, हा विचार मनात आल्यास त्यात गैर काय?

– सुयश टिळक

अभिनेता

त्रास पातळीहीन ट्रोलिंगचा

महाविद्यालयीन जीवनात असल्यापासून मी सोशल मीडियाचा वापर करत आहे. त्यामुळे पहिल्यापासूनच मला या प्लॅटफॉर्मवर कसे वागायचे, काय शेअर करायचे, कशावर कमेंट करायची हे सर्व माहित होते. हे माध्यम जबाबदारीने वापरण्याचे कौशल्य माझ्याकडे तेव्हापासूनच विकसित झाले होते. आज मी माझी सोशल मीडिया हॅण्डल्स स्वतः पाहात असलो तरी यासाठी माझी एक छोटी टिमसुद्धा सहकार्य करते. सोशल मीडिया म्हटल्यावर सतत काही ना काही तरी पोस्ट करत राहिले पाहिजे, कमेंट केलीच पाहिजे या मतांचा मी नाही आणि त्याच्याशी मी सहमतही नाही. सोशल मीडियावरील कोणताही प्लॅटफॉर्म वापरला तरी तो उत्तमच आहे. पण हा वापर काळजीपूर्वकच केला गेला पाहिजे. उगाचच कोणाच्याही पोस्टवर काहीही कमेंट करत बसायचे या गोष्टीला काही अर्थ नाही. या प्लॅटफॉर्मवर तुम्ही तुमच्या मनातील एखादी आठवण, आयुष्यातील प्रसंग, छायाचित्र, व्हिडिओ काहीही शेअर करू शकता. कारण हे एक बंधमुक्त व्यासपीठ आहे.

व्हॉटसअप, फेसबुक, इन्स्टाग्राम हे सर्व प्लॅटफॉर्म एकमेकांशी जोडलेले असल्याने मी तिन्हीचा वापर संवेदनशीलपणे करतो. स्वतः छायाचित्रकार असल्याने मी इन्स्टाग्राम जास्त एन्जॉय करतो. कारण या माध्यमावर छायाचित्रांच्या माध्यमातून अत्यंत उत्तम प्रकारे व्यक्त होता येते. अलीकडील काळात रिल्समुळे एक चांगला पर्याय उपलब्ध झाला आहे आणि त्याला मिळणारी लोकप्रियताही अफाट आहे. कित्येक जणांकडून त्यावर सकारात्मक, प्रशंसात्मक, कौतुकास्पद प्रतिक्रिया मिळतात तेव्हा एक अनामिक प्रोत्साहन मिळतं. त्याचवेळी सोशल मीडियावरील पोस्टस्वर काही जण अक्षरशः मूर्खपणाने कमेंट्स करत असतात. त्याकडे दुर्लक्ष करण्याशिवाय पर्याय नसतो. कारण हा ओघ तुम्ही थांबवू शकत नाही. त्यामुळ 'उडदामाजी काळे-गोरे' म्हणत त्या कमेंटस्चा फारसा विचार न करता पुढे मार्गक्रमण करत राहणे आवश्यक असते.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, सोशल मीडियावर किती वेळ खर्ची घालायचा याला प्रत्येकानेच

एक मर्यादा ठेवली पाहिजे. मी स्वतःसाठी ही चौकट आखून घेतली आहे. माझ्या आजूबाजूला माणसे असतात तेव्हा शक्यतो सोशल मीडिया पाहणे टाळतो किंवा फोनमध्ये लक्ष गुंतवणे टाळतो. शेवटी ही माध्यमे आभासी आहेत. त्या व्हर्च्युअल जगात सतत काही ना काही तरी घडतच असते. पण प्रत्यक्षात काहीच घडामोडी नसतील तर आभासी जगात उगाचच रममाण होण्यात काय अर्थ आहे? आभासी जग आणि प्रत्यक्ष आयुष्य यातील फरक प्रत्येकांनंच लक्षात घ्यायला हवा. अन्यथा आपला बहुमूल्य वेळ अकारण वाया जातो आणि त्यातून आपलं सर्व नियोजन कोलमडून जातं. इतकंच नव्हे तर कालांतराने याचं व्यसनही जडत जातं. आज आपल्या भवताली सोशल मीडियाच्या व्यसनात गुरफटलेली असंख्य जण दिसतात. त्यामुळं मी सुरुवातीपासूनच याबाबत एक शिस्त पाळली आहे आणि ती मोडणार नाही याची सदैव दक्षता घेत असतो.

फॉरवर्ड मेसेज करणाऱ्यांना तर मी अजिबात प्रतिसाद देत नाही. एका मर्यादेनंतर मी अशा लोकांना ब्लॉक करतो. सतत मेसेज फॉरवर्ड करत बसणे हा छंद निरुपयोगी आहे. यातील एक कळीची बाब म्हणजे, अशा फॉरवर्डर्समुळे खरंच एखाद्याला जेव्हा गरज असते त्याला फटका बसतो. कारण उदंड मेसेजेसच्या गर्दीत त्याचा मेसेज वाचलाच जात नाही. बरेचदा मेसेज पाठवताना तो पाठवणाऱ्यालाच माहित नसते की, हा मेसेज नेमका कशासाठी आहे, त्यात काही तथ्य आहे का? पण तरीही आंधळेपणाने असे मेसेज फॉरवर्ड केले जातात. सोशल मीडियावरील वर्तन कसे असावे हे थेट शाळा-कॉलेजात शिकवून येत नाही तर ते तुम्हाला स्वतःलाच शिकावे लागते. हे स्वयंअध्ययनातूनच शिकणे गरजेचे आहे. मी स्वतः कधीच सेल्फी काढून पोस्ट करत नाही. माझी सोशल मीडिया हॅण्डल्स

पाहिल्यास ही बाब सहज लक्षात येईल.

सोशल मीडियावरून येणाऱ्या चाहत्यांच्या प्रतिक्रियांना मी बऱ्याचदा प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न करतो. यामागे माझा स्वतःचा एक अनुभव आहे, कारण पूर्वी मी सोशल मीडियावरून माझ्या आवडीच्या कलाकारांशी संपर्क करायचो तेव्हा त्यांचा आलेला प्रतिसाद बघून मला खूप भारी वाटायचे. हाच आनंद माझ्या चाहत्यांना व्हावा यासाठी मी नेहमी प्रयत्नशील असतो. अगदी रोजच्या रोज शक्य झाले नाही तरी मी काही काळाने का होईना पण प्रतिसाद देतो. काही जण खूप मनापासून माझ्या कामाचे, विविध प्रकल्पांचे कौतुक करतात तेव्हा खूप छान वाटते.

अर्थात, सोशल मीडियावरून बरेच वाईट अनुभवही येतात. अशा घटनांची दखल घेत मी कायदेशीर प्रक्रियेतूनही गेलो आहे. एखाद्याच्या

वैयक्तिक आयुष्यावर कमेंट करणे किंवा कोणत्याही पोस्टवर उगाचच वाईट, अनुचित शब्दांत टीका करणे हे प्रकार समाजमाध्यमांसाठी नवे नाहीत. पण अशा लोकांविरुद्ध मी वकिलांमार्फत कारवाईही केलेली आहे. आपल्या राज्यात सायबर गुन्हांची चौकशीसाठी चांगली सोय आहे. पोलिसांची मदत घेऊन कोणीही सामान्य व्यक्तीसुद्धा अशा त्रासदायक युजर्सचा छडा लावू शकते.

अशा युजर्सशी बोलायलाही मला आवडते. कलाकारांना त्यांच्या कामाची थेट पोचपावती देण्याची खूप मोठी सुविधा समाजमाध्यमांमुळे निर्माण झाली आहे आणि ती एक कलाकार म्हणून सर्वांसाठीच महत्त्वाची आहे. कारण प्रत्येक कलाकारासाठी मायबाप प्रेक्षक हे सर्वस्व असतात. त्यांची दाद ही कलाकारासाठी सर्वांत महत्त्वाची असते. नाटकांमध्ये ती थेटपणाने मिळते. सिनेमाबाबत तसे होत नाही. तिकिट खिडकीवरील कमाईचा मापदंड यासाठी वापरला जात असला तरी तो व्यावहारिकतेच्या दृष्टिकोनातून आहे. त्यापलीकडे जाऊन प्रेक्षकांना, रसिकांना नेमके काय वाटते हे सोशल मीडियावरून चटकन आणि अत्यंत विस्तारानं समजून घेता येते. या माध्यमाला कोणतीही बंधने नसल्याने युजर थेट तुमच्या कलाकृतीशी जोडला जातो. त्यामुळेच तुम्ही तुमचे काम कमीत कमी खर्चात जास्तीत जास्त प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवू शकता.

असे असले तरी सोशल मीडियामुळे एक फेसलेस आयडेंटिटी तयार झाली आहे. त्यातून ट्रोलिंग नावाची एक प्रवृत्ती फोफावत आहे. अलीकडील काळात अनेक कलाकारांना या ट्रोलिंगचा सामना करावा लागला आहे. हे ट्रोलिंग बहुतेकदा अत्यंत घाणेरड्या, अश्लाघ्य भाषेत केले जाते. पातळी सोडून बोलणे हा ट्रोलर्सचा

बाणा असतो. ही पातळीहीन टीका करण्यासाठी कसलेही विषय निवडले जातात. उदाहरणच द्यायचे झाल्यास, कुठेही-कसलीही आपत्ती आली की कलाकारांनी मदतीसाठी पुढे असायला हवे अशी अपेक्षा असणारा एक मोठा वर्ग आहे. तशाच प्रकारे एखादा सामाजिक संदेश समाजाला द्यायचा असेल तर त्यासाठीही कलाकारांनी पुढे आले पाहिजे अशीही अपेक्षा दिसून येते. पण जेव्हा आम्ही याबाबत बोलतो तेव्हा तितक्या चांगल्या पद्धतीने रिसिंह का केलं जात नाही? त्यावेळी 'तू कशाला बोलतोस, तू तुझं काम कर' इथपासून ते अनेक खालच्या पातळीचे शब्द वापरून टीका केली जाते. हा दुजाभाव कशासाठी? आज कलाकारांनी आपल्याशी बोलावं, सही द्यावी, आपल्यासोबत फोटो काढावेत अशी अपेक्षा जर लोकांची असेल तर त्यांनी एखादा

कारण शेवटी चाहत्यांकडून प्रेम मिळणार नसेल तर अशा माध्यमाचा उपयोग काय? याचा अर्थ कलाकारांनी केलेल्या प्रत्येक गोष्टीचं

माध्यमांवर राहायचं कशाला असा विचार मनात येण्यात गैर काहीच नाही. वास्तविक, कलाकारच नव्हे तर कोणाबाबतही अतिशय घाण भाषेत काहीही कमेंट्स करताना त्याच्या

दुसरी गोष्ट म्हणजे, सोशल मीडियावर किती वेळ खर्ची घालायचा याला प्रत्येकानेच एक मर्यादा ठेवली पाहिजे. मी स्वतःसाठी ही चौकट आखून घेतली आहे. माझ्या आजूबाजूला माणसे असतात तेव्हा शक्यतो सोशल मीडिया पाहणे टाळतो किंवा फोनमध्ये लक्ष गुंतवणे टाळतो. शेवटी ही माध्यमे आभासी आहेत. त्या व्हेर्युअल जगात सतत काही ना काही तरी घडतच असते. पण प्रत्यक्षात काहीच घडामोडी नसतील तर आभासी जगात उगाचच रममाण होण्यात काय अर्थ आहे? आभासी जग आणि प्रत्यक्ष आयुष्य यातील फरक प्रत्येकानंच लक्षात घ्यायला हवा. अन्यथा आपला बहुमूल्य वेळ अकारण वाया जातो आणि त्यातून आपलं सर्व नियोजन कोलमडून जातं. इतकंच नव्हे तर कालांतराने याचं व्यसनही जडत जातं. आज आपल्या भवताली सोशल मीडियाच्या व्यसनात गुरफटलेली असंख्य जण दिसतात. त्यामुळं मी सुरुवातीपासूनच याबाबत एक शिस्त पाळली आहे आणि ती मोडणार नाही याची सदैव दक्षता घेत असतो.

प्रतिमेला, चारित्र्याला आपण किती मोठे तडे देत आहोत, याचा विचारही ट्रोल्सकडून केला जात नाही. काही जण उगाचच खोट्या, नकली प्रोफाइल करून कमेंट करत असतात. काही जण हे फसवणुकीच्या दृष्टीने करतात तर काही जण हे स्वतःची खरी ओळख लपविण्यासाठी हे करत असतात. असे प्रकार हा सोशल मीडियाचा गैरवापर आहे. पण ट्रोल्सची संख्या प्रचंड वाढल्याने सायबर कायद्याचा आधार घेणेही शक्य होत नाही. त्यामुळेच मी अलीकडील काळात केवळ कामापुरताच समाजमाध्यमांचा वापर करतो. त्यातही मी सोशल मीडियावर माझी प्रायव्हेंसी जपतो.

सामाजिक संदेश दिल्यानंतर त्याला प्रत्युत्तर म्हणून शिवीगाळ करणे, तुच्छतेने शहाणपणा शिकवणे अशी वर्तणूक योग्य कशी म्हणता येईल? मध्यंतरीच्या काळात मराठी कलाकारांना ट्रोळिंगचा अतिशय वाईट अनुभव आला होता. त्यामुळं काही जणांनी सोशल मीडियापासून दूर राहण्याचाही निर्णय घेतला.

कौतुक व्हावं असा नाही; त्याची समीक्षाही झाली पाहिजे; टीकाही करण्यात गैर काही नाही; पण त्याला थोडा तरी दर्जा, पातळी असावी. कलाकारांच्या वैयक्तिक आयुष्याबद्दल, त्यांच्या विधानांबाबत, भूमिकांबाबत कसलीही बंधने न ठेवता प्रचंड संख्येने ट्रोळिंग होत असेल तर मग या

आमच्या पिढीतील बहुतेकांप्रमाणेच मीही ऑर्कुटच्या माध्यमातून सोशल मीडियाच्या अफाट पसान्यात प्रवेश केला. तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रगती होत गेली तसतसे अनेक सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म उदयास आले. व्यक्तिशः मी फेसबुक, व्हॉट्सअप, इन्स्टा आणि थ्रेड्सचा वापर करते. त्यातही इन्स्टाची मी चाहती आहे. अभिव्यक्त होण्याचे उत्तम माध्यम म्हणून सोशल मीडियाचे स्थान वेगळे आहे. सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे एका क्षणात तुम्ही तुमची मते, काम हे सारं भाषा, भौगोलिक सीमा ओलांडून जगापुढे मांडू शकता आणि त्याबाबतच्या प्रतिक्रियाही जाणून घेऊ शकता ही या माध्यमाची ताकद आहे. 'बिग बॉस'च्या घरात असताना मी या ताकदीचा अनुभव घेतला आहे. ट्रोलींग हा सोशल मीडियाचा एक भाग असला तरी त्याला कितपत महत्त्व द्यायचे हा मुद्दा व्यक्तीसापेक्ष आहे. व्यक्तिशः मी त्याकडे फारशा गांभीर्याने पहात नाही.

- नेहा शितोळे

अभिनेता

अफाट ताकदीचे माध्यम; पण...

सोशल मीडिया हा पारंपरिक माध्यमांपेक्षा वेगळा आहे. इथे तुम्हाला तुमचे मत मांडण्यासाठी कोणावरही अवलंबून राहावे लागत नाही. कुठल्याही गोष्टीसंदर्भात आपले मत या प्लॅटफॉर्मवर आपण मांडू शकतो. पारंपरिक माध्यमात ही बाब सहजासहजी शक्य होत नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे कलाकारांच्या दृष्टीने या माध्यमाचे अनेक फायदे आहेत. एखादे नवीन काम आले किंवा एखादे फोटोशूट झाले तर ते काही क्षणात सोशल मीडियावर शेअर करून जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचवता येऊ शकते. मुळात, या माध्यमाची पोहोच प्रचंड आहे. आज सर्वदूर सोशल मीडिया वापरणारे युजर्स आहेत. टेलीग्राम, व्हॉट्सअप यावर तर सर्व वयोगटातील लोक सहभागी असतात. साहजिकच, या सर्वांपर्यंत आपले काम विनासायास, मुक्तपणाने पोहोचवता येते. यामध्ये मांडणी, शब्दसंख्या, आशय, वेळमर्यादा याबाबत पूर्णपणाने स्वातंत्र्य असते. पारंपरिक माध्यमांमध्ये अशी स्थिती नसल्यामुळे मर्यादा येतात.

सोशल मीडियाशी मी शालेय

जीवनापासून जोडलेली आहे. मी शाळेत असताना पहिल्यांदा ऑर्कुट होते. अनेक जणांप्रमाणे माझीही या नवसमाजमाध्यमांवरील पहिली एंटी ऑर्कुटच्या दारातून झाली. त्यानंतर फेसबुक आले. नंतरच्या काळात ब्लॉकबेअरीचे मेसेंजरही चांगले चर्चेत होते. यामध्ये समोर माणूस नसतानाही तुम्हाला काही गोष्ट शेअर करता येत होत्या. त्यानंतर इन्स्टाग्राम, व्हॉट्सअप, ट्विटर आदी अनेक सोशल मीडियाची व्यासपीठे उदयाला आली. टेक्नॉजॉजी जसजशी अपडेट होत गेली तसतसे सोशल मीडियाचे क्षेत्र विस्तारत गेले.

मी शालेय जीवनातून बाहेर पडल्यानंतर वर्गातील सर्व मुलींशी मी ऑर्कुटमुळे कनेक्टेड राहू शकत होते. त्यामुळे माझ्या आयुष्यात ऑर्कुटचे एक वेगळे स्थान आहे. किंबहुना, हीच या माध्यमाची सर्वात मोठी देणगी आहे असे म्हणता येईल. आपण अनेक वर्षे एखाद्याला नाही भेटलो तरी त्या व्यक्तीला सोशल मीडियावर शोधू शकतो. फेसबुक, इन्स्टाग्रामवर त्या व्यक्तीला शोधून

आपण त्याच्यापर्यंत पोहचू शकतो. प्रोफाईलमधील, वॉलवरील फोटो पाहून त्या व्यक्तीच्या आयुष्यात काय चालले आहे हे आपल्याला कळू शकते. कोणाला काही अडचण असेल तर तीही आपल्याला सोशल मीडियाच्या माध्यमातून आपल्याला कळते. त्याबाबत आपल्याला काही मदत करायची असेल तर तीही करता येते. त्यादृष्टीनेही मला हे माध्यम मला खूप महत्त्वाचे वाटते.

सध्या मी इन्स्टाग्राम, फेसबुक आणि थ्रेड या नव्या प्लॅटफॉर्मचा वापर करत आहे. मी 'बिग बॉस'च्या घरात असताना नचिकेतने माझे ट्विटर अकाउंट चालवले. ट्विटरवर सतत येणारे लोकांचे ओपिनियन आणि त्याला सतत प्रतिसाद देत राहणे, हा पेस काही मला जमला नाही. त्यामुळे मी ट्विटरवर नाही. थ्रेड मात्र मी सध्या वापरत आहे. कारण इन्स्टाग्रामवर ज्या पोष्ट मी टाकते त्या ऑटोमॅटकली थ्रेडस्वर जातात.

मी स्वतः इन्स्टाग्राम जास्त वापरते. कारण मला फोटो काढायला आणि पोस्ट करायला खूप आवडते. कामाच्या संदर्भात ज्या काही गोष्टी येतात व्हिडीओज किंवा ट्रेलर त्यामी इन्स्टावर शेअर करते. याखेरीज इतर कोणी फोटो शेअर केला असेल तर मला कोणी तरी टॅग केलेले असते. आजच्या स्थितीत इन्स्टाग्राम हे सर्वांत जास्त प्रभावी माध्यम आहे असे मला वाटते. इन्स्टावर 'रिल्स'चा आलेला ट्रेंड सध्या प्रचंड लोकप्रिय होत आहे. या नव्या फीचरमध्ये अर्ध्यामिनिटापासून ते दोन मिनिटांपर्यंतचे व्हिडीओ पोस्ट करता येतात. यामुळे मला माझे म्हणणे दोन मिनिटात मांडणे शक्य होते.

'बिग बॉस'मध्ये जाण्यापूर्वी माझे अकाउंट प्रायव्हेट होते. त्यावेळी मी अगदी कमी लोकांना त्याचा अॅक्सेस देत होते. त्यामुळे ७००-८०० फॉलोवर होते त्यावेळेला. पण 'बिग बॉस' संपले तेव्हा फॉलोअर्सचा आकडा जवळपास ४५ हजाराच्या आसपास पोहोचलेला होता. 'बिग बॉस'मध्ये

असताना मी ज्यांना आवडते त्यांनीही मला फॉलो केले आणि ज्यांना मी अजिबात आवडत नाही त्यांनीही मला फॉलो केले. एखादा फोटो पोस्ट केला तरी लगेच १५-२० मिनिटात त्यावर प्रतिक्रिया येतात. प्रत्येकाच्या हातात ही गोष्ट असल्यामुळे आणि त्यांनाही आपले मत मांडण्याचे स्वातंत्र्य असल्यामुळे खूप पटकन एखाद्या गोष्टीवर लोक रिअॅक्ट होतात.

मला आठवतंय, मी 'सिक्रेट गेम्स'वर आधारीत नेटफ्लिक्सची वेबसिरीज केली त्यावेळी सोशल मीडियामुळेच मला ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, जपान आदी देशातील मराठी प्रेक्षक मराठी मुलगी म्हणून ओळखत होते. मी इंटरनॅशनल सिरीजमध्ये काम केल्याचे त्यांना खूप कौतुक आणि अप्रूप वाटले. हे कौतुक आपल्यापर्यंत पोहोचवण्याची संधी मिळाली आहे, ही बाब मला अधिक म्हणू वाटते.

देश, भाषा, भौगोलिक सीमा आदी सारी बंधने या व्यासपीठामुळे गळून पडली आहेत. जर्मनीमध्येही 'सिक्रेट गेम्स' ही वेबसिरीज पाहिली गेली. जपानमधील लोकांनी जापनीजमध्ये डब्ड झालेली पाहिली. त्या-त्या देशातील लोकांनी पाहणे आणि ते आवडल्याचे मनापासून मला कळवणे, ही सोशल मीडियाची मोठी देणगी आहे. सोशल मीडियाच्या ग्लोबलायजेशनचा हा खूप मोठा फायदा आहे. यामुळे जी गोष्ट देशातील लोकांपर्यंत पोहोचवू शकतो तीच परदेशातील लोकांपर्यंतही पोहोचवता येते.

आजघडीला मी एखादे नाटक पुण्यात केले तर ते पाहणाऱ्या प्रेक्षकांची संख्या चार-पाचशे असते; पण त्याचाच दोन मिनिटांचा व्हिडीओ बनवून मी सोशल मीडियावर पोस्ट केला तर केवळ पुण्यातील, महाराष्ट्रातील वा देशातीलच नव्हे तर संबंध जगभरातील लोक तो पाहू शकतात. ही या माध्यमाची ताकद आहे आणि ती अनन्यसाधारण आहे.

असे असले तरी सोशल मीडियाला दुधारी तलवार म्हटले जाते. त्यामुळे याचे फायदे आहेत तसे काही तोटेही आहेत. विशेषतः आपल्या पोस्टवर येणाऱ्या प्रतिक्रिया या नेहमीच प्रशंसात्मक किंवा कौतुक करणाऱ्या असतीलच असे नाही. काही वेळा त्यात खूपच वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया येतात. ट्रोलर्स तर असतातच. 'बिग बॉस'चे माझे जे फॉलोअर्स होते त्यांना माझी त्या घरातील वर्तणूक, परफॉर्मन्स योग्य आहे असे वाटत होते. त्याच वेळी इतर स्पर्धकांचे जे फॉलोअर्स होते त्यांना माझी त्या घरातील वागणूक, भांडाभांड योग्य वाटत नव्हती. त्यावेळी माझ्या दिसण्यावरून, आवाजावरून शरीरावरून अनेक कमेंट्स करण्यात आल्या. असे प्रकार घडतातच. माझ्या मते, त्याकडे किती लक्ष द्यायचे ही बाब व्यक्तीसापेक्ष आहे. किंबहुना ती पूर्णपणे तुमच्या हातात असते. माझ्याबाबत सांगायचे तर, मी बिग बॉसच्या घरात असले तरी बाहेर नचिकेतसारखा माणूस माझ्या पाठिशी भक्कम उभा होता. माझा स्वभाव

त्याला चांगला माहिती आहे. त्यामुळे मी त्या घरामध्ये एखादी गोष्ट आत केली तरी ती तिची नाही हे कलेम करण्यासाठी नचिकेतने खूप चांगल्या पद्धती सोशलमीडियाचा वापर केला. त्यामुळे सुरुवातीला काही ट्रोलर्सनी जे काही प्रश्न उपस्थित केले होते त्यांची उत्तरेही त्याला देता आली. त्यावेळी फक्त नचिकेतच नाही तर माझे सासु, सासरे, आई बाबा असे सगळे लोक सोशल मीडिया जास्त वापरू लागले होते. त्यामुळे माझ्या पीआर टीमसोबत माझी फॅमिलीही उत्तरे देण्यासाठी तयार होती. जे लोक आधीपासून तुम्हाला ओळखतात ते लोक सोशल मीडियावर तुम्हाला सपोर्ट करू शकतात. एखादी गोष्ट मला पटली नाही तर लगेच मी ती गोष्ट सोशल मीडियावर मांडेनच असे नाही. एखाद्या गोष्टीविषयी माझे मत मांडले तर माझी पीआर टीम, मित्रमैत्रिणी लगेच तयार असतात. मी बीग बॉसमध्ये असताना मला खूप ट्रोलिंग झाले. यामध्ये महिलांचे प्रमाण अधिक होते. काय बोलल्यानंतर दुसऱ्याला टोचणार आहे ते स्त्रीलाच अधिक कळू शकते.

अनेक बायकांना घरात बोलण्याची मुभा नसते. त्यामुळे असे कोणीतरी एखादे उभे राहून फडाफडा बोलतेय आणि पुरुषांच्या प्रश्नांना उत्तरे देत आहे, पुरुषांना प्रश्न विचारत आहे ही बाब त्यांना माहीतच नसते किंवा त्या तसे वागू शकत नाहीत. त्यामुळे मला झालेले ट्रोलिंग उलट्या जेलसीतून झाले. वास्तविक, कोणी स्वतःचे मत मोकळ्या पद्धतीने मांडण्याचा प्रयत्न करत असेल आणि जर ते बरोबर असेल तर त्याला सपोर्ट केला पाहिजे. हा बघण्याचा आऊटलुक असायला हवा. एखाद्या मुलीला रस्त्यावरून जाताना खरोखर त्रास दिला असेल आणि तिने जर हे सोशल मीडियावर हे टाकण्याची धमक दाखवली असेल तर त्या

मुलीला समाजाने पाठिंबाच दिला पाहिजे. आपल्याबाबत घडलेले कृत्य जाहीरपणाने मांडल्याशिवाय ते कृत्य करणाऱ्याची पोलखोल होणार नाही. त्यामुळे असे कृत्य करणाऱ्याची बदनामी होणे गरजेचे आहे आणि त्याला पाठिंबाच दिला पाहिजे. मी स्वतः अशा काही गोष्टी माझ्या समोर आल्या तर त्याला सपोर्ट करण्याचा प्रयत्न करते.

लॉकडाऊनच्या काळात नेहमीपेक्षा जास्त ट्रोलिंग होत होते. कारण सर्वच लोक घरामध्ये बसून होते आणि चिंता, काळजी

यामुळे फ्रस्ट्रेट झाले होते. त्यावेळेला मला ट्रोलिंग करणाऱ्यांना मी सायबर क्राईमला तक्रार करणार आहे असा इशारा दिला होता. त्यानंतर बरेच जण शांत झाले होते. त्या वेळेला माझ्याकडेही वेळ असल्यामुळे त्या गोष्टी मला लोकांनाही समजून सांगता आल्या. आता मात्र तेवढा वेळ मिळत नसल्यामुळे ते शक्य होत नाही. त्यामुळे एखादा ट्रोलर मर्यादा ओलांडू लागला तर त्यावेळी पोलीसांची मदत घ्यावी लागते. एकदा माझे सोशल मीडिया अकॉउंट हॅक करण्याचा प्रयत्न झाला होता, परंतु सोशल मीडियाची यंत्रणा इतकी स्ट्रॉंग आहे की ते लगेच आपल्या मदतीला येतात.

ही नकारात्मक बाजू वगळता

सुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणे या व्यासपीठाची ताकद अफाट आहे. या प्लॅटफॉर्ममुळे चित्रपट, नाटकांचेच नाही तर अनेक गोष्टींचे प्रमोशन आपल्याला करता येते. 'सितारामन' नावाचा एक तेलगू सिनेमा होता. त्याचे हिंदीतील डॉयलॉग आणि शेवटचे गाणे असे मी लिहिले होते. हा सिनेमा प्रदर्शित झाल्यावर गाण्यासाठीचे आणि संवादाचे क्रेडिट मला मिळाले. सिनेमा तेलगू असल्यामुळे आणि तो हिंदी लोकांपर्यंत पोहोचला असल्यामुळे याची माहिती पोहोचवण्यासाठी मला सोशल मीडियाचा खूप उपयोग झाला. दुलखम सलमानसारखा

दाक्षिणात्य चित्रपटसृष्टीतील एक मोठा कलाकार आहे. त्याला मी टॅग केले आणि त्याने माझी स्टोरी रिपोस्ट केली. त्यानंतर तिकडेही माझे फॉलोअर्स वाढले. सलमानसाठी हिंदीतील डॉयलॉग मी लिहिले आहेत, याची जाणीव ठेवून त्याने ही पोस्ट केली. त्यामुळे याचे प्रमोशन हिंदी, मराठी, तेलगू असे सगळीकडे पोहोचले. हा चित्रपट तेलगू, कन्नड, मल्याळम आणि हिंदी अशा चार भाषांमध्ये रिलीज झाला होता. सोशल मीडियावर आपण

सातत्याने जोडलेलो असल्यामुळे अशा प्रकारचे असंख्य अनुभव येत असतात. त्यातील काही बरे असतात, तर काही वाईट ! पण वाईटाचा विचार न करता, त्यांचा सामना करून आपण पुढे चालत राहायचे. हीच आपली शिकवण आहे !

(शब्दांकन : सुभाष पानसे)

सोशल मीडियाचा संवादसेतू

असं, म्हणतात की बोलणाऱ्याची बोरं खपतात; पण न बोलणाऱ्याची द्राक्षंही खपत नाहीत. प्रमोशन हा आमच्या प्रोफेशनचा भाग आहे. त्यासाठी सोशल मीडिया हा सर्वात प्रभावी आहे. यामुळं एखादा प्रोजेक्ट केल्यानंतर प्रेक्षकांची प्रतिक्रिया लगेच समजते. माझ्याबाबत सांगायचं तर सोशल मीडियावर येणाऱ्या मी प्रत्येकाची प्रतिक्रिया वाचते. कारण प्रत्येक प्रेक्षक, चाहता हा माझ्यासाठी महत्त्वाचा आहे. यातील काही प्रतिक्रिया लक्षात राहणाऱ्या असतात.

मीरा जोशी, अभिनेत्री

'शो मस्ट गो ऑन !' बदल हेच जिवंतपणाचं लक्षण आहे. कालच्या सारखं आज नाही. आजच्या सारखं उद्या नाही, हा जीवनाचा फंडा आहे. सोशल मीडियाकडे पाहण्याचा माझा दृष्टिकोन कसा आहे, तर हा असा !

फार पूर्वी दवंडी पिटून एखादी बातमी सर्वदूर पोचवली जायची ! त्यानंतर वृत्तपत्रांचे माध्यम आले. त्यानंतर टेलिफोन- मोबाईल आले. या सर्वांतून संदेशवहन गतिमान झाले. काळासोबत आपल्यालाही धावले पाहिजे असं माझं वैयक्तिक मत आहे. अर्थात पत्राची आतुरतेने वाट पाहणं, दूरून पोस्टमनकाका दिसले की उचंबळून येणं हे आता राहिलं नाही. आता पत्र हे केवळ अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून उरलं आहे. पत्राची जागा इमेलने घेतली. त्वरित संपर्क साधणं सोपं झालंय. अब्राहम लिंकनने गुरुजीस लिहिलेलं पत्र,

सानेगुरुजींनी त्यांची बहीण सुधा हिला लिहिलेली पत्रे, सुनिताबाई देशपांडे आणि जी. ए. कुलकर्णी यांचा पत्रव्यवहार यातील गंमत वेगळीच होती. आताच्या सोशल मीडियाला त्याची सर कदापि येणार नाही.

सोशल मीडियावर मी सर्वप्रथम ऑकूटच्या माध्यमातून जोडले गेले. ते आता बंद झाले. तेव्हा फेसबुक नव्हते. मग ऑकूटवर सगळे नातेवाईक शोधून काढून त्यांना फ्रेंड रिक्वेस्ट टाकली होती. इतकी इनोसंट होते तेव्हा (पार्ट ऑफ अ जोक)! या आणि माझ्या आयुष्यात डोकवा असं आवाहन करायचे ! त्यानंतर इंस्टाग्राम आलं... खूप छान वाटलं होतं तेव्हा ! घरात बसून, अलिप्त राहून समाजात मिसळता येणं म्हणजे कायं हे या माध्यमामुळं समजलं.

असं, म्हणतात की बोलणाऱ्याची बोरं खपतात; पण न बोलणाऱ्याची द्राक्षंही खपत नाहीत. प्रमोशन हा आमच्या प्रोफेशनचा भाग आहे. त्यासाठी सोशल मीडिया हा सर्वात प्रभावी आहे. यामुळं एखादा प्रोजेक्ट केल्यानंतर प्रेक्षकांची प्रतिक्रिया लगेच समजते. माझ्याबाबत

सांगायचं तर सोशल मीडियावर येणाऱ्या मी प्रत्येकाची प्रतिक्रिया वाचते. कारण प्रत्येक प्रेक्षक, चाहता हा माझ्यासाठी महत्त्वाचा आहे. यातील काही प्रतिक्रिया लक्षात राहणाऱ्या असतात.

मला एका रसिक प्रेक्षकाने दिलेली एक प्रतिक्रिया आजही आठवतेय. नृत्यावेळी प्रत्येक हालचालीच्यामध्ये काही सेंकद स्थिरता असते. त्यामध्येही तुझ्यात नृत्य असतं, अशा आशयाची कमेंट त्याने केली होती. मला ती प्रतिक्रिया मनापासून आवडली.

दुसरा एक असाच विलक्षण म्हणता येईल असा अनुभव. मागे एकदा मी साताच्याला जात असल्याची पोस्ट इंस्टावर टाकली होती. पुण्यात परतताना एका फॅनने मला फॉलो केलं ! तो चक्क पुण्यापर्यंत आला. मी पुढे मुंबईला लगेच आले. पण त्या फॅनने माझ्यासाठी आणलेल्या गणपतीच्या मूर्ती माझ्या पालकांकडे दिल्या अन् माझ्यापर्यंत पोहोच करायला सांगितल्या. ही घटना मी कधीच विसरू शकणार नाही.

काही वेळा प्रेक्षक सोशल मीडियावरून सूचना करतात, अभिनयातील उणिवा सांगतात. पण प्रेक्षकांना आपण मायबाप म्हणतो ना ! मग आईवडिलांना आपल्या पाल्याला रागे भरायचा प्रेमाचा हक्क असतोच ना ! असा विचार करून मी या सूचनांकडे पहाते. त्यातील जेन्युअन काही सूचना असतील तर नक्कीच त्यावर विचार करते. पण ट्रोलिंगसाठी म्हणून कमेंटस् केल्या जात असतील आणि पाय खेचण्यासाठी ट्रोलिंग असेल तर अशा रिकामटेकड्या लोकांसाठी मी प्रार्थना करते की त्यांना सत्कृत्यामध्ये व्यस्त ठेव ! कारण रिकामं मन शैतानाचं घर असतं ! यापलीकडे आपण काहीच करू शकत नाही !

विशेष परिचय >>

लेखकासाठी सुरुवातीच्या काळात कविता म्हणजे लेखनाचा रियाजच असतो. भाषेवरची पकड, कवितेतील अंतर्गत लय कशी सापडते, कमीत कमी शब्दांत अनेक गोष्टी कशा प्रकारे मांडता येतील, एका शब्दाचे अनेक अर्थ कसे मांडता येऊ शकतात, असा सर्व विचार आणि कृती म्हणजे देखील वाटचालच असते. आपली प्रत्येक कविता, उल्लेख अथवा संग्रह हा स्वतःच्या दृष्टीने पुढचं पाऊल असलं पाहिजे. पद्याबरोबरच ललित गद्य लिहिताना त्यात ताजेपणा, बहुविधता असली पाहिजे. छोटे छोटे अनुभव पटकन पकडता आले पाहिजेत. त्यासाठी जवळ रसरशीत जाण असावी लागते. तुम्ही भाषेच्या जेवढं जवळ जाल, तेवढी तुम्ही ती प्रभावीपणे मांडू शकता आणि त्यावर पकड येते. शब्द सहजपणे स्फुरतात. मात्र यासाठी अभ्यास, सातत्य आणि मनन आवश्यक आहे. अंतरीची जाणीव समृद्ध झाली की, आपोआपच सकस लिखाण तुमच्या लेखणातून उतरू लागतं.

— अरुणा ढेरे

ज्येष्ठ कवयित्री-लेखिका

अंतरीची जाणीव समृद्ध होणं गरजेचं

मा माझ्या लेखनाची एकुणच सुरुवात नकळत्या वयापासून झाली. सातव्या वर्षी मी 'कळीचं स्वप्न' हा लेखवजा निबंध लिहीला होता. व्हीनस बुक स्टॉलचे अनंत लिमये हे विद्यार्थ्यांचे उत्तम निबंध प्रकाशित करणार होते. त्यांना माझा हा लेख वाचून खूप कौतुक वाटलं. त्यावेळी त्या कळीचा तो कल्पनाविलास होता आणि पुस्तकाच्या पहिल्या पानावर प्रकाशित होण्याचं भाग्य त्याला मिळालं. पहिल्यांदा छापून आल्यानंतर नेमकं काय वाटलं ते आता काही आठवण नाही. कारण त्यावेळी खूपच लहान होते. पण त्यामुळे होणाऱ्या कौतुकाने उत्तेजन नक्कीच मिळत होतं. साधारण नवव्या वर्षापासून मी कवितांच्या रचना करू लागले. यमक, ताल जुळवून लिहायचे. ते आमच्या शालेय नियतकालिकात प्रसिध्द व्हायचं. मी तेरा वर्षाची होते तेव्हा माणूस पहिल्यांदा चंद्रावर गेला. त्यावरून मी कविता लिहीली जी केसरीत पहिल्यांदा जाहीररित्या प्रसिध्द झाली. वि. स. वाळींबे यांनी याच

विषयासंदर्भात वाचकांच्या प्रतिक्रिया मागवल्या होत्या. त्यात एका छोट्याशा चौकटीत ती कविता छापून आली होती. त्याचे शब्द असे होते - 'चांदोबा आणि वसुंधरेचा आज मेळ झाला मानव चंद्रावर गेला' या कवितेचंही त्यावेळी बरचं कौतुक झालं. या सर्व गोष्टी जाणीवपूर्वक होत नव्हत्या. तर अगदी सहजपणे, उत्स्फूर्तपणे त्या होत होत्या.

लहानपणापासूनच पुस्तकांचा सहवास मला मिळाला. किंबहुना मी असं म्हणून की त्यांच्याशी संवाद साधतच मी मोठी झाले. कारण माझे वडील रा. चिं. ढेरे हे संशोधक. त्यामुळे आमच्या घरात विपुल ग्रंथसंपदा आहे. साहित्यासाठी असणारं पोषक वातावरण होतं आणि आवड जपण्यासाठी आवश्यक असणारा पाठिंबाही होता. साहित्याबद्दलची माझी आवड उपजतच होती असं म्हणायला हरकत नाही. वयाच्या पाचव्या- सातव्या वर्षापासूनच मी मनातल्या भावना शब्दात उतरवू लागले. 'कळीचं स्वप्न' प्रसिध्द झाल्यानंतरही मी

शाळेतल्या नियतकालिकांमधून लिहीत होते. काही कविता शाळेच्या बोर्डावरही झळकत होत्या. त्याकाळी एका नावाजलेल्या वृत्तपत्रात माझी पहिली कविता प्रसिध्द झाली. त्यावेळी मी तेरा वर्षाची होते. माणसाने चंद्रावर त्यावेळी प्रथमच पाऊल ठेवलं होतं आणि सर्वत्र ही चर्चा रंगली होती. तेव्हा मी 'चांदोबा आणि वसुंधरेची आज भेट झाली, माणूस चंद्रावर गेला' ही कविता लिहीली.

त्यावेळी खरंतर माझं बरंच कौतुक होत होतं. पण, आपण लेखिकाच व्हायचं असं काही ठरवलं नव्हतं. त्या कौतुकातून आणखी लिहिण्याची प्रेरणा मला मिळत होती आणि नकळतपणे लिखाण होत होतं. व्यक्त होण्यासाठी जे माध्यम आपल्यापाशी असतं त्या माध्यमाशी स्वतंत्र नातं उभं रहावं लागतं. कारण त्या माध्यमातून आपण स्वतःला व्यक्त करू लागतो. त्यातून आपण भोवतालचा आणि स्वतःचाही शोध घेत असतो. आपण माध्यमाला जेवढं जपतो तसं माध्यमही आपल्याला शिकवत असतं. ही देवघेवीची प्रक्रिया खूप उशीरा, म्हणजे कळत्या वयात सुरु झाली.

लेखनाशी अंतरिक नातं जुळलं आणि मग याद्वारे विचार व्यक्त करण्यातला आनंद आणि समाधान अधिक मिळू लागलं.

'मैत्रेयी' हे माझं पहिलं गद्य पुस्तक. हे पुस्तक मी हातावेगळं केलं तेव्हा मी साधारण २५ वर्षाची असेन. त्यावेळी मला सारखं वाटायचं की आपण रामायण, महाभारत, उपनिषदे याबद्दल बोलतो त्यातल्या कथा ऐकतो, सांगतो. पण ते खूपच वरवरचं आणि ढोबळ आहे. त्यातलं सखोल ज्ञान आपल्याल नसतं. मग या जाणीवेवरून मी हे सारे ग्रंथ सखोलपणे वाचू लागले. आमचं घरच पुस्तकांचं असल्याने मला ही ग्रंथसंपदा सहज उपलब्ध होती.

उपनिषदे वाचताना मला त्यात 'मैत्रेयी' भेटली. मैत्रेयीच्या रूपातून मला मिथकातल्या बायकांचं हे वेगळं दर्शन घडलं. उपनिषदातली

तत्वे काही आकाशातून टपकली नाहीत. ती तत्वं ज्ञात माणसाच्या जगण्यातूनच आली असावीत हा विचार मनात पक्का झाला आणि मग त्यांच्या जगण्याचा, त्यातील प्रसंगांचा कल्पनाविलास सुरु झाला त्यावेळेची परिस्थिती कल्पनेतून जाणून घेणे सुरु झालं.

याज्ञवल्कांच्या दोन पत्नी एक मैत्रेयी आणि दुसरी कात्यायनी. उपनिषदातल्या वर्णनातून मग मी त्यांच्या जीवनाची, आश्रमाची कल्पना करू लागले. ती कल्पना कागदावर उतरवत असताना मी एकीकडे मैत्रेयीला समजून घेत होते तर दुसरीकडे उपनिषदांचा अर्थही समजून घेत होते. हा सगळा प्रकार म्हणजे परंपरेचे नवे अन्वयार्थ लावण्याचा माझा प्रयत्न होता. त्याची ती सुरुवात होती. पुढे कृष्ण किनारा, उर्वशी यासारख्या पुस्तकातून विचारांचा हा प्रवाह पुढे जात राहिला. पण पहिल्यांदा मला भुरळ घातली ती मैत्रेयीने.

या मागे उपनिषदात असणारी एक छोटीशी कथा कारणीभूत ठरली. याज्ञवल्काने आपली सर्व संपती दोन्ही बायकांमध्ये समान वाटून दिली. तेव्हा मैत्रेयी म्हणते, 'मला ही भौतिक संपती नको. मला अभिजात ज्ञान, दया

हवी. जे कधीही संपणार नाही.' म्हणजे मैत्रेयी आयुष्यात तिथपर्यंत पोहोचली आहे जिथे ती अंतरीक ज्ञानाची कास धरत आहे. अशा प्रकारची प्रखर बुद्धीमत्ता असणारी ही स्त्री आहे. तिच्याकडे वैचारिक प्रगल्भता आहे, आयुष्याकडे बघण्याची नेमकी दृष्टी आहे. ती याज्ञवल्काला प्रश्न विचारू शकणारी आहे.

एखादा पुरुष अनेक प्रयत्नानंतर, धडपडीने त्या बिंदूवर पोहोचतो. पण अंगभूत शहाणपणाने, अनुभवाने मैत्रेयी तिथपर्यंत सहज पोहोचली. खुद्द याज्ञवल्कलाही माहीत नाही की आपली पत्नी अंतर्गत मनाने एवढ्या उंचीपर्यंत पोहोचली आहे. तिला या भौतिक संपत्तीची गरजच नाही. अशा या प्रगल्भ मैत्रेयीने माझ्या मनात घर केलं आणि मग एक एक प्रसंग मी कल्पनेतून साकारू लागले.

ज्या स्त्रीला आंतरिक विकासाची वाट सापडली आहे, ती सवतीशी कशी वागेल, पतीशी, आश्रमातील शिष्यांशी कशी वागेल. वेळप्रसंगी येणा-या अडचणींना कशी तोंड देईल, त्यातून कशी बाहेर पडेल, याचा विचार करू लागले.

बाह्य विकासाच्या मार्गाने जाणा-याला, अंतरिक विकासाची आस असणारी कसं जाणून घेईल, आपल्या वाटेची ओळख समोरच्याला करून देणं, त्यातही तिच्या जवळ अहंकाराच्या कुठल्याही वाटा नाहीत. अशा स्त्री-पुरुषांच एकत्र जगणं कसं असेल? तसंच मैत्रेयीच्या मातृत्वाचाही विकास यात मी पाहिला. ते आईपण पुढे इतकं विस्तारतं की ती आपल्या मुलांसोबतच सर्व शिष्यांचीही आई होते. ती पुढे जाऊन पतीचीही आई होऊ शकते. मैत्रेयीच्या या विविध रूपांनी मला खूपच मोहीनी घातली.

एका स्त्रीची विविध रूपं मी माझ्या मैत्रेयीमध्ये पाहिली आणि त्यात एका स्त्रीत्वाचा विकास पाहू लागले. जगण्याचं एक तत्वज्ञान तिच्यातून सापडतं का? हा शोध घेतला आणि या सगळ्यातून, समंजसपणाचा, शहाणपणाचा स्विकार करता आला तर आयुष्याबद्दल तक्रार

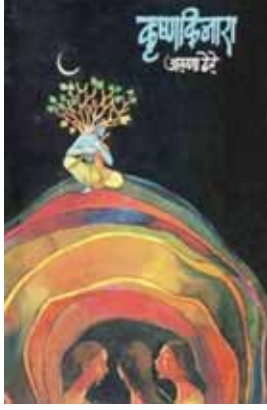

राहत नाही. त्याच्या पलिकडे जाण्याचं बळ तुम्हाला तुमच्यातूनच मिळायला लागतं, असं तत्वज्ञान मला मैत्रेयीतून सापडलं.

लेखक म्हणून वाटचाल करताना, आपण किती पुस्तक लिहिली हे महत्वाचं नाही. तुम्ही किती प्रगल्भतेने लिहीता, त्यातून व्यक्त केलेले विचार, जे व्यक्त केलं आहे ते पुरेसेपणाने व्यक्त करता आलं का? ते आणखी चांगलं होऊ शकतं का असं वाटणं म्हणजे त्या वाटचालीतील पुढची पावलं असतात.

लेखक आसाठी सुरुवातीच्या काळात कविता म्हणजे लेखनाचा रियाजच असतो. भाषेवरची पकड, कवितेतील अंतर्गत लय कशी सापडते, कमीत कमी शब्दात अनेक गोष्टी कशा प्रकारे मांडता येतील, एका शब्दाचे अनेक अर्थ कसे मांडता येऊ शकतात, असा सर्व विचार आणि कृती म्हणजे देखील वाटचालच असते. आपली प्रत्येक कविता, उल्लेख अथवा संग्रह हा स्वतःच्या दृष्टीने पुढचं पाऊल असलं पाहिजे. पद्याबरोबरच ललित गद्य लिहिताना त्यात ताजेपणा, बहुविधता असली पाहिजे. छोटे छोटे अनुभव पटकन पकडता आले पाहिजेत. त्यासाठी जवळ रसरशीत जाण असावी लागते.

माझ्यातील गद्य लेखकाला कवीचा खूपच उपयोग झाला तसंच वाचनाचाही खूप उपयोग झाला. सामाजिक इतिहास आणि संशोधन याही विषयात मी लिहित राहिले. सोबत अभिजात साहित्य आणि संशोधनही सुरू होतं. हे सर्व विषय काहीसे क्लिष्ट असले तरी माझ्यातील कवयित्रीमुळे लिखाणात कुठेही कठोरता अथवा रूक्षता आली नाही. ज्येष्ठ लेखक मधु मंगेश कर्णिक एकदा माझ्याबद्दल म्हणाले होते, हिच्यात अभिजातता आणि रसिकता यांचा सुरेख संगम आहे.' ही पावती नक्कीच सुखावणारी आहे. आपलं लिखाण वाचनीय असलं पाहिजे हे भान

लेखकाने सतत ठेवायला पाहिजे. त्याचा कस कुठेही कमी होता कामा नये.

रामायण, महाभारत, उपनिषदांमधील कथा ऐकताना मला जाणवलं की, याबद्दल आपल्याला खूपच ढोबळ माहिती आहे. त्याबद्दल अधिक सखोलपणे जाणून घेतलं पाहिजे. मग मी त्या संदर्भातील निरनिराळे ग्रंथ, पुस्तकं, त्यावरचे लेख असं विविध साहित्य वाचू लागले. त्या वाचनातून पुराणांमधील स्त्रियांबाबत

खूपच मर्यादीत गोष्टी आपल्याला माहित आहेत. पण, या विदुषींच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल खूप काही लिहिण्यासारखं आहे हे मला जाणवले आणि त्यातूनच 'मैत्रयी', 'उर्वशी' ही पुस्तकं साकारत गेली. 'मैत्रयी' या पहिल्या पुस्तकाच्या माध्यमातून त्या काळातल्या स्त्रियांचा जो नवा अर्थ मी लावू पाहत होते ते माझ्या लिखाणाचं सामर्थ्य होऊ शकतं हे समजलं. तोपर्यंत एक पात्र म्हणून

तिच्याकडे आणि स्त्री म्हणून तिच्या भावभावनांकडे पाहिलंच गेलं नव्हतं.

परंपरा ही पूर्णपणे टाकाऊही नसते आणि पूर्णपणे स्विकारण्याजोगीही नसते. कारण ती पायाखालीची जमीन असते. आपली पावलं कुठल्या पानथळ जमिनीपर्यंत पोहोचवायची हे तुमच्या हातात असतं. लिखाण ही माझी अभिव्यक्ती. ती खूप आनंददायी आणि समाधान देणारी गोष्ट आहे हे मला माझ्या घरातील वातावरणामुळेच समजलं. मी खरं तर घरातली मोठी मुलगी. पण मुलगी म्हणून 'तू हे केलंच पाहिजे' असं कुठलंही बंधन माझ्यावर लादण्यात आलं नाही. घरातील सर्वच घटकांकडून मला पोषक

वातावरण मिळालं आणि आजपर्यंत मिळत आहे.

ज्या तरुणांना लेखनक्षेत्रात पुढे यायचं आहे त्यांना मी सांगेन आपण जे लिहीतो ते आपल्या आनंदासाठी लिहितो, लोकांसाठी नाही हे कायम लक्षात ठेवावं. मी लिहिलेलं कोण वाचणार आहे आणि कधी वाचणार हा प्रश्नच त्यामुळे उभा राहत नाही. वाचकांच्या प्रतिक्रियांचा विचार न करता लिहिलं पाहिजे. कवितेच्या बाबतीतही मी काही गोष्टी सांगू इच्छिते. कविता ही काही हात धरून शिकण्याची गोष्ट नाही. चांगल्या कवितांचं वाचन-मनन करत गेलो तर पुढच्या पायऱ्या आपण आपोआपच चढत राहतो. कविता लिहायला तशी अवघडच आहे. केशवसुत म्हणतात, 'कविता म्हणजे आकाशाची वीज आहे.' म्हणजे झगमगाटासोबतच भाजण्याची शक्यता येथे असते.

एखाद्याकडे कवितेची उत्स्फूर्तता असेल तर ती त्यानं जपलीच पाहिजे. ती आपल्या घरी आली आहे, तिच्याकडे अभिमानानेच बघितलं पाहिजे. कवितेत बांधीव रचनेचा फॉर्म्युला वापरला तर वृत्त, छंद यावर पकड हवी आणि मुक्त छंदात लिहिलं तरी हरकत नाही. पण त्यालाही अंतर्गत लय असते हे लक्षात घ्यावं. त्याला अनुभवाचा आकार असतो याचं भान ठेवलं पाहिजे.

तुम्ही भाषेच्या जेवढं जवळ जाल, तेवढी तुम्ही ती प्रभावीपणे मांडू शकता आणि त्यावर पकड येते. शब्द सहजपणे स्फुरतात. मात्र यासाठी अभ्यास, सातत्य आणि मनन आवश्यक आहे. अंतरीची जाणीव समृद्ध झाली की, आपोआपच सकस लिखाण तुमच्या लेखणातून उतरू लागतं. त्यासाठी मग वेगळे प्रयत्न करावे लागत नाहीत.

(शब्दांकन : अपर्णा कुलकर्णी)

(आदित्य फीचर्स)

मी कधी कोणाला दाखवून देण्यासाठी लिहिलं नाही. कोणाची जिरवणे, त्याचा अपमान करणे असे माझ्या स्वभावातच नाही. “बघ बाबा, ही अशी गंमत आहे,” इतपत लेखन करून सोडून द्यावे असे माझे मत आहे. शिवाय माझी मुले, माझा नवरा आणि माझा संसार सुद्धा डोक्यात असायचा. माझ्या लेखनाचा त्यांना अभिमान वाटला नाही तरी चालेल पण निदान कमीपणा तरी वाटू नये असा माझा प्रयत्न राहिला आहे. आयुष्याच्या रखरखीतपणात हास्याची एखादी झुळूक असावी याच विचारातून मी या सदराचे नाव ‘झुळूक’ असे ठेवले. कुठलीही राजकीय अगर धार्मिक पार्श्वभूमी नसणारे, कुठल्याही विशिष्ट तत्वाचा पुरस्कार न करणारे असे निखळ लिखाण असणाऱ्या या पुस्तकाचे भरपूर स्वागत झाले. आज एवढ्या वर्षानंतरसुद्धा ते वाचले जाते. कारण या पुस्तकात स्वातंत्र्योत्तर काळातील शहरी पांढरपेशा मराठी माणसाच्या कुटुंब जिवनाचा धांडोळा घेतला आहे.

– मंगला गोडबोले

ज्येष्ठ लेखिका

‘झुळूक’ नं दिली प्रेरणा,

म मला वाचनाची आवड लहानपणापासूनच होती. आमच्या घरात सर्वजण वाचणारे, गाण्याची आवड असणारे, भाषणं करणारे होते. थोडक्यात, घरात भाषेची समृद्धी, सुसंस्कृत वातावरण आणि बाह्य जगाविषयी कुतूहल या गोष्टी मला मिळाल्या. पण, लिहिणारे मात्र कोणी नव्हते. वयाच्या दहाव्या वर्षापासून विसाव्या वर्षापर्यंत मी प्रचंड वाचन केले. दिवसभर झपाटून वाचत होते. वाचता वाचता मला जाणवायचे की, आपण हे लिहिले असते तर... या पात्राच्या तोंडी असे शब्द असते तर... अशा विचारांमधून मनाला घुमारे फुटत होते. वाचनातून अभिरुची तयार होत होती. पण तोपर्यंत आपण लेखिका व्हायचे असा मी विचारही केला नव्हता. पुलं देशपांडे यांच्या उदयाचा आणि उत्कर्षाचा तो काळ होता. आम्ही पाल्यांत रहात होतो. १९५७ मध्ये पुलंंचं ‘तुझं आहे तुझं पाशी’ हे नाटक आले. तेव्हा मी आठ वर्षाची होते. १९५८ मध्ये ‘बटाट्याची चाळ’ हे पुस्तक आले आणि १९६१ त्याचे प्रयोग सुरू झाले. त्यातल्या निखळपणाचे मला विलक्षण आकर्षण वाटले.

त्यावेळी मी पुलंची भाषणेही खूप ऐकली. श्रोत्यांच्या हृदयाला शब्दसौंदर्यातून हात घालण्याची त्यांची शैली मनात घर करत होती. आपणदेखील असे काही तरी करावे, असे मला वाटू लागले आणि मी लेखनाकडे वळले.

सुमारे ४२ वर्षांपूर्वी मी छोटे-मोठे लिखाण करायला सुरवात केली. १९८१ पासून माझी पुस्तके प्रसिद्ध व्हायला लागली आणि १९८२ पासून ‘स्त्री’ माझे ‘झुळूक’ हे सदर सुरू झाले. तीन वर्षे मी हे सदर लिहित होते. खरे तर त्या काळात बायका आणि विनोद यांची फारकत मानली जायची, पण मुळातच मला निरीक्षण आणि शब्दखेळ करण्याची सवय होती. माझ्या कोट्यांना चांगली दादही मिळायची. त्यावेळी मी ‘स्त्री’ मासिकाच्या संपादन विभागात काम करत होते. त्या काळात स्त्री मुक्तीचे वारे वाहू लागले होते. १९७५ ते ८५ हे स्त्रीमुक्ती दशक होते. स्त्रियांच्या समस्यांना वाचा फुटली होती. त्या समस्या मासिकातून मांडल्या जात असल्यामुळे बऱ्याच लोकांचे मत होते की, मासिक थोडे जड होत आहे. लोकांना हलकं-फुलकं लिखाण हवं होतं.

गंमत म्हणजे आज एवढ्या वर्षांनीही लोकांना असे लिखाण हवे असते. कारण असे लिहिण्यासाठी बुद्धीची चपळता लागते आणि ती थोड्याच माणसांकडे असते. सुदैवाने ती माझ्याकडे असल्यामुळे त्यावेळी अशा लिखाणाची जबाबदारी माझ्याकडे आली.

या मागचे आणखी एक कारण म्हणजे, एखाद्या पुरुष लेखकाकडे विनोदी सदर दिल्यास बरेचदा त्यांचे विनोद हे स्त्रियांवरच अधिक असतात. असे होऊ नये म्हणून मासिकाचे संपादक मुकुंदराव किलोस्कर आणि कार्यकारी संपादिका विद्या बाळ यांनी ठरवले की विनोदी सदराचे लिखाण एखाद्या स्त्रीनेच करायला हवे. तसेच आपल्यातीलच एखाद्या व्यक्तीकडून ते लिहून घ्यावे म्हणजे ते सुरक्षित राहिल आणि प्रसंगी आवश्यक ते बदलही करता येतील. तेव्हापासून हे सदर मी लिहू लागले. सतत साडे दहा वर्षे हे सदर मी लिहित होते. सुरुवातीला 'स्त्री' मासिकात नंतर 'माहेर' मासिकात आणि पुढे 'माहेर' पाक्षिकात हे लिखाण सुरू होते.

महत्त्वाचे म्हणजे हे लिहिताना मला विषयाची चणचण कधीच जाणवली नाही. हे लिहित असताना बऱ्याच जणांना वाटायचे शेवटी मुलं, घर, नवरा यावर किती दिवस लिहिणार ? पण, खरं सांगायचं तर हे लिहिताना मला कधी अडचण जाणवली नाही. कारण मी नेहमीच गृहिणीच्या चप्प्यातूनच जगाकडे बघितले. माझ्या निरीक्षणशक्तीला जे दिसले ते मी लिहिले आणि दर महिन्याला या लिखाणाचे खूप चांगले स्वागत होऊ लागले.

एकदा मी 'ऑपरेशन आवराआवर' नावाचा लेख लिहिला होता. हा लेख खूपच गाजला. एक-दोघींनी तर मला विचारलेही की, 'तुम्ही आमच्याकडे गेल्या आठवड्यात आला होतात, पण तुम्ही तर बाहेर हॉलमध्ये बसला होतात. आमच्या स्वयंपाकघरातला मळा तुम्हाला कसा दिसला?' इतका तो लेख त्यांना आपलासा वाटला होता. अशा वेळी मी त्यांना सांगायचे अहो, माझ्या घरातल्या माळ्याबद्दल लिहिले की ते आपोआपच आपल्या सर्वांच्या

माळ्याबद्दल होत जातं. रोजच्या जगण्यात तुम्ही आणि मी एकाच लघुत्तम सामाईक विभाजकावर असतो. फक्त माझ्याकडे ते मांडण्याची शैली असल्यामुळे मी थोडीशी वेगळी ठरते.

त्या काळात वेगवेगळ्या लेखांमधून स्त्री मुक्तीची जोरकस भाषा व्यक्त होत होती. त्याच वेळी एक बाई विनोदाच्या माध्यमातूनही मुक्त होत होती. हेच या सदराचे वैशिष्ट्य होते. विनोदाचे वर्णन करताना बहुतेक वेळा धोधो, खोखो, खळखळ असे शब्द वापरतात. पण, उन्हाळ्यात वाऱ्याची छोटीशी झुळूक आली तरी आपल्याला खूप ताजे-तवाने वाटते. त्याचप्रमाणे आयुष्याच्या रखरखीतपणात हास्याची एखादी झुळूक असावी याच विचारातून मी या सदराचे नाव 'झुळूक' असे ठेवले. सदर सुरू झाल्यानंतर तीन वर्षांनी राजहंस प्रकाशनातर्फे 'झुळूक' हे लेखांच्या संग्रहाचे पहिले पुस्तक प्रकाशित झाले.

नंतर आणखी काही वर्षांनी 'पुन्हा झुळूक' आणि 'नवी झुळूक' ही पुस्तकेदेखील प्रकाशित झाली. कुठलीही राजकीय अगर धार्मिक पार्श्वभूमी नसणारे, कुठल्याही विशिष्ट तत्त्वाचा पुरस्कार न करणारे असे निखळ लिखाण असणाऱ्या या पुस्तकाचे भरपूर स्वागत झाले. आज एवढ्या वर्षांनंतरसुद्धा ते वाचले जाते. कारण या पुस्तकात स्वातंत्र्योत्तर काळातील शहरी पांढरपेशा मराठी माणसाच्या कुटुंब जिवाचा धांडोळा घेतला आहे. सर्वसाधारण वाचकाला तो आपला वाटतो, यातच 'झुळूक'चे यश सामावले आहे.

मला कोणतीही भाषा चटकन समजायची. अनेक विचार डोक्यात यायचे आणि ते मी लिहून ठेवायचे. पण याचा अर्थ म्हणजे मी मोठी लेखिका होईन असे मला त्यावेळी तरी वाटले नव्हते.

मी कधी कोणाला दाखवून देण्यासाठी लिहिलं नाही. कोणाची जिरवणे, त्याचा अपमान करणे असे माझ्या स्वभावातच नाही. "बघ बाबा, ही अशी गंमत आहे," इतपत लेखन करून सोडून द्यावे असे माझे मत आहे. शिवाय माझी मुले, माझा नवरा आणि माझा संसार सुद्धा डोक्यात असायचा. माझ्या लेखनाचा त्यांना अभिमान वाटला नाही तरी चालेल पण निदान कमीपणा तरी वाटू नये असा माझा प्रयत्न राहिला आहे. नवोदित लेखकांना मला

एक गोष्ट नक्की सांगावीशी वाटते, ती म्हणजे ज्या विषयावर लेखन करायचे आहे त्याची सखोल माहिती मिळवा, प्रत्यक्ष अनुभव नसला तरी अनेक माध्यमातून आता माहिती मिळवणे सोपे झाले आहे. तेव्हा लेखनात तर्काची चूक राहणार नाही याची काळजी घ्या. एखाद्या स्टेशनवर एखादी गाडी जाते असे म्हणायचे असेल तर ती नक्की जाते की नाही त्याची

माहिती मिळवा. गाडी थांबत असली तर किती वेळ थांबते अशा प्रकारची सर्व माहिती काटेकोरपणे मिळवून तिचा योग्य वापर करा. अशामुळे त्या लेखनाची आणि पर्यायाने लेखकाची विश्वासार्हता वाढते. अगदी माझेच उदाहरण द्यायचे झाले तर माझा एक लेख तीन चार पानाचा असला तरी त्यामागे कित्येकदा कित्येक दिवसांची मेहनत असते. त्यात सहजता यावी, सोपेपणा यावा आणि तर्काची चूक राहू नये हा माझा नेहमी प्रयत्न असतो. लेखामागे एका क्षणाची स्फूर्ती असली तरी कित्येक दिवसांची कारागिरी सुद्धा असते. दोन्ही गोष्टींना महत्त्व आहे. आज सुदैवाने माहिती देणारी अनेक माध्यम उपलब्ध आहेत याचा लेखकांना अधिक फायदा करून घेता आला पाहिजे.

(शब्दांकन : सायली जोशी) ◆◆◆

खरं सांगायचं तर लेखिका व्हावं अशी महत्त्वाकांक्षा कधी माझ्या मनात नव्हती. मी सतार वाजवायचे. वडील गायचे त्यामुळे त्यांनाही वाटायचे की, मी सतारवादक व्हावं. पण, हा अनपेक्षित प्रवास सुरू झाला. पहिल्या कथेपासून आजपर्यंत मी कथा अधिक सकस कशी बनवता येईल यावरच जास्त भर देत असते. माझ्या वडिलांचा देखील अधिक कसदार लिहिण्याचाच आग्रह असायचा आणि ते तसेच लिखाण करायचे. त्यामुळे ते वर्षातून एकच पुस्तक लिहायचे, हाच विचार माझ्या मनात रुजला असावा आणि म्हणून कमी लिहायचे पण चांगलेच लिहायचे हे तत्व मी आजही पाळत आहे.

– मोनिका गजेंद्र गडकर

लेखिका

लेखनाशी जुळलं 'नातं'

सुप्रसिद्ध लेखक विद्याधर पुंडलिक यांची मी मुलगी. त्यामुळे लहानपणापासूनच आमच्या घरात लेखक मंडळींची ये-जा मी बघितली आहे. सकाळपासून ही वर्दळ सुरू व्हायची आणि वडिलांच्या कथा किंवा इतर पुस्तकांवर चर्चा सुरू व्हायच्या. ती चर्चा लहानपणी मला फारशी समजायची नाही पण, मला वेगळं घर मिळालं आहे याची जाणीव नक्कीच होती. शाळेतही माझ्या नावाशी पुंडलिक हे आडनाव जोडले गेल्यामुळे तू विद्याधर पुंडलिकांची कोण, असा प्रश्न आपोआपच विचारला जायचा. त्यामुळे आपले वडील कोणी तरी वेगळे आहेत ही जाणीव लहानपणापासून माझ्या मनात होती. एखाद्या लेखकाच्या घरात असतं तसंच वातावरण माझ्या घरात होतं. घरात भरपूर पुस्तकं आणली जायची. हे पुस्तक तू आवजून वाचलंच पाहिजे, तसंच काय आवडलं आणि काय आवडलं नाही हे सांगितलं पाहिजे, असा वडिलांचा आग्रह असायचा. त्यांच्या कथाही ते

मला वाचायला द्यायचे. त्यातलं मला फारसं कळायचं नाही, पण तरीही ते शब्द मात्र परिचयाचे व्हायचे.

खरं सांगायचं तर लेखिका व्हावं अशी महत्त्वाकांक्षा कधी माझ्या मनात नव्हती. मी सतार वाजवायचे. वडील गायचे त्यामुळे त्यांनाही वाटायचे की, मी सतारवादक व्हावं. पण, हा अनपेक्षित प्रवास सुरू झाला. आमच्या वाड्यात लहानपणी आम्ही नाटक बसवायचो. वडिलांचंच 'माता द्रौपदी' हे नाटक बसवलं होतं. त्या नाटकापासून प्रेरणा घेऊन मीदेखील 'द्रौपदी' नावाचं नाटक लहानपणी लिहिलं होतं. त्यामध्ये एक देवी द्रौपदीसमोर येते आणि तिच्या आयुष्याबद्दल बोलते असं काही तरी गुंफलं होतं. पण ते बसवताना मला जाणवलं की, इतर नाटकांच्या पुस्तकात कंसामध्ये काही तरी सूचना असतात. त्या काय असतात हे मला माहित नव्हतं. म्हणून मी पुन्हा 'माता द्रौपदी' हे नाटक वाचलं. अशा प्रकारे मोठ्या गमतीशीर पद्धतीने माझं पहिलं

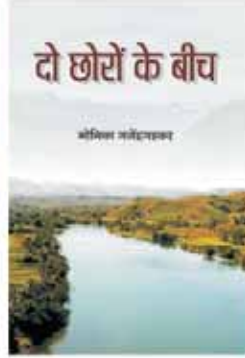
लिखाण झालं.

नंतरच्या काळात आमच्या घरात एक दुर्दैवी घटना घडली. १९८० च्या दरम्यान माझा भाऊ गेला. या दुःखातून बाहेर येण्यासाठी मग मी शब्दांचा आधार घेतला आणि काही कविता लिहू लागले. खरं तर त्या कविता नव्हत्या. माझ्या दुःखाचा निचरा होण्यासाठी अभिव्यक्त केलेल्या भावभावना होत्या. कारण कालांतराने या भावना व्यक्त झाल्यावर कविताही दूर गेली.

लग्नानंतर मी मुंबईत आले. पुण्यात सदाशिव पेठेमध्ये वाढलेली आणि स. प. महाविद्यालयाच्या वातावरणात शिकलेली एक मुलगी मुंबईत येते. मुंबईत आल्यानंतर तिथलं धावतं जग, नव्यानं जोडलेली नाती सांभाळत एका नव्या वातावरणात राहू लागते. अशा वेळी मला एकाकीपण जाणवू लागलं आणि अशाच अवस्थेत एका दुपारी मी पहिली कथा लिहिली. ही कथा मैत्रीणीच्या अनुभवावर आधारित होती. ती प्रेमात पडली होती. त्या वेळच्या काळानुसार मुला-मुलीने एकमेकांशी बोललं म्हणजे मैत्री असू शकते ही भावनाच नव्हती. हे दोघं एकमेकांना भेटले म्हणजे लग्नच करायला हवं, असाच एक समज रुढ होता. मैत्रीणिच्या भावावस्थेचं वर्णन मी या कथेत केलं होतं आणि ती मी अनुभवाच्या रूपात मांडली होती. उत्साहाने मी ती कथा दिवाळी अंकाकडे पाठवली आणि मला साभार पत्रदेखील आलं. त्या वेळी मी थोडी खट्टू झाले होते. तिच कथा मी श्री. पु. भागवतांना दाखवली. त्यांच्या रुजू स्वभावानुसार त्यांनी आधी मला कथा कशी असावी हे सांगितले आणि नंतर कथा कशी नसावी याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे तुझी कथा आहे हेही सांगितले.

असे अनुभव येत असतानादेखील मनात कुठे तरी पक्कं झालं होतं की आपण कथाच लिहायच्या. कदाचित माझ्या वडिलांमुळे असा निर्णय मी घेतला असावा. नंतर माझ्या

कथा छापून आल्या. पण त्यामध्ये १९९५ साली लिहिलेली 'नातं' ही कथा माझी खरी ओळख करणारी ठरली. या कथेमध्ये मी माझ्या

लग्नानंतर मी मुंबईत आले. पुण्यात सदाशिव पेठेमध्ये वाढलेली आणि स. प. महाविद्यालयाच्या वातावरणात शिकलेली एक मुलगी मुंबईत येते. मुंबईत आल्यानंतर तिथलं धावतं जग, नव्यानं जोडलेली नाती सांभाळत एका नव्या वातावरणात राहू लागते. अशा वेळी मला एकाकीपण जाणवू लागलं आणि अशाच अवस्थेत एका दुपारी मी पहिली कथा लिहिली. ही कथा मैत्रीणीच्या अनुभवावर आधारित होती. ती प्रेमात पडली होती. त्या वेळच्या काळानुसार मुला-मुलीने एकमेकांशी बोललं म्हणजे मैत्री असू शकते ही भावनाच नव्हती. हे दोघं एकमेकांना भेटले म्हणजे लग्नच करायला हवं, असाच एक समज रुढ होता. मैत्रीणिच्या भावावस्थेचं वर्णन मी या कथेत केलं होतं आणि ती मी अनुभवाच्या रूपात मांडली होती.

घरातल्या अनुभवावर लिहिले होते. माझा भाऊ गेल्यानंतरचं वातावरण त्यात रेखाटलं होतं. एका मृत्यूमुळे प्रत्येक नातं किती प्रकारे बदलू शकतं हे दाखवलं होतं. ही कथा मी श्री. पू. भागवतांना पुन्हा दाखवायला गेले. तेव्हा ते म्हणाले, 'आता तुला कथा सापडली आहे.'

ही कथा मी साप्ताहिक सकळला पाठवली आणि १५०० कथांमधून त्याला पहिलं पारितोषिक मिळालं. पण या पारितोषिकापेक्षा आपली कथा वाचली गेली, तिला पसंती मिळाली याचाच

आनंद खूप जास्त होता. बक्षिस मिळालेल्या कथा पुन्हा छापल्या जातात. त्यामुळे नंतरही माझ्या वाट्याला बरंच कौतुक आलं. या कथेमुळे मी चांगलं लिहू शकते असा आत्मविश्वास मिळाला.

नंतर मी 'भूप' नावाची कथा लिहिली. ती

एका गायकाच्या जीवनावर आधारित होती. ती कथा श्री. पू. यांना दाखवल्यानंतर त्यांनी ती मौजमध्ये छापली. मौजमध्ये कथा छापून येणं हा माझ्या दृष्टीने सन्मानच होता. या कथेचेही भरपूर कौतुक झाले. नंतर 'आधार', 'अर्थ', 'देण', 'अनोळखी' या चार कथांसोबत 'भूप' आणि 'नातं' या कथांचा समावेश असलेला कथासंग्रह मौज प्रकाशनातर्फे प्रकाशित करण्यात आला. २००४ मध्ये आलेला हा माझा पहिला कथासंग्रह. या कथासंग्रहाचे नाव 'भूप' असेच ठेवण्याबद्दल मला श्री. पु. यांनी सूचवले. कारण संगीतात भूप या रागानेच सुरुवात होत असते. त्यामुळे संगीतावर आधारित असलेल्या भूप कथेच्या नावावरूनच पहिल्या कथासंग्रहाची सुरुवात व्हावी असं त्यांना वाटत होतं आणि म्हणून कथासंग्रहाचे नाव 'भूप' असेच ठेवण्यात आले. पहिल्या कथेपासून आजपर्यंत मी कथा अधिक सकस कशी बनवता येईल यावरच जास्त भर देत असते. माझ्या वडिलांचादेखील अधिक कसदार लिहिण्याचाच आग्रह असायचा आणि ते तसेच लिखाण करायचे. त्यामुळे ते वर्षातून एकच पुस्तक लिहायचे, हाच विचार माझ्या मनात रुजला असावा आणि म्हणून कमी लिहायचे पण चांगलेच लिहायचे हे तत्व मी आजही पाळत आहे.

(शब्दांकन : वेदिका कुलकर्णी)

दहा-बारा वर्षांचा असताना घडलेल्या एका घटनेनं मला अस्वस्थ करून टाकलं. त्या भावना मी आई-वडिलांपाशीही बोलू शकलो नाही. मग अखेर कागदाचा प्रदेश सापडला आणि माझी पहिली कविता त्यावर उमटली. लेखणीला ओठ असतात हे तेव्हा जाणवलं. तेव्हापासून हा कवितांचा प्रवास सुरू झाला वेलीला एकदा का फूल आलं की पुढची फुलं यायला वेळ लागत नाही. तशा प्रकारे माझी कवितेची वेल आजपर्यंत फुलतेच आहे. या कवितेनं कधीही मला एका फुलाची कमतरता भासू दिली नाही. वेदना आणि संवेदना यांच्या प्रीतीसंगमाच्या घाटावर मला कविता घेऊन गेली. आज पन्नाशीच्या पुढं आयुष्य गेल्यानंतर प्रकर्षानं जाणवतं की अव्यक्ताला व्यक्त करण्याचं एकच ठिकाण आहे ते म्हणजे कविता.

- प्रा. प्रवीण दवणे

ज्येष्ठ कवी-गीतकार

बहरला कवितेचा वेलू

कविता म्हणजे नुसते शब्द आहेत असं मला कधीच वाटत नाही. उलट कविता म्हणजे एखाद्या तज्ज्ञाची आंतरिक सोबत असल्याचं मला वाटतं. जसजसं आयुष्य पुढं जात आहे तसतसं मनातील कवितेचं मोल अधिक जाणवू लागलं आहे. माझ्या आयुष्यात कविता दोन प्रकारे आहे. श्रेष्ठ कवींच्या कवितांनी त्या-त्या वेळी मला आधार दिला. जगण्याचं कारण आणि दृष्टीकोन या कवितांनी मला दिला. एकंदर आयुष्य हे सशक्त संवेदनांनी कसं जगता येतं हे या कवितांनी शिकवलं. अशी कविता माझ्या आयुष्यात आलीच नसती तर मलाही कविता सुचण्याची शक्यता नव्हती. त्यामुळ कविता ही सजीव, सेंद्रीय, स्पंदनशील कलाकृती आहे. तिचं मोल आपण समजावून सांगू शकत नाही. आज पन्नाशीच्या पुढं आयुष्य गेल्यानंतर आपल्याला कळते की गर्दीतही आपण एकटे असतो. या टप्प्यावर नाती कळतात, माणसे कळतात. ते कळल्यानंतर अधिकाधिक जाणवायला लागलं की, अव्यक्ताला

व्यक्त करण्याचं एकच ठिकाण आहे ते म्हणजे कविता.

पुष्कळदा माणूस खूप आर्त झाला अथवा एकाकी झाला की चार ओळी लिहिल्या पाहिजेत असं वाटतं. मग ती कविता असेल किंवा नसेलही. पण ते जे काही असेल शब्दातच असेल. अनेकदा ती कविताच असेल. कारण अशा वेळेला गद्य लिहिलं जात नाही. थोडक्यात आतल्या 'मी' ला व्यक्त करायचं एक मोठं माध्यम म्हणून कवितेकडं मी गांभीर्यानं पाहतो. कविता वाचणं, लिहिणं हा माझा फावल्या वेळेतला उद्योग नाही. तसेच ते प्रसिद्धीचं किंवा प्रतिष्ठेचं साधनही नाही. जितका श्वास महत्त्वाचा तितकंच कवितेचं स्थान महत्त्वाचं आहे. विशेषतः, आयुष्य जसंजसं पुढं जाऊ लागतं तेव्हा आणि खरं म्हणजे सुखापेक्षाही मार्ग संपलेत अशा क्षणी कविता काय आहे ते जाणवतं. खूप आनंदात किंवा अगदी तृप्त असताना बहुतेकदा ललित लेख, प्रवासवर्णनं, कादंबरी वाचली

जाते. पण कविता सुचण्यासाठी आणि दुसऱ्याची कविता समजून घेण्यासाठी मनाला थोडासा दंश व्हावा लागतो. दुखरी नस ठणकावी लागते.

माझ्या कॉलेजच्या काळात आरती प्रभूंच्या कविता आयुष्यात आल्या. जगणं किती विलक्षण आहे, हे त्या कवितांमुळं उमगलं. माझी पहिली कविता नेमकेपणानं सांगता येणार नाही; पण लक्षात राहिलेली पहिली कविता म्हणून एक आठवण सांगावीशी वाटते. खरे तर

संध्याकाळी 'अमेरिकेची आली दिवाळी' अशी एक कविता मी केली होती. ती पूर्ण कविता आठवत नाही पण ही ओळ आजही आठवतेय.

यानंतर दीड-दोन वर्षांनी एक महत्त्वाची घटना घडली आणि या घटनेतून नियतीनं, चैतन्यशक्तीनं किंवा परमेश्वरानं मला व्यक्त होण्याचं माध्यम दिलं आहे याची जाण आली. ही गोष्टही नाशिकमधलीच. तिथल्या दहीपूल

चित्रावर ठेवले आणि ते अप्रतिम चित्र पहात राहिलो. तेवढ्यात तिथं अचानक काठी घेऊन दोन-तीन पोलिस शिपाई आले. त्यांनी लोकांना पांगवलं आणि रस्त्यावर चित्र काढून गर्दी जमवली म्हणून त्या चित्रकाराला उचलून गाडीत टाकलं. एका क्षणात चित्र पालटलं. लोक पळाले; पण ज्यानं या देवीची निर्मिती केली तो निर्माता पोलिसांच्या ताब्यात होता आणि ती कलाकृती एकटी पडली होती. मी प्रचंड अस्वस्थ झालो. मनात एक प्रकारचं पोरकेपण जाणवलं. आर्त भाव दाटून आले. माझ्या अबोल मनावर एक आघात झाल्यासारखं झालं. घरी आल्यावर आईनं-बहिणीनं 'काय झालं, चेहरा का उतरलाय' असं विचारलंही. बहिण चेष्टेने म्हणाली की दादाला बहुदा उत्तरपत्रिका मिळाल्या असतील म्हणून चेहरा पडलेला दिसतोय. मी आईला आणि बहिणीला काही बोलू शकलो नाही. मनात हुरहुर लागली होती. घरच्यांना जे सांगू शकलो नाही ते सांगायला मला त्यावेळी कागदाचा प्रदेश सापडला. लेखणीला ओठ असतात ते तेव्हा पहिल्यांदा जाणवलं आणि अचानक कविता सुचली.

चित्रकार तो गरीब बिचारा

ना आसरा ना निवारा,

कोळशाला करून खड्डू

आणि विटकरीला करून रंग तो

चित्र निर्मू लागला....

खपाटीला गेलेले पोट

खोल गेलेले डोळे

तरी आपल्याच रंगात रंगून गेला....

कलेसाठी कला की पोटासाठी कला

असा प्रश्न मजला पडला

पंचवीस पैसे टाकले तेथे

तरीही जीव हुरहुर लागला....

निर्मिती होती देवी मंगला

आपोआप पापण्या झुकल्या

तोच तेथे पोलिस आला

चित्रकारास घेऊन गेला....

तेथे उरले फक्त चित्र

पिता नसलेल्या पुत्रासारखे....

गलबलून गेला जीव

हा एक योगायोग म्हणायला हवा. १९६९ सालची ही गोष्ट. अमेरिकेचे अपोलो ११ हे यान चंद्रावर गेलं होतं. मला तो दिवस आजही आठवतोय. त्या दिवशी माणूस चंद्रावर पोहोचला. ही घटना उंचबळून टाकणारी होती. वर्तमानपत्रांचे मुख्य मथळे हे चौपट पाचपट मोठे होते. मी त्यावेळी नाशिकला- जिथं माझं बालपण गेलं - होतो. तिथं ही बातमी आल्यानंतर फटाक्यांची आतषबाजी करण्यात आली. मी दहा वर्षांचा होतो. मला काहीच कळेना. पण सगळे जण म्हणाले, "अरे असे काय करतोस, माणसाचे चंद्रावर पहिले पाऊल पडले." त्या

रस्त्यावरून मी शाळेतून परतत होतो. एके ठिकाणी रस्त्यावर गर्दी होती. मला वाटलं गारुडी वगैरे कुणी असेल म्हणून मी डोकावून पाहिलं. पण तिथं एक अनवाणी चित्रकार होता. त्याच्या फक्त कोळसा आणि विटेचा तुकडा होता. तो देवीचे चित्र काढत होता. ते चित्र इतकं परिणामकारक काढलं होतं की येणारा-जाणारा प्रत्येक जण त्या चित्रावर चित्रकाराला मदत म्हणून पैसे टाकू लागला. त्याकाळी आम्हाला पॉकेटमनी हा विषयही माहीत नव्हता. पण तरीही खिशात हात घातला. चार आणे निघाले. चित्रकाराचे कौतुक म्हणून मीही त्या देवीच्या

त्या चित्राची आली कीव....

त्या चित्राची आली कीव....

ही कविता मी एकादमात लिहिली. ही कविता लिहिल्यानंतरच्या भावना विलक्षण होत्या. पहिल्यांदा आई झाल्यानंतर स्त्रीला जो मोकळं होण्याचा आनंद होत असेल तो मी अनुभवला. खरे तर ती ती वेदनाही असते आणि तृप्तीही असते. तशीच माझीही अवस्था होती.

या प्रसंगानं मला मुक्त होण्यासाठी एक छान जागा सापडली. नाशिकच्या गावकरी या वृत्तपत्रात त्या काळात बालविभागात ती कविता प्रसिद्ध देखील झाली. वेलीला एकदा का फूल आलं की पुढची फुलं यायला वेळ लागत नाही. तशा प्रकारे माझी कवितेची वेल आजपर्यंत फुलतेच आहे. या कवितेनं कधी मला एका फुलाची कमतरता भासू दिली नाही.

नंतरच्या काळात छंद म्हणून माझं कवितांचं लेखन सुरुच होतं. वडिलांची बदली झाली आणि आम्ही डॉंबिवलीत रहायला आलो. तोपर्यंत मी १६-१७ वर्षांचा झालो होतो. तेव्हा गोविंदराव तळवळकर हे 'महाराष्ट्र टाइम्स'चे संपादक होते. तेव्हाची 'संवाद' ही रविवार पुरवणी संपूर्ण वैचारिक आणि साहित्यिक असायची. त्यांनी एक अप्रतिम उपक्रम सुरु केला होता. त्यानुसार दर महिन्याला एका रविवारी महाराष्ट्रातील सहा उत्कृष्ट कविता नामवंत कवी निवडत असत. मंगेश पाडगावकर, नारायण सुर्वे, शिरीष पै, शंकर वैद्य आदींचे हे पॅनेल होते. या उपक्रमाकडे सर्वच साहित्यिकांचे लक्ष असे. मीही आवर्जून पाहायचो. एका रविवारी पान उघडले तेव्हा चकित शब्दही कमी पडावा अशा प्रकारे मी आतून प्रज्वलित झालो. कारण कविवर्य शंकर वैद्य यांनी ज्या सहा कविता निवडल्या त्यात माझीही एक कविता होती. कल्याणला 'कोनटिकी' नावाचे एक प्रायोगिक लेखनाचे लघुअनियतकालिक चालायचे. माझी कविता त्यात आली होती. ती वाचून शंकर वैद्यांनी माझी कविता निवडली.

माझ्यासाठी ती खूप मोठी दाद होती. किंबहुना, तो प्रसंग एका अर्थानं आयुष्यातला टर्निंग पॉईंटच म्हणावा लागेल. या घटनेमुळे डॉंबिवलीतील बुजुर्ग कवी मंडळींना प्रवीण

पाहिजे. ललित पाहिले पाहिजे, असं माझं मत होतं. मी मुंबईमध्ये होणारी उत्तमोत्तम शिल्पकलेची प्रदर्शनं पहायचो. एम. एफ. हुसेन यांची चित्रं मी पाहिलीत. मी जे. कृष्णमुर्ती खूप ऐकले. सांगण्याचा मुद्दा

काहीतरी वेगळं लिहितो याची जाणीव झाली.

यानंतर माझ्या कवितेत आपोआप गीतात्मकता येऊ लागली. महाविद्यालयीन आयुष्यात मला गझलकार सुरेश भट यांचा खूप सहवास लाभला. ते नेहमीच नव्या कवींना समजून घेत असत. कधीच त्यांची निर्भर्त्सना करत नसत. ते सातत्याने आम्हाला मार्गदर्शन करायचे आणि तासनतास त्यांच्या कविता वाचून दाखवायचे. त्यावेळी 'मेनका' या मासिकामध्ये गझलिस्तान नावाचा विभाग होता. या सदरामध्ये एकदा सुरेश भटांनी माझी गझल निवडली. माझ्यासाठी ती खूप मोठी गोष्ट होती. तोपर्यंत मी उमेदीत यायला लागलो होतो. वाचनात जाणीवपूर्वकता आली होती. कविने फक्त कविता वाचायच्या असे मला कधीच वाटत नव्हते. कविने साहित्य वाचले

इतकाच की, समृद्ध कवी होणे हा एक परिणाम आहे. पण माणूस म्हणून समृद्ध होणं अधिक महत्त्वाचं आहे. त्या दिशेनं मी प्रवास केला. कविता मी कशी लिहीली यापेक्षा मी किती चांगले वाचन केलं, काय चांगलं पाहिलं याचा विचार अधिक करत गेलो. आविष्कार नावाच्या नाट्यसंस्थेत काम केलं. तिथं आम्हाला शिकवायला नाटकातला अभिनय शिकवायला जयदेव हड्डिंगडी, रोहिणी हड्डिंगडी, अमरिश पुरी, विजया मेहता, नसीरुद्दीन शहा ही सर्व मंडळी होती. मला नट बनायचं नव्हतं; पण नाटक समजून घ्यायचं होतं. साहित्य समजून घ्यायचं होतं. या सर्वांतून एकाच वेळी माझ्यातील कवी, ललित लेखक, कथाकार आकाराला आला. विविध वाङ्मय प्रकारात मी मुशाफिरी केली. विविध विषयांवर

व्याख्यानं दिली. कारण मुळातच मी साहित्यावर प्रेम करत गेलो. ही प्रेम भावना सदोदित जिवंत रहावी लागते. तहान लागल्यावर आपण पाणी पितो. पण नदीचे पाणी देखील सुंदर आहे हे कळलं पाहिजे. गुलाबातील दवबिंदूवर असलेले पाणी छान आहे हे समजलं पाहिजे. वाळवंटातील सौंदर्य कळले पाहिजे. या सर्व समजून घेण्यातून माझी कविता पुढं जात होती. कविता विशुद्ध आणि लक्षण तरल गोष्ट आहे. तिथं कुठलीही भेसळ चालणार नाही याबाबत मी दक्ष होतो. त्यामुळच कवितेचं पुस्तक छापण्याची मी कधीच घाई केली नाही.

कविता करत असतानाच दुसऱ्या बाजूला मी गीतरचना करत होतो, चित्रपट गीते लिहित होतो. पण कवितेवर माझं वेगळंच प्रेम होतं. वेदना आणि संवेदना यांच्या प्रीतिसंगमाच्या घाटावर मला कविता घेऊन गेली.

आणखी दोन आठवणी मला आवर्जून सांगाव्याशा वाटतात. बीएला शेवटच्या वर्षाला असताना निरोप समारंभ झाला. चार वर्षे एकत्र असलेले आम्ही मित्रमैत्रिणी तीन महिन्यांनी एकदम परीक्षेलाच भेटणार होतो. त्यानंतर कोणी भेटेल की नाही याची खात्री नव्हती. चार वर्षे कॅम्पमध्ये डबा खाल्लेला, भांडलेलो, गप्पा मारलेल्या... अशा अनेक आठवणी होत्या. त्यावेळी आजच्यासारखे मोबाईल, इंटरनेटही नव्हते. त्यामुळ एकमेकांचे घरचे पत्ते घेतले आणि घरी जाण्यासाठी ठाण्याहून डॉबिवलीच्या लोकलमध्ये बसलो. तिथे मला रेल्वेच्या डब्यात दोन ओळी सुचल्या.

**गेले उडून रावे, फांदीस हेलकावे
आता कळ्या फुलांनी, पुन्हा कसे फुलावे...
उलघाल जाणिली मी, कमळातल्या
उन्हाची**

**कोणासही कळेना, हुरहुर चांदण्यांची
ओढाळ पाखरांनी, अजुनी किती झुरावे
गेले उडून रावे, फांदीस हेलकावे....
पुढे या कवितेला अनिल मोहिले यांनी
संगीत दिले आणि उषा मंगेशकरांनी ती
गायली व एक सुंदर भावगीत तयार झाले.**

**अशा अनेक निखळ लिहिलेल्या कवितांची
गीते झाली. त्यातील एक महत्त्वाचे गाणे
म्हणजे श्रीधर फडक्यांनी केलेले
दोन रात्रीतील आता संपता वेडेपणा.....
वेड पांघरण्यात होता वेगळा वेडेपणा
अजून मजला कळत नाही वेड कोणी
लावले**

वेड मज लावणारा हा कोणता वेडेपणा....
हे गीत श्रीधरजींनी लोकप्रिय केले आहे. वास्तविक ही कविताच होती. आपण जेव्हा कुणाच्या प्रेमात पडतो, जीव लावतो तेव्हा

दिवस कसा गेला, रात्र कशी केली याचं आपल्याला भान नसतं. अशा मनाच्या धुंदीची ही अवस्था आहे.

समारोप करताना 'माघाची थंडी' या गीताची आठवण सांगतो. या लावणीला यशवंत देवांचे संगीत आहे. एकदा आकाशवाणीत गेलो असता तिथे यशवंत देव मला भेटले. वास्तविक मी दुसऱ्या निर्मात्याकडे चाललो होतो. पण त्यांनी हाक मारून थांबवले आणि विचारलं की मी मराठी महिन्यांच्या कविता वाटून देतो आहे. दर महिन्याला एक कविता हवी आहे. तुला कुठला महिना हवा आहे. मी म्हणालो, 'चैत्र महिना द्या ना. छान गाणं लिहिता येईल.' ते म्हणाले, 'नाही तो शांताबाईंनी घेतला आहे.' मी म्हटलं, 'मग आषाढ द्या. पावसावर छान कविता लिहिता येईल.' ते म्हणाले, 'तो पाडगांवकरांनी घेतलाय'. असं करत करत सगळेच महिने गेले. मी म्हटलं मग फाल्गुन द्या ना. ते म्हणाले, 'नाही तो शांतराम नादगावकरांनी घेतलाय. तुझ्यासाठी एक महिना उरलाय माघ

महिना.'

मी विचार केला माघ महिन्यावर काय लिहायचं. थोडा विचार केला. माघ महिन्यात वातावरण आठवलं. थोडं वाचलं. माघ महिन्यात थंडी असते. आकाश स्वच्छ असते. मग मी यशवंत देवांना फोन केला आणि 'मला लावणी सुचतेय. लिहू का' असं विचारलं. त्यांना खूप आनंद झाला. कारण बहुतेकांनी भावगीते लिहिली होती. सगळे ज्येष्ठ कवी होते. सर्वात वयाने तरुण मीच होतो. मग मी 'माघाची थंडी, थंडीची धुंदी, धुंदीचा फुललाय काटा, अर्ध्या रात्रीत आता कुठं जाता...' ही लावणी लिहिली आणि यशवंत देवांना ऐकवली. तात्काळ त्यांनी फोनवरच शिटी वाजवली. ही लावणी इतकी लोकप्रिय झाली की आजही ती सादर करणाऱ्यांना वन्स मोअर मिळतोच. अशा असंख्य आठवणी आहेत.

यशवंत देवांनी माझ्या ऐन विशीबाविशीत अनेक गीतांची बाराखडीच शिकवली. त्यामुळे बघायला अवघड आणि जवळ जाण्यास अवघड अशी माणसे माझ्या स्वप्नात येत गेली. पण तो योगायोग नव्हता. मी जात होतो धडपडत होतो. वाट पहात होतो. त्यावेळी आकाशवाणीत मोठी मोठी माणसे होती. टीव्ही त्या काळात नुकताच आला होता. त्यावेळी नाट्यविभागाचे प्रमुख होते पुरुषोत्तम दारव्हेकर. कट्यार काळजात घुसली, नटसम्राट यांसारख्या नाटकांचे दिग्दर्शक होते ते. त्यांनी मला नाटक कसे लिहावे, श्रुतिका कशी लिहावी हे शिकवले. पण त्या लिहितानाच्या प्रक्रियेत चाळीस चाळीस पानाच्या माझ्या श्रुतिका एका क्षणात नाकारल्या. मी रात्र-रात्रभर लिहायचो. हात दुखायचे. आई हात चेपायची, बाम लावायची. मी आता कार्यक्रमातही सांगतो की, आईचे पाय दाबून द्यायच्या वयात आई माझे हात दाबून द्यायची. ही मेहनत लोकांना दिसत नाही. मला ते कष्ट वाटत नाहीत कारण मी ते आनंदाने करत होतो. एकंदरीतच, या साहित्यप्रवासानं जीवन आनंदून गेलं. यामध्ये कवितांचा वाटा अर्थातच खूप मोठा आहे.

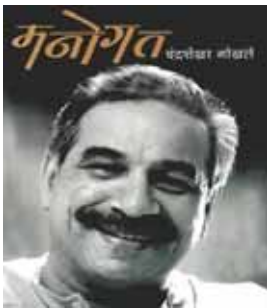

अक्षरांची ओळखही नीटशी नव्हती त्या वयापासून मी कविता करत आहे. चारोळी माझ्या आयुष्यात खूप उशिरा म्हणजे २३-२४ वर्षांचा असताना आली. 'पाण्याचं वागणं किती विसंगत...' ही माझी पहिली चारोळी. ती वाचून माईनं अवाक होऊन जी दाद दिली ती पाहून मला काहीतरी वेगळे वाटू लागले. यामध्ये एक ताकद आहे हे लक्षात आलं आणि तिथून मी चारोळ्या करू लागलो. प्रेम, विरह, मानवी भावभावनांचे, वर्तणुकीचे, स्वभावांचे असंख्य कंगोरे टिपणाऱ्या चारोळ्या मी केल्या. मी शब्दप्रभू नाही. माझे वाचन कमी आहे; पण त्यामुळेच मी सुरुवातीपासून जे सुचले तेच लिहिले. संस्कारातून, निरीक्षणातून जे झिरपत गेलं तेच मांडलं आणि लोकांना ते मनापासून आवडले ! कारण ते अर्थहीन नव्हतं.

- चंद्रशेखर गोखले

'मी माझा'कार

निरीक्षणांतून झिरपलं आणि चारोळ्यांतून उतरलं !

कविता ही अतिशय प्रतिभाशाली गोष्ट आहे. पण आपली शिक्षण पद्धती सदोष आहे. त्यामुळेच कविता या साहित्यप्रकाराकडे नेहमीच थड्डेने पाहिले जाते. मला स्वतःला याचा खूप त्रास होतो. कवी किंवा कविता यांकडे बहुतेकदा विनोदानेच पाहिले जाते. वास्तविक कविता ही संपूर्ण आयुष्य व्यापून टाकणारी गोष्ट आहे. पण आपल्याकडील शिक्षणपद्धतीमुळे पिढ्यान् पिढ्या आपण कवितेपासून लांब जात आहोत. कविता ही सर्वांत जवळची आणि हळवी करणारी कलाकृती आहे. शंभरपैकी ९० जणांना कविता सुचते आणि ७० जणांच्या ती लक्षात राहते ५० टक्के लोक ती लिहितात. ३० टक्के लोक ती इतरांना दाखवण्याची हिंमत दाखवतात. त्यातील १० टक्के खरोखरच महान, अनोखी देणगी घेऊन आलेले असतात. असा हा कवितेचा आलेख आहे.

माझ्याबाबत सांगायचं तर अनेकांना हे वाचून आश्चर्याचा धक्का बसेल, कदाचित खरंही वाटणार नाही; पण मी अगदी लहान असल्यापासून कविता करत आहे. त्या वयात अक्षरओळख नव्हती; पण त्या अजाणत्या वयातही मला ट ला ट जोडता येत होते.

विशेष म्हणजे, त्या कवितांना अर्थही असायचा. उगाचच काही तरी लिहिलंय असं कधीच मी केलं नाही. माझी पहिली कविता मला आजही आठवतेय.

एक होती मनीमाऊ तिला हवा होता खाऊ धावत गेली टेबलापाशी टेबलावर होती पेढ्यांची बशी सुरुवात केली खायला मनात लागली भ्यायला खाण्याचा लावला सपाटा पाठीत बसला धपाटा. मी मॉन्टेसरीत असताना केलेली ही कविता होती. वय वर्षे चार-पाच. चारोळी माझ्या आयुष्यात खूप उशिरा म्हणजे २३-२४ वर्षांचा असताना आली. पाण्याचे वागणे किती विसंगत पोहणाऱ्याला बुडवून प्रेताला ठेवतो तरंगत. ही पहिली चार ओळींची कविता सुचली. जेव्हा सुचली तेव्हा काही विशेष वाटले नाही; पण माईने वाचल्यानंतर तिने ज्या पद्धतीने प्रतिक्रिया दिली ती ऐकून मला काहीतरी वेगळे

वाटू लागले. यामध्ये एक ताकद आहे हे लक्षात आलं. तिथून मला चारोळ्या सुचत गेल्या. ही कविता मला ८२-८३ सालामध्ये सुचली असली तरी 'मी माझा' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध होण्यासाठी १९९० साल उजाडले.

लहानपणी जोपर्यंत मी अभ्यासात हुशार नाही हे कळले नव्हते तोपर्यंत या सर्वांचे कौतुक होते. पण जेव्हा बाईंनी ढ मुलाचा शिक्का मारला तेव्हापासून सगळं बदललं. मी गोरामोटा, ब्राह्मण घरातला आणि अभ्यासात ढ असे विचित्र कॉम्बिनेशन मिळाल्यामुळे शिक्षक माझा यथेच्छ समाचार घ्यायचे. मी हे सगळे खूप सोसले.

आपल्याकडे लोक मनापासून वाचतात आणि वाचलेले लिहीतात. मी शब्दप्रभू वगैरे काही नाही. ते एक सीक्रेट आहे. माझे स्वतःचे वाचन खूप कमी आहे. त्यामुळे शब्दसंपदा कमी आहे. पण मी सुरुवातीपासून जे सुचले ते लिहिले. स्वतः विचार करूनच लिहिले. कदाचित त्यामुळे त्याला काही किंमत नव्हती. माझे आई-वडिल अत्यंत सामान्य परिस्थितीतून वर आलेले होते. त्यामुळे त्यांना आपल्या मुलाच्या वाट्याला भीकेचे डोहाळे येता कामा नयेत, असे वाटायचे. त्या दृष्टिकोनातून ते माझ्या कवितांकडे पाहायचे पण मला ह. मो. मराठे, पद्मजा गोळे, ज्ञानदा नाईक यांची पत्रे खूप लहानपणापासून यायची. तुमच्यात एक लेखक दडलेला आहे, असं ही मंडळी सांगायची. पण अशी पत्र वाचल्यानंतर घरात विचारणा व्हायची की, याने पोट भरणार आहे का?' याचं कारण संपूर्ण आयुष्याचा मध्यबिंदू काय? तर पोट भरणं ! आज घरोघरी हेच संस्कार केले जातात. एखादाच चंद्रशेखर गोखले लकी ठरतो आणि यातून सुटतो. वास्तविक, एखाद्यामध्ये वेगळे गुण असतील तर सुरुवातीपासूनच मुलांना पाठिंबा दिला पाहिजे. तो यशस्वी होईल की नाही, ही नंतरची गोष्ट. पण आई-बाप म्हणून त्याला पोषक वातावरण देणे, ही पालकांची जबाबदारी आहे.

मी अभ्यासात ढ असलो तरी शाळा-

महाविद्यालयात मुलांमध्ये माझ्या लिखाणाबद्दल प्रचंड उत्सुकता आणि आदर होता. त्यांच्याशी बोलताना तो जाणवायचा. मुले मनापासून दाद देत असत. पण आपल्या शिक्षणपद्धतीमध्ये कविता शिकवताना समानार्थी शब्द विरुद्धार्थी शब्द शिकवले जातात. कविने कुणाला काय म्हटले आणि कुणाला कसली उपमा दिली आहे असे प्रश्न विचारले जातात. संदर्भासहित स्पष्टीकरण हे तर यातील सर्वांत विनोदी ! गुन्हाचे स्पष्टीकरण द्यावे लागते. कवितेचे स्पष्टीकरण कसले ? बरं आम्ही ज्यांच्या कविता शिकलो ते बेळगाव, जळगाव, गोवा कुठे कुठे राहाणारे होते. त्यांच्या घरी बसून लिहिलेल्या कवितेचे स्पष्टीकरण आम्ही देण्याची पद्धत अतिशय चुकीची आहे. कविता शिकवणाऱ्या शिक्षकांनी उत्साह दाखवणे गरजेचे असते. पण आमच्या परांजपे बाई आणि कालेलकर सर वाळता एकही शिक्षक उत्साहात येऊन शिकवताना पाहायला मिळायचे नाही. या अशा शिक्षणपद्धतीमुळे कविता दुर्बोध झाली. पण मला कविता सुचणं आणि त्या मांडणं हे अव्याहत सुरुच होतं.

'पाण्याचे वागणे

किती विसंगत,

पोहणाऱ्याला बुडवून

प्रेताला ठेवतं तरंगत'

ही अगदी अचानक सुचलेली कविता जेव्हा लिहिली तेव्हा मला काहीच वाटले नाही; पण संध्याकाळी माई बँकेतून आल्यानंतर तिला मी कविता दाखवली. ती वाचून माई हरखली. तिने ज्यापद्धतीनं 'शेख्या काय लिहिलंस काय हे' ही तिची प्रतिक्रिया माझ्यासाठी खूप महत्त्वाची होती. मी लहानपणापासून काहीही लिहिले तरी ती ते वाचायची. पण या चार ओळी वाचून दिलेली तिची प्रतिक्रिया पाहून यात काहीतरी वेगळी ताकद आहे, हे मला उमगलं. कुठल्या कवीला, कलाकाराला कौतुक नको असते ? जिथे देवाला स्तुतिप्रिय असते तिथे आपण काय पामर ? त्यामुळे माईचे कौतुक मला इतके विलक्षण भावले की यानंतर ज्या

कविता सुचल्या त्या चार ओळींच्याच सुचायला लागल्या. तुम्हाला जे सांगायचे आहे ते जर चारोळीत होत असेल तर मग कशाला जास्त लिहायचे, असे वाटायला लागले. चारोळीत कविता बसवायची हा अड्डाहास नव्हता, पण तसेच व्हायला लागले.

मला आवर्जून सांगावीशी वाटते ती चारोळी म्हणजे

पुसणारे कोणी असेल

तर डोळे भरून यायला अर्थ आहे

कोणाचे डोळे भरणार नसतील तर

मरणं सुद्धा व्यर्थ आहे..

या कवितेला एक पार्श्वभूमी आहे. तो काळ असेल १९८२ च्या आसपासचा. घरात होणाऱ्या मानसिक कोंडीमुळे मी घर सोडले त्याला दोन वर्षे झाली होती. पावसाचे दिवस होते. मुंबईचा पाऊस. दमट हवा. कसा कोण जाणे पण ट्रेनमध्ये मी विसरून गेलो की मी घर सोडलंय. त्यामुळे अंधेरीला उतरण्याऐवजी मी पार्ल्याला उतरलो. झपाझप चालत सुटलो. विचार केला घरी जाऊन अंधोळ करायची आणि मग जेवायचे त्याशिवाय काही बरं वाटणार नाही. मी अंतर कापत घरापर्यंत आलो. गोखल्यांचे घर तळमजल्याला होतं. चारही खोल्यांचे लाईट लागलेले होते. दार उघडे होते. खिडक्या उघड्या होत्या. घरापासून दहा पावले अंतर राहिलेले असताना एकदम लक्षात आले की दोन वर्षे या घराशी आपला काही संबंध नाहीये. आपण हे घर सोडलंय....पोटात खड्डा पडला..... मी घरी गेलो असतो तर कोणी अडवलंही नसतं. पण बाबा काय बोलतील याचा नेम नव्हता. माझं वयही २३-२४ वर्षांचं म्हणजेच अडनिडं होतं. त्यामुळे मान-अपमान सहन करण्याची ताकद नव्हती. पण गेटमधून मागे वळणे अवघड होते. मनात घालमेल सुरु झाली. अशा परिस्थितीत एखाद्या गाडीने उडवले तर माझी नोंद बेवारस म्हणून होईल हा विचार मनात आला. कारण गोखल्यांचे घर सोडलेले आणि माईचे घर तिकडे. मग मी कोण ? अशा अस्वस्थतेतूनच मला 'पुसणारं कुणी असेल' या चारोळ्या सुचल्या.

पोरकेपणातून आलेले ते काव्य होते.

अशा कितीतरी आठवणी आहेत.

देवळात जाऊन माणसं

दुकानात गेल्यासारखी वागतात

चार-आठ आणे टाकून

काही ना काही मागतात.

या चारोळीलाही अशीच एक पार्श्वभूमी आहे. लहानपणापासूनच माझी देवावर अतूट श्रद्धा आहे. माझे देवळात जाणे नियमित सुरु असते. बहुतेकांना दुःखात पडल्यावर देव आठवतो; पण मी आनंदी असलो की देवळात जातो आणि सांगतो की हा आनंद टिकून राहू दे, वाढू दे. ज्या-ज्यावेळी मी देवळात गेलो आहे तेव्हा लोकांचं वागणं मी पाहिलं आहे. लोक देवापेक्षा भटजीला खूप करण्यात गुंतलेले असतात. कोण किती दक्षिणा देते, कोणाचा हार महाग, कोण काय देते यावर त्या भटजीचे प्रसाद देणे न देणे अवलंबून असते. पण लोकांना हे कळत नाही. कारण त्यांना भक्ती म्हणजे काय हेच माहित नसते. दुर्दैवाने, अशा लोकांचीच गर्दी देवळात अधिक असते. ही मंडळी एखाद्या दुकानात गेल्याप्रमाणे देवळात येऊन काही तरी मागत राहतात. तेच सर्व या कवितेत उतरत गेले.

आमच्या घराजवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा पुतळा होता. एकदा मी कॉलेजमधून येत असताना जवळून एक आई आणि मुलगा चालले होते. त्या मुलाने आईला विचारले की हे कोण आहेत. ती म्हणाली मला नाही माहित नाही. ते ऐकून मला धक्काच बसला. वर्षानुवर्षे तो पुतळा तिथे आहे. त्यांच्या जयंतीच्या आणि महापरिनिर्वाणाच्या दिवशी असंख्य लोक तिथे जमतात. त्यांना वंदन करतात. पण ती बाई इतक्या व्यापात आणि कामात मग्न असायची की त्या पुतळ्याकडे तिने पाहिलेच नसावे. त्यामुळे मुलाने विचारल्यानंतर तिच्याकडे उत्तर नव्हते. अशाच प्रकारे आमच्याकडे स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा एक अप्रतिम फोटो होता. तो फोटो पाहून मला काही जण विचारायचे 'आपके अंकल है क्या?' काय बोलायचं याच्यावर? त्यातूनच मला

चारोळी सुचली.

पुतळे उभारून

स्वस्थ स्फूर्ती मिळते का?

ते सरावाचे झाल्यावर

नजर तरी वळते का?

ह्या उपहासात्मक कविता याप्रकारच्या निरीक्षणातून सुचलेल्या आहेत.

मी माझ्या आयुष्यात टोकाचा विरह आणि टोकाचे प्रेम अनुभवले आहे. मी प्रेमभंग कधी अनुभवला नाही. पण मी खूप उशिरा प्रेमात पडलो आणि साईची कृपा अशी की, जिच्या प्रेमात पडलो तिच्याशीच माझे लग्न झाले. नीना चिटणीस म्हणजे उमा गोखले हे तिचं नाव. त्याआधी प्रेमाचा मला अनुभव नव्हता. पण माझ्या मित्रांच्या कहाण्या आणि प्रकरणे खूप जवळून पहायचो. मुले मुलीपेक्षा जास्त गुंतून जात असत आणि प्रेमभंग झाल्यावर एखादा वृक्ष उन्मळून पडावा तशी कोलमडत असत. त्या मुलांकडे पाहून विरहाच्या कविता फार सुचल्या.

तू मला स्वप्न दिलीस

आणि माझ्या रात्री जागायला लागल्या

आता चांदण्याही सवयीनं

सलगीनं वागायला लागल्या

ही अशीच कविता.

उमा मला भेटली तेव्हा तिला 'मी माझा' मधील

झाडावरून प्राजक्त ओघळतो

त्याचा आवाज होत नाही

याचा अर्थ असा नाही

की त्याला इजा होत नाही.

ही कविता खूप आवडली होती. ज्याला प्राजक्ताच्या मुक्या भावनाही समजतात तो मुलगा कसा असेल या तिच्या भावना होत्या. मुळातच उमाचे वाचन दांडगे आहे. तिला चित्रं आवडतात. ती खूप छान गाते. त्यामुळे माझ्या कवितांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगळा असतो. आमच्याकडे तब्बल ५-६ हजार पुस्तके आहेत. २५०-३०० काव्यसंग्रह आहेत. उमाच्या माहेरी

तर वाचनाचा व्यासंगच आहे. त्यामुळे घरातून तिच्यावर झालेले संस्कार खूप वेगळे आहेत. त्यातून तिला माझी कविता आवडली हे माझे भाग्यच समजतो मी.

तसा मी पहिल्यापासूनच नशीबवान होतो. कारण माझ्या आजवरच्या प्रवासात खूप मोठ्या विचारवंतांचा सहवास लाभला. विजय तेंडुलकरांचा घरोबा मिळाला. बाबांनी माझ्या हातातील लिखाणाचे कसब ओळखले होते. व. पु. काळे, जयवंत दळवी, गौतम राजाध्यक्ष हेही माझ्या फार जवळचे होते. मी या सगळ्यांच्याच कौतुकाचा विषय होतो. मी चित्र काढायचो, मी लिहायचो याचे त्यांना खूप कौतुक होते. या सर्वांच्या सहवासातून मला खूप ज्ञान मिळालं.

अर्थात, माझा पिंड तयार झाला तो आईमुळे. लहानपणी मुलांना आई कशी वाढवते ह्यावर खूप अवलंबून असते. लहानपणी आईबरोबर संवाद महत्त्वाचा असतो. माझी आई मला कडेवर घेऊन कळी उमलताना दाखवायची. कळीचे फूल कसे होते ते सांगायची. अशा अनेक छोट्या-छोट्या प्रसंगांतून तिने मला शिकवलेय, तो संवाद खूप महत्त्वाचा होता. माझी आई अप्रतिम गोष्टी सांगायची. अगदी काऊ चिऊची गोष्टही दोन अडीच तास सांगू शकायची. लाकूडतोड्याची गोष्ट तर फक्त तिनेच सांगितलेली ऐकावी ! तेच चातुर्मासातील कथांचे. आई बालसंगोपन केंद्र चालवायची. मुलांना सांभाळताना, जेवण भरवताना आई गोष्टी सांगत रहायची. आम्ही ऐकत रहायचो. हे सारं माझ्यात उतरत गेलं. झिरपलं आणि त्यातूनच माझ्याकडून लिहिलं गेलं.

आजवरच्या या लेखनाबाबत मला असंख्य प्रतिक्रिया मिळाल्या आहेत. मगाशी म्हटल्याप्रमाणं कौतुकाची थाप कुणाला नको असते. त्यातून प्रेरणा मिळत असते. ऊर्जा मिळत असते.

(शब्दांकन : अंजली महाजन)

स-सकारात्मकतेचा

सध्या इंटरनेट आणि सोशल मीडियाच्या काळात रोजची सकाळ पॉझिटिव्ह राहा, सकारात्मक बना, आयुष्याकडे सकारात्मकतेने पहा अशा दोन-चार ओळींच्या व्हॉट्सअॅपवरील संदेशवाचनाने सुरु होते. ज्याच्यात्याच्या स्टेटसवर अशा ओळींचे सल्ले दिसून येतात. राजकीय नेतेही 'अर्धा ग्लास भरलेला आहे' असे सांगत सकारात्मकतेने पाहण्याचा सल्ला देतात. सकारात्मकतेचा हा प्रचार-प्रसार सकारात्मकच आहे. परंतु प्रत्यक्ष आयुष्यामध्ये, जीवनव्यवहारांमध्ये सकारात्मकता अंगिकारणाऱ्यांची संख्या कमी दिसते. कोणतीही समस्या निर्माण झाल्यानंतर आपल्या मनाला योग्य दिशा देण्यासाठी केलेला सकारात्मक विचार म्हणजे सकारात्मकता. आपले विचार सकारात्मक असतील तर ते आपले शब्द बनतात. शब्द सकारात्मक ठेवल्यास तेच कृती बनतात. आपली कृती सकारात्मक असल्यास ती आपली सवय बनते. सवयी सकारात्मक असतील तर ती जीवनशैली बनते आणि जीवनशैली सकारात्मक ठेवल्यास तेच तुमचे नशीब बनते. विचारशब्द-कृती-सवय-नशीब असा हा सकारात्मकतेचा सरळासाधा जीवनमंत्र आहे. पण तो अंगिकारणे आणि प्रत्यक्ष अमलात आणणे वाटते तितके सोपे नाही. काय करावे लागते त्यासाठी? सकारात्मकत दृष्टिकोन विकसित कसा करायचा? सकारात्मकतेचे खरोखरीच फायदे होतात का? प्रचंड अडचणीत असताना मनात सकारात्मकता येईलच कशी या प्रश्नांचे उत्तर काय? अशा अनेक मुद्द्यांचा परामर्श या परिसंवादातून आपण घेणार आहोत.

विशेष परिसंवाद >>

लोकांना कामाचा थकवा का येत असतो कारण त्यांचे मन थकते. मन थकले की ते शरीराला थकल्याचा संदेश देते. चिडखोर माणूस नेहमीचाच थकलेला असतो. त्यामुळे त्याला कोणत्याही कामाचा थकवा लवकर येतो. चिडणे आणि थकणे याचे चक्र असे फिरत राहते आणि तो अपयशी होतो. याउलट आनंदी स्वभावाचा माणूस आनंदी मनाने कामाला भिडतो. त्यामुळे काम चांगले होते. तो थकत नाही. कामात आनंद शोधून कामातून आनंदी होतो. आपल्या वाट्याला जे काही आले आहे ते आनंदाने स्वीकारले तर जीवन आणि त्यातली कामे आनंददायी ठरत असतात.

- अरविंद जोशी

व्यक्तित्व विकास मार्गदर्शक

आनंदी मन आणि कार्यक्षमता

माणूस तोच. त्याचे शरीर तेच. मन तेच. पण कोणतेही काम करताना त्याने ते कोणत्या मनस्थितीत केलेले असते यावर त्या कामाची गुणवत्ता अवलंबून असते. काम करताना मूड चांगला असेल तर काम झटकन होते. थकवा येत नाही. कंटाळा येत नाही. कामात मनही लागते. परिणामी काम चांगले होते. उलट काम करताना मूड चांगला नसेल तर थोड्याशा कामाने थकवा येतो. कामात मन लागत नाही. कामाचा दर्जाही चांगला असत नाही. भगवान श्रीकृष्णांनी गीतेत कर्मयोग सांगितला आहे. त्या कर्मयोगाचे विविध पैलू पहायला गेलो तर आपली काम करण्याची हातोटी हे यशाचे रहस्य कसे होऊ शकते याचा बोध होतो. गीतेतला हा कर्मयोग फार खोलात जाणारा आहे. त्यावर आपल्याला प्रदीर्घ चिंतन करावे लागेल पण श्रीकृष्णांनी कर्मयोगात काम प्रसन्न मनाने करण्याचा सल्ला दिला आहे. प्रसन्न मनाने केले जाणारे काम हे परिपूर्ण होत असते. जगावर आणि स्वतःवर नेहमीच चिडलेला माणूस असे परिपूर्ण काम करू शकत नाही. याबाबत आपल्या आसपास नजर टाका. प्रसन्न मनाने कामे करणारे लोक आणि सतत वैतागलेले लोक

यांच्या कामातला फरक जाणून घ्या. पहिल्या प्रकारचे लोक कामातही आनंद शोधतात तर वैतागलेले लोक काम आनंददायी असूनही कपाळाला आठ्या घालून काम करून त्यातला आनंद घालवतात.

लोकांना कामाचा थकवा का येत असतो कारण त्यांचे मन आधी थकते. कामाने शरीर थकत नसते. मन थकत असते. मन थकले की ते शरीराला थकल्याचा संदेश देते. चिडखोर माणूस नेहमीचाच थकलेला असतो. त्यामुळे त्याला कोणत्याही कामाचा थकवा लवकर येतो. अशा मनाने थकलेल्या अवस्थेत तो काम करतो आणि थकला म्हणून आणखी चिडतो. चिडणे आणि थकणे याचे चक्र असे फिरत राहते आणि तो अपयशी होतो. आनंदी स्वभावाचा माणूस आनंदी मनाने कामाला भिडतो. त्यामुळे काम चांगले होते. तो थकत नाही. कामात आनंद शोधून कामातून आनंदी होतो. आनंद आणि उत्साह यांचे सकारात्मक चक्र त्याच्या मनाला उल्लेखित ठेवते. त्याला कामाचे समाधानही मिळते कारण त्याने कामात रस घेतलेला असतो. असे काम चांगले होणार यात काही शंका आहे का आणि असा माणूस यशस्वी होतो

हे काही वेगळे सांगण्याची गरज आहे का ?

कामात आनंद शोधण्याची वृत्ती हा आपल्या विचार करण्याच्या पद्धतीचा परिपाक असतो. दोन्ही प्रकारच्या लोकांना काम तर करावेच लागते. कामातून सुटका नाही हे दोघांनाही माहीत असते. मग कामातून सुटका होणार नसेल तर ते आनंदी मनानेच का करू नये ? असा विचार केला पाहिजे. आनंदी मनाने काम केल्याने अनेक फायदेच आहेत हे तर समोर दिसत असते. पण काम अटळ आहे हे माहीत असताना आणि ते आनंदाने केल्यास अनेक फायदे होतात हे माहीत असतानाही आपण ते काम शिक्षा मिळाल्या सारखे करत असू तर मग आपल्या अपयशाला आपणच जबाबदार असू.

चिडखोर माणूस चांगले कामही शिक्षा भोगल्यासारखे करतो पण आनंदी माणूस शिक्षेलाही आनंदाचे साधन करू शकतो. एका राजाने दोघा चोरांना चोरीबद्दल शिक्षा सुनावली. एका डोंगराच्या पायथ्याला जायचे. पाच शेर वजन डोक्यावर घ्यायचे. ते वजन घेऊन डोंगर चढायचा. डोंगराच्या माथ्यावर एक शिपाई बसलेला असेल. त्याला ते पाच शेर वजन दाखवायचे. तो ते पाच शेरच आहे की नाही हे तपासून पाहील. ते पाच शेर असल्याचे प्रमाणपत्र देईल. ते घेऊन पुन्हा डोंगर उतरायचा. पाच शेर वजन वर जाताना न्यायचे होते. खाली उतरताना त्याचे काय करायचे याबाबत काही सूचना नव्हती. पाच शेर काय न्यावे हे काही सांगितलेले नव्हते. ही शिक्षा भोगणारे चोर दोन होते. पण त्या दोघांची मनःस्थिती परस्परविरोधी होती. एक होता आनंदी. तो शिक्षा सुद्धा आनंदाने भोगत असे. दुसरा होता चिडखोर. तो आनंदाचा प्रसंगही शिक्षेसारखा भोगत असे.

खरे तर शिक्षा अटळ असते. ती शिक्षा म्हणून भोगली काय की आनंद म्हणून भोगली काय, ती चुकणार तर नसतेच. मग ती आनंदाने का भोगू नये ? चिडखोर चोराने पाच किलो वजनाचा एक दगड घेतला. तो एका कापडात बांधला. त्याचे वजन पाच शेर आहे की नाही याची खात्री करून घेतली आणि आपल्या

नशिबाला हे काय आले आहे ? असे वैतागवाणे विचार मनात आणून, नशिबाला शिव्यांची लाखोली वाहात तो डोंगर चढायला लागला. डोंगर काही लहान नव्हता. मुळात सड्या माणसालाच तो अवघड वाटायचा. तिथे या चोराला डोक्यावर ओझे घेऊन तो चढायचा होता. त्यामुळे तो विलक्षण थकला. मनाने तर तो वैगातलेला होताच. त्यात शारीरिक थकवा. अशा थकलेल्या अवस्थेत तो त्या शिपायापर्यंत पोचला. त्याला तो दगड दाखवला. त्यानेही वजन करून पाहिले. ते पाच शेर होते. तसे प्रमाणपत्र त्याने दिले. तोपर्यंत हा चोर थकलेलाच होता. भूकही लागली होती. डोंगर उतरताना त्याच्या डोक्यावर ओझे नव्हते पण मनाचे ओझे खूप होते. ते ओझे घेऊन तो भुकेलेल्या आणि थकलेल्या अवस्थेत, दैवाला दूषणे देत खाली आला आणि धाडकन कोसळला. लोकांनी त्याला उचलून झाडाखाली झोपवले.

दुसऱ्या चोराने नेमकी उलटी भूमिका घेतली. राजाने शिक्षा फर्मावताना पाच शेंराचा दगडच न्यावा असे काही बजावले नव्हते. त्याचा फायदा त्याने घेतला. त्याने बाजारात जाऊन पाच शेर फळे खरेदी केली. ती सोबत घेऊन तो डोंगर चढला. तो तीच फळे खात परत येणार होता. आपल्याला येताना मधुर फळे खात यायचे आहे या कल्पनेने त्याच्या मनावरचे डोंगर चढण्याचे मानसिक ओझे कमी झाले. तो उल्हसित अवस्थेतच डोंगर चढला. थकला नाही. थकवा आलाच तर तो एखाद्या झाडाखाली बसत असे आणि हातातल्या फळांचा वास घेऊन मनाला चेतना देत असे. पुन्हा डोंगर चढायला लागत असे. तो डोंगर चढून वर गेला तेव्हा त्याला वैताग आलेला नव्हता की थकवा आलेला नव्हता. कारण तो जितका वरवर जात होता तेवढी फळे खाण्याची वेळ जवळ येत होती आणि त्या कल्पनेने त्याचा मूड बदलत असे. शिपायापाशी पोचल्यावर त्याच्या फळांचे वजन झाले. त्यातली एक शेंभर फळे त्याने शिपायाला दिली. पहिल्या चोराप्रमाणे त्यालाही या क्षणापर्यंत भूक लागली होतीच पण त्याच्याप्रमाणे

याला भुकेची चिंता नव्हती कारण त्याच्याकडे भुकेची सोय होती. तो फळे खात खात खाली उतरला. ही शिक्षा संपली तेव्हा त्याला ती शिक्षा वाटलीच नाही. तो थकून खाली कोसळला नाही की त्याला उचलून झाडाखाली झोपवावे लागले नाही.

ही गोष्ट केवळ या शिक्षेलाच लागू आहे असे नाही तर ती आपल्या जीवनातल्या अनेक प्रसंगांना लागू आहे. आपल्या वाट्याला जे काही आले आहे ते आनंदाने स्वीकारले तर जीवन आणि त्यातली कामे आनंददायी ठरत असतात.

अनेकदा आपल्या मनात एक प्रश्न निर्माण होतो की, काही लोक कायम आनंदीच का असतात आणि काही लोक असे सान्या जगावर वैतागलेलेच का असतात ? हा ज्याच्या त्याच्या स्वभावाचा प्रश्न असतो. आपणही असेच समजून चालतो. स्वभाव हा माणसाच्या सोबत येणारा आणि त्याच्या सोबत जाणारा असा त्याच्या तनामनाला कायम चिकटलेला प्रकार असतो, तो कधी बदलत नाही अशीही समजूत आहे.

स्वभाव कधी बदलत नाही. एखादा माणूस जन्मतःच रागीट असतो, तो जन्मभर रागीटच राहतो, त्याचा रागीटपणा त्याला कधी सोडून जात नाही आणि त्या रागीट माणसाचे रूपांतर प्रेमळ माणसात कधी होत नाही असा आपला सर्वांचा पक्का समज आहे. मग जे चिडखोर आहेत ते जन्मभर रागीटच राहणार आणि ते तशाच मनस्थितीत कामे करीत राहणार, त्यांचा रागाचा पारा सतत चढलेलाच असल्याने ते जन्मात काहीच करू शकणार नाहीत. एखाद्या कुटुंबात एखादे काकासाहेब किंवा दादासाहेब सर्वांवर सतत डाफरतच असतात. सर्वांना त्यांचे ते सतत रागावणे आणि झापणे फारच खटकत असते पण घरातलेच कोणी तरी म्हणतात,

‘जाऊ द्या त्यांचा स्वभावच तसा आहे.’ या वाक्याचा अर्थ असा होतो की, ते रागीटच आहेत आणि तसेच राहणार आहेत. तेव्हा त्यांच्या बोलण्याकडे फार लक्ष देऊ नका.

या म्हणण्याचा गर्भितार्थ ते आता बदलणार नाहीत असा होत असतो. पण ते खरे आहे का ? एखाद्या माणसाचा स्वभाव जन्मभर बदलतच नाही असे असते का ? सामान्यतः ते खरे आहे. लोकांचा स्वभाव बदलत नाही. पण काही लोकांचा स्वभाव बदलल्याचे अनुभव आहेत. अशा लोकांची संख्या कमी असेल पण नाहीच असे काही म्हणता येत नाही. असे लोक कमी असतात मग सर्वांच्याच स्वभावात असा बदल का होत नाही ? याचे उत्तर शोधण्यासाठी आपल्याला स्वभाव या संकल्पनेच्या खोलात शिरावे लागेल.

स्वभाव ही मोठी गुंतागुंतीची गोष्ट असते. एखाद्या माणसाचा जीवनाकडे, स्वतःकडे आणि आपल्या संपर्कातल्या अन्य लोकांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन कसा आहे आणि त्या दृष्टीकोनाची परिणती होऊन तो क्षणाक्षणाला कसा व्यक्त होतो यावरून त्याचा स्वभाव कळत असतो. माणसाचा कोणाकडेही बघण्याचा दृष्टीकोन हा त्याला त्यांच्या बाबतीत आलेल्या अनुभवावरून ठरत असतो. या सर्वांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन पक्का होण्याच्या मनःस्थितीत आणि वयात त्याला जो अनुभव येतो त्यावरून तो दृष्टीकोन पक्का होतो.

उदाहरणार्थ. संजय आणि अजय अगदी परममित्र. ते दोघे वर्गात शेजारी शेजारीच बसत. पण दोघांची घरे लांब लांब असल्याने ते परस्परांच्या घरी फार जात नसत. एका शनिवारी संजय सकाळची शाळा सुटल्यावर अजयच्या घरी गेला. अजयचे वडील शेती करीत असत. ते त्याचवेळी घरी होते. शेतातला नोकर घरी आलेला आणि त्याने काहीतरी चूक केलेली म्हणून अजयचे वडील त्याच्यावर खूप भडकले होते. त्याला नको नको त्या शिव्या देत होते. घरातले वातावरण तापलेले होते. अजयचे वडील तसे फार रागीट नव्हते पण त्या क्षणी ते संतापले होते एवढे खरे. त्या वातावरणात संजयला अजयच्या घरी फार वेळ थांबवलेच नाही. तो

दहा पंधरा मिनिटात अजयचा निरोप घेऊन परत फिरला.

या एका प्रसंगाने त्याच्या मनावर अजयच्या वडिलांची रागीट अशी प्रतिमा निर्माण झाली ती झालीच. ती पुढच्या आयुष्यात तशीच कायम राहिली. अजय संजयला आपल्या घरी येण्याचा आग्रह करीत असे तेव्हा तेव्हा संजयला त्याचे अतीशय संतापलेले वडील आठवत असत आणि तो अजयच्या घरी येण्याचे टाळत असे. अजयला ही प्रक्रिया काही नीटशी कळलेली नव्हती पण त्याला आपले वडील फार प्रेमळ

वाटत होते. कारण त्याचा अनुभव तसा होता. एकदा संजय आणि अजय यांच्यात काही वाद झाला तेव्हा संजयने अजयकडे त्याचे वडील किती संतापी आहेत याचा उल्लेख केला आणि त्या दोघांचे संबंध संपुष्टात आले.

आपण आपला कोणाकडे ही पाहण्याचा दृष्टीकोन एखाद दुसऱ्या प्रसंगावरून ठरवत असतो. ते चुकीचे असते. अजयचे वडील रागीट नव्हते. संजयने हे समजून घ्यायला हवे होते. आपल्याला अनेकांशी चांगले संबंध निर्माण करायचे असतील तर आपल्या भोवतालची माणसे समग्रपणे समजून घेतली पाहिजेत. एखादा माणूस दुसऱ्याशी भांडताना दिसतो. या एकाच प्रसंगावरून निष्कर्षही काढता कामा नये आणि तो भांडकुदळ आहे असे समजता कामा नये. 'तो माणूस 'त्या' प्रसंगात तसा वागला.' असेच मानले पाहिजे.

जी गोष्ट एखाद्या माणसाची तीच गावाची, तीच एखाद्या समुदायाची, एखाद्या संस्थेची. माणूस, संस्था, गावे आणि समुदाय यांच्या संबंधीच्या प्रतिमा मनात पक्क्या होण्याच्या वयात किंवा मनस्थितीत आपल्याला त्यांचा वाईट अनुभव आला असेल तर आपण त्यांच्याकडे सतत पूर्वग्रहदूषित दृष्टीनेच पाहणार. म्हणजे आपला दृष्टीकोन आणि स्वभाव हेकटपणाचा होणार.

आपल्या मनात अशा किती तरी प्रतिमा तयार झालेल्या असतात. त्यांचा एक प्रचंड मोठा 'कोलाज' तयार झालेला असतो. तो कोलाज म्हणजे आपला स्वभाव. तो तयार होताना आपण प्रत्येक घटनेकडे साकल्याने पहायला लागलो तर आपल्या बघण्याला आणि कल्पनांना परिपक्वता येते आणि त्या सर्वांशी वागताना आपण छान वागतो. त्या सर्वांना आपला स्वभाव चांगला आहे असे वाटते. आपला हा स्वभाव बदलत नाही असे काही नाही. आपला बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला की स्वभावही बदलतो. जीवनाकडे, आपल्या संबंधातल्या माणसांकडे

आणि आपल्या स्वतःकडे अधिकाधिक समग्रतेने बघण्याची सवय लावून घेणे म्हणजे आपला स्वभाव बदलणे. समाजातले फार कमी लोक स्वभावात बदल करण्याचा प्रयत्न करतात. बहुसंख्य लोक आपला स्वभाव चांगला आहे की वाईट याचा विचारही करीत नाहीत मग तो बदलण्याचा विचार त्यांच्या डोक्यात कोठून येणार ? अशा लोकांचा स्वभाव आहे तसाच राहतो.

आपला स्वभाव बदलायला लागला की आपला जगाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन सकारात्मक होतो आणि आपणही जगाशी सकारात्मकपणे बघायला लागतो. एकंदरित काय तर आपल्याला जगात यशस्वी व्हायचे असेल तर जगाकडे समग्रपणे आणि सकारात्मकपणे बघायला शिकले पाहिजे. जीवनातल्या यशाचे ते गमक असते.

एकेकाळी समाजात शेतकरी, विद्यार्थी या वर्गामध्ये आत्महत्या अधिक प्रमाणात घडताना दिसायच्या; पण आता सुखवस्तू कुटुंबातील, समाजात मानमरतबा असणाऱ्या व्यक्ती लाखो रुपयांची पॅकेजेस असणारे ऐन उमेदीच्या वयातले तरुण आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारून एकाएकी जीवन संपवताना दिसत आहेत. काय आहेत यामागची कारणं? ताणतणावाच्या निद्रीस्त ज्वालामुखीवर आपण आहोत का? याचा सामना कसा करायचा? याविषयी...

– डॉ. रोहन जहागिरदार,

मानसोपचारतज्ज्ञ

तणावांचा सामना करताना...

अलीकडच्या काळात आत्महत्येचा मार्ग पत्करून जीवनाचा शेवट करण्याचं प्रमाण वाढत चाललं आहे. मागील काळात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसून आलं होतं. पण आता विद्यार्थी, नवविवाहित तरुण-तरुणी, मध्यमवयीन स्त्री-पुरुष, वृद्ध आदी सर्वच स्तरात आणि वयोगटात आत्महत्यांचं प्रमाण वाढत आहे. भय्यूजी महाराज, हिमांशू रॉय, शैलेश जोशी यांसारख्या समाजात स्वतःची एक प्रतिमा असणाऱ्या व्यक्तींच्या आत्महत्या जेव्हा घडतात तेव्हा त्याची चर्चा अधिक प्रमाणात होताना दिसते. पण प्रत्यक्षात ती प्रातिनिधिक उदाहरणं आहेत. त्यांना असणाऱ्या वलयांमुळं ती चर्चेत येतात; पण ते हिमनगाचं टोक आहे असं म्हटल्यास आजच्या परिस्थितीत ते गैर ठरणार नाही.

आत्महत्या करण्याची कारणं प्रत्येक ठिकाणी भिन्न असतात. त्यामुळंय या प्रश्नाचा विचार करताना तो सर्वकषरित्या करायला हवा. सर्वप्रथम आत्महत्या करणाऱ्या व्यक्तीला मानसिक आजार जडला होता का हे पहावं लागतं. पण बरेचदा आपण अन्य घटकांचाच

उहापोह अधिक करतो. सामान्यतः नैराश्य, स्क्रिझोफेनिया, पर्सनॅलिटी डिसऑर्डर या तीन मानसिक आजारांमध्ये अशा प्रकारचं पाऊल उचलण्याचा प्रयत्न होताना दिसतो. आज जीवनशैलीच नव्हे तर एकूणच सभोवतालचं वातावरण बदलत चाललं आहे. या बदलत्या काळात ताणतणावांनी प्रत्येकाला ग्रासलं आहे. पूर्वीच्या काळीही ताणतणाव होते; पण त्यांचं स्वरूप वेगळं होतं. दोन वेळचं अन्न मिळवायचं, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडायच्या यातून येणारा ताण पूर्वी पाहायला मिळायचा. आज तशी स्थिती नाही. आज किमान गरजा भागवण्याइतकी मानवानं प्रगती केली आहे. मागच्या काळापेक्षा आजचं आयुष्य हे कितीतरी प्रमाणात आरामदायी झालं आहे. पण त्यातून काही नवे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. माझ्याकडे काही १८-२० वर्षे वयोगटातील तरुण समुपदेशनासाठी येतात. त्यांना या वयात महिन्याला ५०-६० हजार रुपये पगार असतो. त्यांच्यावर कोणत्याही कौटुंबिक जबाबदाऱ्या नसतात. अशा वेळी त्यांना या पैशांचं काय करायचं हे कळत नाही. यातून बरेचदा ते व्यसनांकडे वळतात.

एन्जॉयमेंट किंवा आनंद मिळवण्याच्या नावाखाली व्यसनं करणं ही एक जणू सध्या लाटच आली आहे. अशा व्यसनाधीन व्यक्तीच्या आयुष्यात जेव्हा ब्रेकअप होतो किंवा आईवडिल रागावतात तेव्हा आत्महत्येसारखा विचार बळावण्याची शक्यता अधिक असते.

आणखी एक मुद्दा म्हणजे अलीकडील काळात नात्यांची उब हरपत आहे. पूर्वी आपण

व्यक्ती अचानकपणाने ८-१५ दिवसांपासून शांत शांत राहात असेल किंवा याउलट शांत असणारी व्यक्ती अचानकपणानं खूप जास्त बोलत असेल किंवा कधीही मद्यसेवन न करणारी, कमी प्रमाणात मद्यपान करणारी व्यक्ती अचानकपणानं रोज एक बिअर पिऊ लागली तर या गोष्टी त्या व्यक्तीच्या आयुष्यात काही तरी चुकीचं घडत असल्याचं निदर्शक

मन मोकळं करणं गरजेचं असतं. एकट्यानं मार्ग काढतो असं म्हणून ही अवस्था बदलत नाही. खरे पाहता अशा स्थितीत मनोविकारतज्ज्ञांशी सल्लामसलत करणं कधीही उपयुक्त ठरतं. पण आपल्याकडे मानसोपचारतज्ज्ञांकडे जाणं याकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगळा आहे. त्यामुळं मानसिक आजार झालेले, वैफल्यग्रस्त झालेले निम्म्याहून अधिक लोक मानसोपचारतज्ज्ञांकडे जाण्यास कचरतात. अशा मंडळींनी किमान त्यांच्या आईशी, मित्राशी किंवा पत्नीशी बोलून मनावरचा ताण कमी केला पाहिजे. यातून पहिलं पाऊल पडतं. अशा स्थितीत व्यसनापासून कटाक्षाने परावृत्त राहिले पाहिजे. कारण व्यसनमुळं समस्या सुटत नाही किंवा समस्येपासून काही काळ आरामही मिळत नाही; तर समस्या अधिक बिकट बनू शकते. उदाहरणार्थ, आर्थिक अडचणीच्या काळात मद्यसेवन केल्यामुळं तो प्रश्न सुटत नाही. उलट दारुवर होणाऱ्या खर्चानं मनावरचा ताण अधिक वाढत जातो. तसेच

ताणतणावाचं मूळ

ताणतणाव कसा हाताळायचा यापेक्षा तो कशामुळे निर्माण होतोय हेच अनेकांना कळनासे झाले आहे. याचं मूळ कारण आहे मोकळ्या संवादाचा अभाव. एकमेकांशी आपण बोललोच नाही, आपल्या भावना मोकळेपणानं व्यक्तच केल्या नाहीत तर त्यातून मनावरचं दडपण वाढत जातं. याबाबत आपण दीर्घकाळ कोणतेही उपाय केले नाहीत तर त्यातून नैराश्य किंवा डिप्रेशनची स्थिती येते. त्यामुळं मोकळेपणानं संवादाची प्रक्रिया वाढीस लागणं अत्यंत आवश्यक आहे. आपण घरात पत्नीशी, मुलांशी बोलतो त्याला संवाद म्हणत नाहीत. संवाद हा इंटरअॅक्टिव्ह किंवा परस्परांच्या विचारांची देवाणघेवाण करणारा, परस्परांचे विचार समजून घेणारा असला पाहिजे. आज तोच हरपत चालल्यामुळं ताणतणाव वाढत आहेत.

मामाकडे जायचो, काकांकडे, आत्याकडे जायचो. आज नात्यांमध्ये तशी जवळीक राहिलेली नाही. परिणामी लोकांचं अवलंबित्व 'पीअर ग्रुप'वर म्हणजे मित्र, ऑफिसमधील सहकारी यांच्यावर वाढतं आहे. पण इथं आपण स्पर्धकही असतो. उदाहरणार्थ, अ या दहावीच्या विद्यार्थ्यांचा ब हा कितीही जवळचा मित्र असला तरी त्याच्यापेक्षा जास्त गुण मिळवणे ही 'अ'ची गरज असते. या स्पर्धात्मकतेमुळे या नात्यांमध्ये आत्मकेंद्रीपणा असतो. स्वतःचा फायदा पाहिलाच पाहिजे; पण अशा प्रकारचं स्पर्धकतेचं नातं असल्यामुळं एकटेपणा वाढत जातो.

मानसिक आजार ओळखायचा कसा ?

आता प्रश्न उरतो तो मानसिक आजार झाला आहे हे ओळखायचं कसं? याचं सर्वांत पहिलं लक्षण म्हणजे स्वभावात अचानकपणे झालेला कोणताही बदल. एखादी बोलकी

असतात. अशा वेळी त्यांना योग्य मानसिक आधार आणि उपचार न मिळाल्यास त्यांची मनोवस्था ढासळत जाते. म्हणूनच अशा व्यक्तींनी सर्वांत प्रथम कुणाशी तरी बोलून

नशा केल्यामुळं आपल्या विचारशक्तीमध्ये आणि निर्णयक्षमतेमध्ये बदल होत जातो. म्हणूनच ताणतणाव, नैराश्य असण्याच्या काळात व्यसनाकडे पाऊल पडू देऊ नका.

काही वर्षांपूर्वी पोलिस दलातील हिमांशू राँय यांच्यासारख्या तडफदार अधिकाऱ्याने आत्महत्या केल्याचे समोर आले. त्यांना कर्करोगानं ग्रासलं होतं. अशा प्रकारची वेदनादायी स्थिती असते तेव्हा माणसाला मरणं हा सुलभ आणि जवळचा पर्याय वाटतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीचे मधुमेहामुळे पाय कापले असतील किंवा एखाद्याचे अपघातामुळे हात गेलेले असतील तर असं आयुष्य जगण्यात काय अर्थ आहे असा विचार मनात बळावत जातो आणि आत्महत्येकडे पावले वळतात. कर्करोग, एचआयव्ही, डिमेन्शिया यांसारख्या आजारांमध्ये दीर्घकाळ वेदना सहन कराव्या लागतात. परिणामी, अशा केसेसमध्ये आत्महत्येचे विचार सतत मनात येत राहतात. हिमांशू राँय यांच्यासारख्या अत्यंत सदृढ शरीरयष्टी असणाऱ्या आणि पोलिस खात्यात स्वतःची एक दमदार प्रतिमा असणाऱ्या माणसाला रोगानं जराजर्जर होणं सहन होणारं नव्हतं. त्यातूनच त्यांनी आत्महत्येचा मार्ग निवडला असण्याची शक्यता आहे.

दुसरी घटना आहे भय्यूजी महाराजांची. कोळशाच्या खाणीत काम करताना कितीही खबरदारी घेतली तरी हाताला थोडं फार का होईना काळं लागतंच अशा आशयाची एक म्हण आहे. उदाहरणार्थ, मी मानसोपचारतज्ज्ञ असलो तरी दररोज मनोरुग्णांच्या व्यथा, घटना ऐकल्यानंतर त्यांचा काही ना काही परिणाम माझ्या मनावर होतच असतो. भय्यूजी महाराज वर्षानुवर्षे लोकांच्या अडचणी सोडवत होते. त्यांच्या समस्या ऐकत होते. त्या ऐकून घेतल्यानंतर महाराजांच्या मनावरही त्याचे नकारात्मक परिणाम होतच असणार. दुसरी गोष्ट म्हणजे अध्यात्मिक क्षेत्रात समोर येणाऱ्या भाविकांना त्यांच्या समस्यांचे निराकरण होण्यासाठी सल्ले देताना या गुरुंच्या मनावरही एक जबाबदारीचं दडपण असतं. कारण त्यांच्या शब्दावर समोरची व्यक्ती अक्षरशः डोळे झाकून विश्वास ठेवत असते. त्यांच्याबद्दलच्या जबाबदारीतून एक प्रकारचा अनामिक ताण या

गुरुंच्या मनावर येत असतो. भय्यूजी महाराज अध्यात्मिक साधना करत असल्यामुळे ते हा अप्रत्यक्षरित्या येणारा ताण सहन करू शकले.

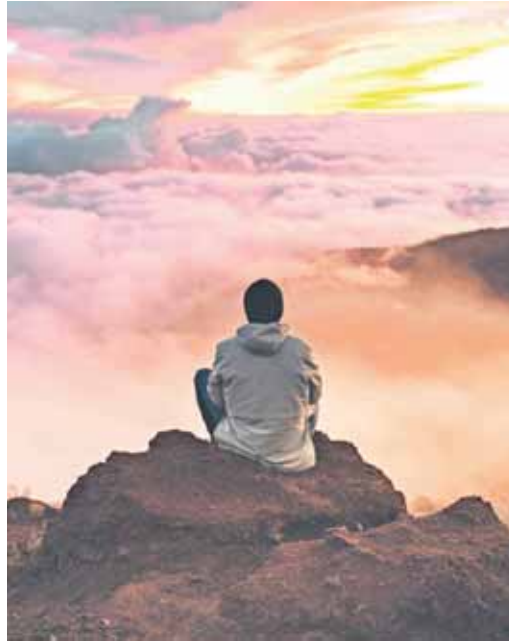
सांगत आलो आहे की आयुष्यात रुटीन, रिस्पॉन्सिबलिटी आणि रिलॅक्सेशन या तीन 'आर'चा समतोल साधता आला पाहिजे. यातील कोणतीही एक गोष्ट १०० टक्के केली तर

र्वसामान्यांनी दररोज येणाऱ्या ताणतणावांचं व्यवस्थापन कसं करायचं, ताणाचा सामना कसा करायचा आणि तणावमुक्त जीवन कसं जगायचं हे जाणून घेऊया. यासाठी मी नेहमीच सांगत आलो आहे की आयुष्यात रुटीन, रिस्पॉन्सिबलिटी आणि रिलॅक्सेशन या तीन 'आर'चा समतोल साधता आला पाहिजे. यातील कोणतीही एक गोष्ट १०० टक्के केली तर आयुष्य यशस्वी होत नाही. उदाहरणार्थ, जबाबदाऱ्यांचा विसर पडून केवळ रुटीनमध्येच गुंतून पडून चालणार नाही; त्याचप्रमाणे केवळ मुलाबाळांच्या जबाबदाऱ्यांचं ओझं आहे म्हणून रिलॅक्सेशन न घेता सतत धावूनही चालणार नाही. अशाच प्रकारे कोणतीही जबाबदारी न घेता केवळ रिलॅक्सेशन म्हणजेच आराम करूनही चालणार नाही. तीनही गोष्टींमध्ये समतोल साधणं आवश्यक आहे.

पण अखेर त्यांची ही लढाई संपली.

उपाय काय आहेत?

या सर्व पार्श्वभूमीवर समारोप करताना

सर्वसामान्यांनी दररोज येणाऱ्या ताणतणावांचं व्यवस्थापन कसं करायचं, ताणाचा सामना कसा करायचा आणि तणावमुक्त जीवन कसं जगायचं हे जाणून घेऊया. यासाठी मी नेहमीच

आयुष्य यशस्वी होत नाही. उदाहरणार्थ, जबाबदाऱ्यांचा विसर पडून केवळ रुटीनमध्येच गुंतून पडून चालणार नाही; त्याचप्रमाणे केवळ मुलाबाळांच्या जबाबदाऱ्यांचं ओझं आहे म्हणून रिलॅक्सेशन न घेता सतत धावूनही चालणार नाही. अशाच प्रकारे कोणतीही जबाबदारी न घेता केवळ रिलॅक्सेशन म्हणजेच आराम करूनही चालणार नाही. तीनही गोष्टींमध्ये समतोल साधणं आवश्यक आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे आज सर्वांना सर्वच गोष्टी सुलभरित्या उपलब्ध आहेत. मात्र या भौतिक गोष्टींमध्ये सुख कधीच नसतं. अन्यथा आपण सुपरमार्केटस्मधून सुख विकत घेतलं असतं. म्हणूनच आपल्या स्वतःला आनंद कशात वाटतो हे ओळखून घ्यावं. तुम्हाला एखादं गाणं ऐकण्यात आनंद असेल आणि दुसऱ्याला हजार रुपये खर्च करण्यात आनंद वाटत असेल तर हे दोन विभक्त विचार आहेत. तुम्ही जर उद्या त्या व्यक्तीप्रमाणे हजार रुपये खर्च करायला जाल तर त्यातून आनंद मिळेलच याची कोणतीही शाश्वती नाही. म्हणून आपल्याला आनंद कशात वाटतो ते जाणून घ्या आणि त्याचप्रमाणं आयुष्य जगा.

गडहिंग्लजमधील उद्योजक संतोष शिंदे यांनी कुटुंबियांसह केलेल्या आत्महत्येनं अख्खा महाराष्ट्र हळहळला. पुणे जिल्ह्यातील दोंडमध्ये शिक्षक पत्नी, दोन मुलांचा खून करून डॉक्टरने आत्महत्या केल्याची धक्कादायक घटना घडली. आजकाल छोट्या-मोठ्या कारणांसाठी जीवन संपवण्याचा विचार सर्रास केला जातो. वास्तविक, जीवनवाटेवर एखादा खड्डा आला तर त्याला पार करणं अधिक श्रेयस्कर आहे. पार करता आला नाही तर त्याला टाळून पुढे जा, पण हातपाय गाळून बसणं काही पर्याय होऊ शकत नाही. जगात अशी कोणतीही समस्या नाही ज्यावर उपाय नाही. कधी तो उपाय थोडा कठोर असतो किंवा मनाजोगता असत नाही इतकंच पण त्यासाठी आयुष्य पणाला लावणं हे शहाणपणाचं नाही.

- विदुला देशपांडे

ज्येष्ठ पत्रकार

समस्या मिटवा; स्वतःला नाही !

को ल्हापुरातील अर्जुन उद्योग समूहाचे सर्वेसर्वा संतोष शिंदे यांनी अलीकडेच आत्महत्येचा मार्ग पत्करत आपल्यासह कुटुंबाच्या जीवनप्रवासाची सांगता केली. पुण्यातील फुरसुंगीमध्ये कौटुंबिक समस्या, तसेच आजारपणामुळे एका कुटुंबाने आत्महत्या करत आपले जीवन संपवून टाकल्याची घटना नुकतीच घडली. त्याआधी काही दिवस दोंडमध्ये शिक्षक पत्नी, दोन मुलांचा खून करून डॉक्टरने आत्महत्या केल्याची धक्कादायक घटना घडली. राज्याची उपराजधानी असणाऱ्या नागपूरमध्ये जागतिक अमली पदार्थ विरोधी दिनाच्या दिवशीच ड्रग्सच्या आहारी गेलेल्या एका युवकाने आत्महत्या केली. वाढत्या आत्महत्या ही आज संपूर्ण देशापुढील एक चिंतेची बाब म्हणून समोर आली आहे. यामध्ये तरुणांच्या वाढत्या आत्महत्या अधिक दुःखदायक असून समाजाला अंतर्मुख होऊन विचार करायला लावणाऱ्या आहेत. एखाद्या आजार किंवा अपघाताने जितके मृत्यू तरुणवर्गात होत

नाहीत तितके आत्महत्येमुळे होतात असं एका सर्वेक्षणात दिसून आलं आहे. तरुणात आत्महत्या करायला कारणं अनेक आहेत. अगदी शाळेत जाणारी कोवळ्या वयाची मुलं कमी मार्क पडले म्हणून किंवा आवडत्या कारकिर्दीची निवड करता आली नाही म्हणून मृत्यूला कवटाळतात तर जरा मोठ्या वयाची मुलं प्रेमात आलेलं अपयश, विशिष्ट क्षेत्रात आलेलं अपयश किंवा व्यवनाधिनता यांना कंटाळून शेवटी जीवन संपवताना दिसतात.

'अर्जुन' उद्योगाचे संस्थापक संतोष शिंदे आपल्या कुटुंबासह गडहिंग्लज शहरात राहत होते. कर्नाटकमध्ये बलात्काराचा गुन्हा दाखल करण्यात आला होता. यामध्ये त्यांना अटक होऊन वीस ते पंचवीस दिवस कारागृहात काढावी लागली होती. त्यामुळे ते निराशेमध्ये गेले होते. याचा परिणाम त्यांच्या व्यवसायावर सुद्धा झाला होता. जामिनावर बाहेर आल्यानंतर त्यांनी पुन्हा एकदा उद्योग सुरू करण्यासाठी लक्ष दिले. मात्र निराशा त्यांची पाठ सोडत नव्हती. बलात्काराच्या खोट्या गुन्ह्यांमध्ये अडकवल्याने त्यांची

मानसिक स्थिती ठीक नव्हती. सरळमार्गी आयुष्य जगताना आलेल्या या संकटाने ते पूर्णपणाने हादरून गेले होते. समाजात आजवर मिळालेल्या प्रतिष्ठेला आपली काहीही चूक नसताना आरोपी म्हणून वावरतानाचं शल्य त्यांना सहन झाले नाही. तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर ते खूपच तणावामध्ये होते. त्यातूनच एके दिवशी त्यांनी टोकाचे पाऊल उचलत कुटुंबासह जीवन संपवले.

कारण काही असोत, आयुष्य संपवण्याचा निर्णय सहजगत्या घेतला जाऊ लागला आहे, ही बाब खरी आहे. वास्तविक, आपला कायदाही आत्महत्या करणाऱ्याला दोषी मानतो. असे टोकाचे पाऊल उचलल्यामुळे सदर व्यक्तीच्या पश्चात राहणाऱ्या कुटुंबाला जीवंतपणी मरणयातना भोगाव्या लागतात त्या वेगळ्याच; मात्र या सगळ्याचा विचार होताना दिसत नाही. छोट्या छोट्या कारणांवरून जीवन संपवण्याचा निर्णय घेतलेला दिसतो. एक दरवाजा बंद झाला म्हणजे आयुष्य संपत नाही.

कधीच होत नाही. ती एक चढउतारांची साखळी असते. त्याच्या चढावर दम काढला जातो पण म्हणून दम सोडून द्यायचा का? येणारा दिवस

एकटं न राहता मनातल्या गोष्टी कुणाजवळ तरी व्यक्त कराव्यात. मनोचिकीत्सक सांगतात की, 'मनातील भाव व्यक्त केल्याने मोकळं व्हायला होतं. अनेकदा केवळ बोलूनच काम होतं. पण ज्या व्यक्तींच्या मनात जीवन

आणि परिस्थिती कायम टिकणारी नसते हे कायम लक्षात ठेवायचं असतं. बरेचदा एखाद्या गोष्टीचा मानसिक त्रास करून घेऊन जीवन

संपवण्याचे विचार येत असतात त्या एकटं राहणं पसंत करतात आणि समस्या वाढते.' मन कोणाजवळ व्यक्त करायचं यालाही काही बंधनं येतात. बरेचदा आपण बोलतोय ते समोरच्याने 'गोपनीय' ठेवले नाही तर.. ही भीती व्यक्त होणाऱ्याला असते. त्यामुळे अशा वेळी विश्वासू माणसाजवळ मन मोकळं करा किंवा सरळ मानसोपचार तज्ञांचा आधार घ्या. अनेकदा मनातली भीती अनोळखी व्यक्तीकडे बोलून दाखवणं सोपं असतं. यात कमीपणा वाटून घेण्याचं काही कारण नाही. कारण तुमच्या 'इमेज'पेक्षा तुमचं जीवन महत्वाचं आहे.

काही वेळा चुकीच्या माणसाकडे दुःख व्यक्त केल्याचे तोटेही होतात. त्याने जर तुमची बाजू ऐकल्यावर या परिस्थितीला तुम्हीच कसे जबाबदार आहात याची तुम्हाला जाणीव करून दिली तर त्याने द्विधा मनःस्थितीत असणाऱ्या व्यक्तीचा आत्मविश्वास आणखी कमी होतो. म्हणूनच योग्य व्यक्तीकडे आपली समस्या मांडा. आजकाल अशा मनातल्या भावना व्यक्त करायला अनेक हेल्पलाईन पुढे आल्या आहेत. त्यातून तुमच्या समस्येवर त्रयस्थपणे तोडगा काढता येतो.

अनेकदा असं दिसून येतं की

अनेकदा असं दिसून येतं की आत्महत्या केल्याने समस्या सुटत नाही उलट त्या माणसाच्या अनुपस्थितीने समस्या आणखी वाढते. घरातल्या कर्त्या माणसाने नोकरी गेल्याने किंवा शेतीत कर्जबाजारी झाल्याने आत्महत्या केली तर त्याचं कुटुंब आणखीच मोठ्या समस्येला सामोरं जातं. परिक्षेत कमी मार्क मिळाले म्हणून मुलांनी आत्महत्या केली तर आई वडिल उतारवयार हा आघात सोसू शकत नाहीत. प्रेमातील अपयशाने आत्महत्या करणारी व्यक्ती ज्यांनी तिच्यावर प्रेम केलं त्याचा विश्वासही गमावून बसते. त्यामुळे आत्महत्या हे समस्येचं उत्तर असूच शकत नाही. एखाद्याला जगावसं वाटत नसेल तर असं का होतंय याचा विचार करा, पैशाची कमतरता असेल तर त्यासाठी काही मार्ग काढता येतील, कारकीर्द दुसऱ्या क्षेत्रातही होईल किंवा प्रेम परत मिळवता येईल पण हे सगळं करायला ती व्यक्ती तर जिवंत असायला हवी नाही का?

तर त्याचा नवा अध्याय सुरू होतो हे कळण्या इतकी समजही अशा मनोवस्थेत मागे पडते. त्यातूनच ही परिस्थिती चिंताजनक होत चालली आहे. आज भारत हा जगातला दुसऱ्या क्रमांकाचा सगळ्यात जास्त आत्महत्या करणाऱ्या लोकांचा देश आहे.

जीवनात सगळं सुरळीत चाललंय असं

संपवण्याचा निर्णय घेतला जातो. नंतर ती गोष्ट संपते किंवा त्याचा उपद्रव काळाप्रमाणे कमी होतो. नंतर विचार करताना आपण किती आताताई विचार करत होतो हेही जाणवतं. कधी ती मनाची एक स्थिती असते. त्यामुळे मनाला बुद्धीवर स्वार होऊन द्यायचं नसतं.

सगळ्यात महत्वाचं म्हणजे अशा वेळी

आत्महत्या केल्याने समस्या सुटत नाही उलट त्या माणसाच्या अनुपस्थितीने समस्या आणखी वाढते. घरातल्या कर्त्या माणसाने नोकरी गेल्याने किंवा शेतीत कर्जबाजारी झाल्याने आत्महत्या केली तर त्याचं कुटुंब आणखीच मोठ्या समस्येला सामोरं जातं. परिक्षेत कमी मार्क मिळाले म्हणून मुलांनी आत्महत्या केली तर आई वडिल उतारवयार हा आघात सोसू शकत नाहीत. प्रेमातील अपयशाने आत्महत्या करणारी व्यक्ती ज्यांनी तिच्यावर प्रेम केलं त्याचा विश्वासही गमावून बसते. त्यामुळे आत्महत्या हे समस्येचं उत्तर असूच शकत नाही. एखाद्याला जगावसं वाटत नसेल तर असं का होतंय याचा विचार करा, पैशाची कमतरता असेल तर त्यासाठी काही मार्ग काढता येतील, कारकीर्द दुसऱ्या क्षेत्रातही होईल किंवा प्रेम परत मिळवता येईल पण हे सगळं करायला ती व्यक्ती तर जिवंत असायला हवी नाही का ?

कोणत्याही धर्मात आत्महत्या हे पाप मानलं गेलंय. जीवन हे अतिशय सुंदर आहे. कदाचित त्याची उपयुक्तता काहीना लवकर कळत नाही. फक्त स्वतःपुरता विचार करून ते चौकटीत राहतात. पण जरा चौकटीबाहेर बघा, तुम्ही अन्य कुणासाठी तरी बरंच काही करू शकता. ते करण्यातली सार्थकता कळली तर जगण्याचं बळ आपोआपच मिळेल. कित्येकदा जगण्याला दिशा नसल्याने आत्महत्येचे विचार मनात येऊ शकतात; पण मनाला चांगल्या कामात गुंतवून घेतलं तर या विचारांना थाराच राहणार नाही. आत्महत्या करायला फार मोठं धैर्य लागत नाही. पण त्या विचारावर मात करून जीवनात पुढे जायला मात्र खरंच खूप धैर्य लागतं. आता यातल्या कोणत्या बाजूला तुम्ही स्वतःला पाहू इच्छिता ते तुम्हीच ठरवा !

परवा रेडिओवर जिंदगी या थीमवर गाणी लागली होती. अनेक नवी जुनी गाणी आरजेने सादर केली. त्यात जीवनाच्या अनेक रूपांचा परिचय करून देता देता त्याने एक अगदी छान उदाहरण दिलं की, ' जगणं म्हणजे सतत नवनवीन परीक्षा देत राहणं. कधी

परिस्थिती ,कधी नाती, कधी प्रतिष्ठा अशा अनेक पातळ्यांवर जीवनाच्या परीक्षांना सामोरं जावं लागतं. आणि महत्वाचं म्हणजे प्रत्येकासाठी

ठराविक पाडाव सगळ्यांच्या आयुष्यात येतात. त्यांना तुम्ही कसं सामोरं जाताय यावरच सगळं अवलंबून असतं नाही का ?
जीवनात अनेक चढउतार येत

असलेला पेपर वेगळा, कोणी कोणाचं कॉपी असतात. ते कायम आर्थिक परिस्थितीवरच करू शकत नाही आणि प्रत्येकाला मिळणारे अवलंबून असतात असं नाही तर नात्यांतही

सगळ्यात महत्वाचं म्हणजे अशा वेळी एकटं न राहता मनातल्या गोष्टी कुणाजवळ तरी व्यक्त कराव्यात. मनोचिकीत्सक सांगतात की, ' मनातील भाव व्यक्त केल्याने मोकळं व्हायला होतं. अनेकदा केवळ बोलूनच काम होतं.पण ज्या व्यक्तींच्या मनात जीवन संपवण्याचे विचार येत असतात त्या एकटं राहणं पसंत करतात आणि समस्या वाढते.' मन कोणाजवळ व्यक्त करायचं यालाही काही बंधनं येतात. बरेचदा आपण बोलतोय ते समोरच्याने 'गोपनीय' ठेवले नाही तर.. ही भीती व्यक्त होणाऱ्याला असते. त्यामुळे अशा वेळी विश्वासू माणसाजवळ मन मोकळं करा किंवा सरळ मानसोपचार तज्ञांचा आधार घ्या. अनेकदा मनातली भीती अनोळखी व्यक्तीकडे बोलून दाखवणं सोपं असतं. यात कमीपणा वाटून घेण्याचं काही कारण नाही. कारण तुमच्या 'इमेज'पेक्षा तुमचं जीवन महत्वाचं आहे.

मार्कही निराळे! जीवनाच्या परिक्षेत सामोरं जाताना स्वतःवरचा विश्वास किती महत्वाचा याची मात्र कसोटी लागते !' अगदी खरंय, जीवन अनेकवेळा आपली परीक्षा पाहत असतं. त्यात पास कसं व्हायचं हे प्रत्येकाने ठरवायचं असतं. तरी ही जीवननैया पार करताना काही

येतात. अशा वेळी मनाची खंबीरता आणि वाट पाहण्याची तयारी या दोन गोष्टी नक्की कामी येतील. आयुष्याची गणित सोडवताना या दोन 'टिप्स' नेहमी उपयोगी पडतील याची मात्र गॅरंटी आहे!

स्वतःचा शोध सतत चालू असतो.
स्वतःच स्वतःला घडवणं, हे एक
सृजनशील आव्हान आहे, एक
तपस्या आहे, एक मजा आहे.
आपल्याला काय उत्तम येतं, आपली
बुद्धी कोणत्या क्षेत्रात चालते हे
ओळखणं, हा स्वतःला
ओळखण्याचा एक प्राथमिक भाग
आहे. अशी ओळख पटल्यानंतर
आपल्यातलं उत्तम आपलं
शक्तिस्थान अधिक धारदार,
लखलखीत, विकसित करणं आणि
आपल्यातलं 'न्यून', आपलं
अशक्तिस्थान कमी करत नेणं
म्हणजे व्यक्तिमत्त्व विकसन. अशी
स्वतःची पटलेली ओळख आणि
स्वतः घडवलेलं तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व
या पायावर आपल्या आयुष्याची-
म्हणजेच शैक्षणिक आणि नंतर
व्यावसायिक आयुष्याची उभारणी
करणं हा एक उत्तम यशस्वी आयुष्य
आखायचा मार्ग आहे.

- अविनाश धर्माधिकारी

माजी सनदी अधिकारी

‘स्व’चा शोध घ्या...

जि कण्याची जिद्द, जिकण्यासाठी खेळणं, जिकेपर्यंत खेळत राहणं, त्यासाठी लागतील ती सर्व कष्ट करणं-आणि आपल्याला कोणत्या क्षेत्रात खेळायचंय हे ओळखणं म्हणजे ‘स्वतःच्या ओळखी’ पासून व्यक्तिमत्त्व विकसन किंवा चारित्र्यघडणीपर्यंतचा प्रवास. सचिन (तेंडुलकरच, दुसरं कोण?) १२ वीला नापास होतो. पण भारतासाठी एकामागून एक शतकं ठोकतो- हे बुद्धिमत्तेचं काम आहे. लतादीदी, आशाबाईचं गाणं, किशोरी आमोनकर-भीमसेनज-कुमारजी-अमीरखाँ यांच्या मैफली, सत्यजित रे मृणालसेन - ऋषिकेश मुखर्जी - गुलजार - शांताराम बापू इत्यादींचं दिग्दर्शन - बच्चन, संजीवकुमारपासून नासिरुद्दीन शहा, ओमपुरीचा अभिनय, महंमद शाहिद जफर इकबाल, धनराज पिल्लेचं ड्रिब्लिंग, नौशाद-यहुदी, मेनुहिन -यात्री यांच्या संगीत रचना-मर्देकर-चित्रे-आरती प्रभू-कुसुमाग्रज अन् शाहिर लुधियानवींचं काव्य- टाटा, किलोस्करांची उद्यमशीलता- विश्वेश्वरैय्याचं इंजिनिरिंग-अब्दुल कलाम,

काकोडकर, आर. चिंदबरम्, सी.व्ही. रमण, सुब्रमण्यम्, चंद्रशेखर, जयंत नारळीकर यांचं वैज्ञानिक संशोधन-आयडा स्कडर - बाबा आमटे आणि आल्बर्ट श्वाईत्सर -मदर तेरेसांचं कार्य अशी हजारो क्षेत्रे अन् लाखो नावं सांगता येतील, हे सर्व आपापल्या क्षेत्रातल्या बुद्धिमत्तेचं-प्रतिभेचे आविष्कार आहेत. हे काही सगळेजण मेडिकल किंवा इंजिनिरालाच केवळ गेले नाहीत. त्यांना ‘स्वतःची ओळख’ पटली, स्वतःचा सूर सापडला आणि निवडलेल्या क्षेत्रात ते उत्तम होते.

दरवेळी त्यासाठी प्रसिद्धीच्या झोतात असावंच लागतं असं नाही. अन् असा कुणाला केव्हा स्वतःचा सूर सापडेल याचं काही गणित नाही. कुमारजींनी वयाच्या सहाव्या वर्षी आपली पहिली मैफल केली, ऐकणारे त्यांची तयारी पाहून थक्क झाले, ते कुमारजी पार आयुष्यभर सर्वांना थक्क करत राहिले. त्यांना सहाव्या वर्षी सूर सापडला. बरं एकदा सूर सापडला, स्वतःची ओळख पटली म्हणजे कायमसाठीच पडली असंही नाही. स्वतःची

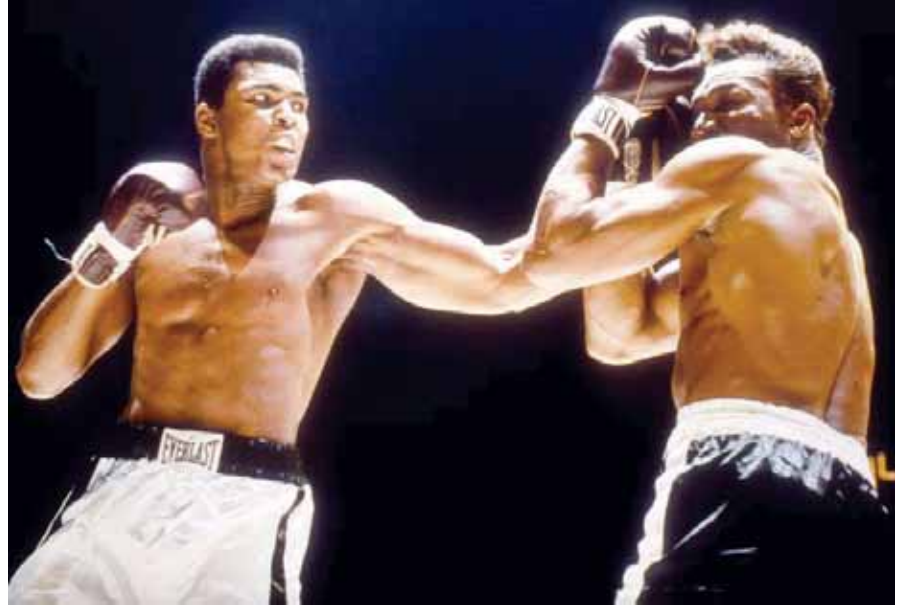
ओळख पडत राहणं ही सतत आयुष्यभर चालणारी प्रक्रिया आहे. आता काही 'हं मला ओळख पडली बरं का' असं आपण फायनल जाहीर करू शकत नाही. असं केलं तर उलट आयुष्य तुंबायला सुरुवात झाली म्हणून समजावं.

स्वतःचा शोध सतत चालू असतो. कालच्यापेक्षा आज अधिक शोध लागला, आजच्या पेक्षा उद्या अधिक याला म्हणायचं खरं जगणं-जीवंत जगणं- आला दिवस काढणं काही, पाट्या टाकणं नाही. सतत फुलात असणं, सूर सापडणं ही काही घट्ट ठळसळव, डीर्रीळल गोष्ट नाही. ती लवचिक आणि गतीशील वूपराळल प्रक्रिया आहे. अन् एकदा सूर सापडला म्हणजे कायमसाठी सापडला असंही नाही. सापडलेला सूर हरवू शकतो. चांगल्या फलंदाजाचा फॉर्म हरवतो तसं.

सहाव्या वर्षी सूर सापडलेले कुमारजी ऐन उमेदीत ऑपरेशनमध्ये त्यांचं एक फुफ्फुस काढून टाकावं लागलं. त्याचे मित्र चाहते हळहळले, जाणकारांना वाटलं कुमारजीचं गाणं संपलं. त्यांना हॉस्पिटलमध्ये भेटायला, धीर द्यायला म्हणून मित्र जायचे. त्यांना कुमारजीच नवेनवे जोक्स, किस्से सांगून हसवायचे. मुख्य म्हणजे एक फुफ्फुस गेल्यावर जिथे एखादा हाय खाऊन शरणागती पत्करून, निराश होऊन गप्प बसला असता-फार तर संगीत समीक्षक झाला असता- तिथे कुमारजी हॉस्पिटलमध्ये पडल्या पडल्या नव्या रागांची रचना करत होते. नवे राग! भारतीय अभिजात संगीतात नव्या रचनांची भर घालणारा हा तानसेनपेक्षा महान तानसेन, आपल्या प्रतिभेतून नव्या रागांची रचना करत होता. पुढे त्यांनी अभिजात संगीताशी किती खेळ केले, माळव्याच्या लोकसंगीताच्या धुनी शोधून त्यांना शास्त्रीय बैठकीत सादर केलं. फुफ्फुस गमावल्यावर सूर हरवला असता, यांनी नव्यानं शोधला. शेवटच्या दिवसापर्यंत कुमारजी ताजे, टवटवीत होते. अजूनही त्यांचा पहिला सूर कानावर पडला तरी सरसरून काटा उभा राहतो. कुमारजी हे स्वतःची

ओळख पटण्याच्या गतीशील वूपराळल प्रक्रियेचं मूर्त रुप. त्यांनी -व्यक्तिमत्त्व ओळखलं - शक्तिस्थानावर आधारीत आयुष्य रचलं-आणि निवडलेल्या क्षेत्रात ते प्रतिभावंत, उत्तम होते.

असा कुणाला सहाव्या वर्षी सूर

सापडेल कुणाला सोळाव्या, कुणाला आपणहून सहज नैसर्गिकपणे सूर सापडेल, तर अनेकांना आयुष्यानं एक सणसणीत थप्पड ठेवून दिली की सूर सापडलो. **Adversity is the mother of invention** विपरीत परिस्थितीचा सामना करावा लागला की नव्यानव्या गोष्टी सापडत जातात. त्यात आपण स्वतःच स्वतःला सापडू शकतो. तसं आयुष्य आपल्याला सगळ्यांनाच थपडा देत असतं, सतत देत असतं, कुणालाही चांदीच्या ताटात, मखमली रुमालाखाली ठेवून आयुष्य पेश होत नाही, शोधावं लागतं. दुर्दैवानं आयुष्याकडून थपडा खाऊनही कित्येकांना स्वतःची ओळख पटत नाही, पटवून घ्यावी असं वाटत नाही, ते जगत राहतात आंधळ्यासारखे. पण ज्याचे डोळे उघडे आहेत तो आयुष्यानं दिलेल्या

थपडेतून शिकून आपला रस्ता पाहू शकतो, कधी थपडेमुळे डोळे उघडू शकतात.

तेव्हा अडचणी, विपरीत परिस्थिती, अपयश, थपडा, याचंसुद्धा स्वागतच केलं पाहिजे.

जगप्रसिद्ध बॉक्सर - हेवीवेट चॅम्पियन कॅशियस ऊर्फ अहंमद अली- निग्रो होता,

गरिबीत लहानाचा मोठा झाला. लहानपणी त्याच्या एका वाढदिवसाला घरच्यांनी त्याला कौतुकानं सायकल घेऊन दिली. ती तो हौसेनं वस्तीत इतरांना दाखवायला गेला, तर दोन-चार गुंडांनी त्याला ठोस लगावून त्याची सायकल काढून घेतली. हा रडत रडत घरी आला, तो हा निश्चय करूनच, की आता इतकी शक्ती मिळवेन की पुन्हा म्हणून कोणी माझ्या वाट्याला जाण्याचं धाडस करता कामा नये. अजिंक्य हेवीवेट चॅम्पियन त्यातून जन्माला आला.

विश्वविख्यात बॉडीबील्डर युजिन सॅडो. १९-२० वर्षांचा होईपर्यंत दुबळा, बावळट, किडकिडीत होता. तो सतत सर्दी -पडशानं बेजार असायचा. त्याची बहीण त्यांचा सांबाळ करायची. एके दिवशी चिडीस येऊन बहीण त्याला म्हणाली, 'असा कसा

रे तू दुबळा बावळट, तुला लाज नाही का वाटत?' याचे डोळे खाडकन् उघडले. निश्चयपूर्वक त्यानं व्यायामाला सुरुवात केली आणि शरीर कमावण्याच्या क्षेत्रातला तो एक 'लीजंड'-जीवंत 'दंतकथा' बनला. वय वर्षे १९-२० च्या पुढे स्टेडियमध्ये पिसाळलेल्या सिंहाशी नुसत्या हातानं सामना करण्याचं चॅलेंज त्यानं स्वीकारून, सिंहाचा जबडा फाडून दाखवला.

असाच एक विवाहित तरुण आपल्या बायकोच्या इतका भजनी लागला की त्याला दुसरं काहीच सुचेना, तो काम करेना. तासभर नजरेआड झाली तरी तो व्याकूळ व्हायचा असं प्रेम चांगलंच! पण ते माणसाला हतबल, निष्क्रिय बनवत असेल तर काहीतरी चूक आहे. प्रेमाच्या अनुभवातून माणूस अस्सल बहरून आला पाहिजे. पण हा विझतच चालला. त्याची बायको चिडली, माहेरी जाऊन राहिली, तर हा माहेरी पोचला. रात्री बायकोच्या घराच्या मागच्या बाजूनं प्रवेश करू लागला. तेव्हा मात्र बायकोनं त्याला शिव्या देऊन हाकलून काढलं, काहीतरी करून दाखव म्हटली. मग मात्र याचे डोळे उघडले. एका महान परिवर्तनाला सुरुवात झाली. त्यातून उगवून आला हिंदीतला श्रेष्ठ कवि - कवि कुलगुरु संत तुलसीदास.

राजस्थानच्या मारवाड भागात एक उनाड मुलगा आपल्या भावाच्या अन् वहिनीच्या जीवावर उनाडक्या करायचा. पाहिलं पाहिलं अन् एकदिवस वहिनीनं त्याचा सणकून अपमान केला. याला काहीतरी गरम पोळ्या, चांगल-चुंगलं अन्न हवं होतं. वहिनी म्हटली, 'कमवायची अक्कल नाही, अन् नखरे मात्र बघून घ्या'. हा भरल्या ताटावरून उठला, घराबाहेर पडला, मारवाड बाहेर, राजस्थानबाहेर, महाराष्ट्रात आला. त्यानं शिवाजीचं कर्तृत्व पाहिलं अन् त्याच्या वाणीचा ओघ वाहू लागला-आद्य हिंदीतलं अजरामर काव्य जन्माला आलं, आजही हिंदी भाषेची उत्क्रांती आणि अलंकारशास्त्राचा अभ्यास यासाठी या कविराज भूषणचं शिवरायावरचं

काव्य प्रमाण मानलं जातं.

ओळख पटण्याचा क्षण आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या निश्चयाचा क्षण तो र्निर्ग पॉईंट!

ट्रान्सवालला प्रथम श्रेणीच्या डब्यातून बाहेर फेकून देईपर्यंत मोहनदास करमचंद गांधी हा माणूस साधाच होता. उलट साध्याहून साधाच होता. त्याला स्वतःची वकिली धड चालवता येत नाही पण प्लॅटफॉर्मवर काढलेल्या त्या रात्री त्याला अपमानाचा अर्थ समजला, तो गिळून गप्प बसायचं नाही असं त्यानं ठरवलं. वयाच्या तिसीत त्याला आपला सूर सापडला. त्यानं अख्ख्या देशाची वकिली करून दाखवली. पंडित मल्लिकार्जुन मन्सूर -सत्तरी पार करेपर्यंत काही निवडक जाणकारांवि्यतिरिक्त फारसे माहितच नव्हते, पण ऐंशी वर्षांचे व्हायला आले तरी आतला सूर पक्का लागलेलाच होता. प्रसिद्धी त्यांना उशिरा मिळाली. शेतकरी संघटनेचे नेते, शेतकऱ्यांना संघटित करणे- नव्या आर्थिक विचार देणे - असं अजब आक्रित करू शकलेले शरद जोशी - पार ४८ वर्षांचे होईपर्यंत एक नोकरदार गृहस्थ होते-नोकरा सोडून भारतात परतले, साठलेला सर्व पैसा जिरायती शेतीत जिरवला, कोंथिबीर उगवायला जेवढा खर्च आला त्यापेक्षा कमी किंमतीत ती विकवी लागते हे समजलं अन् त्यांना त्याचा सूर सापडला-अड्डेचाळीस वर्षांनंतर.

विसाव्या शतकातला सर्वश्रेष्ठ शास्त्रज्ञ आणि महान माणूस - अल्बर्ट आइन्स्टाईन. अनेक कारणांसाठी हा माझा लाडका शास्त्रज्ञ आहे. फिजिक्समधला तर अद्वितीय प्रतिभावंत -पण त्यानं **unified field theory** मांडून विश्वरचनेतलं 'अद्वैत' सिद्ध करायचा प्रयत्न केला, म्हणून लाडका. तो नुसताच शास्त्रज्ञ नव्हता तर एक माणूस म्हणून सुद्धा मोठा होता - म्हणून लाडका. आणि मुख्य म्हणजे गांधीजींचं एका वाक्यात अचूक वर्णन ठेवणारं अजरामर वाक्य तो बोलला-म्हणून

लाडका-आइन्स्टाईनचं गांधीजींबद्दल वाक्य होतं. **Furure Generations will scarce believe that such man as this ever walked in flesh and blood on earth**

तर हा आइन्स्टाईन, शाळेत 'ढ' म्हणून प्रसिद्ध होता. तो फिजिक्समध्ये नापास व्हायचा! तासाला एकाही प्रश्नाचे उत्तर द्यायचा नाही. त्याची बहीण त्याचा सांभाळ करीत होती. शिक्षकांनी बहिणीकडे त्याची तक्रार केली. तेव्हा एकदा बहिणीने त्याला कोपऱ्यात पकडून विचारलंच, 'तू तासाला गप्प का बसतोस, उत्तरं का देत नाहीस?, नापास का होतोस.' यानं नाईलाजानं उत्तर दिलं, 'अगं ते इतके फालतू प्रश्न विचारतात, त्यांची काय उत्तर द्यायची' पुढे त्याला हिटलरच्या ज्यूद्वेषांमुळे जर्मनीतून परागंदा व्हावं लागलं. या फिजिक्समध्ये नापास होणाऱ्या आइन्स्टाईननं वयाच्या २६ व्या वर्षी खिडकीत बसून चिंतन करता करता एका कागदाच्या कपट्यावर एक समीकरण खरडून ठेवलं- ई-एमसी टू या समीकरणानं आणि त्याच्या सापेक्षतावादाच्या सिद्धांतानं जग पार उलटंपालटं करून टाकलं, पुन्हा पूर्ववत होणार नाही इतकं शाश्वत बदलून टाकलं. तो शाळेत फिजिक्समध्ये नापास व्हायचा! तेव्हा लवकर सूर सापडायला म्हणून फार वाहवत जाणंही नको. किंवा सूर सापडायला वेळ लागत असेल, अशावेळी सगळं जग आपल्याला मागे टाकून पुढं जातंय असं वाटत असेल, म्हणून खचायलाही नको.

स्वतःला शोधण्याच्या, ओळख पडण्याच्या साधनेत घडून गेलेलं असणं महत्त्वाचं आहे. आपल्या जीवनाची लाईन-आणि लेंगथ गवसणं-आणि मग ज्या क्षेत्रात बॅटिंग किंवा बॉलिंग करायची त्या क्षेत्रात शतकवीर होत जाणं-जिकण्यासाठी खेळणं- हे सगळं महत्त्वाचं आहे. अन् त्यासाठी प्रत्येकच जण लतादीदी-सत्यजित रे-गावसकर-विश्वेश्वरैय्या-टाटा, इ.... असावा लागतो असं नाही. पण कुणी सांगावं, प्रत्येक जणात असा आपापल्या क्षेत्रातला महान

कर्तृत्ववंत लपलेलाही असेल.

स्वतःच स्वतःला घडवणं, हे एक सृजनशील आव्हान आहे, एक तपस्या आहे, एक मजा आहे. लहानपणी आई-वडील, शाळकरी काळात शिक्षकमंडळी आपल्याला इथपर्यंत आणून सोडतात, की आता स्वतःच्या आयुष्याचा ताबा घ्या.

मग माणसाला परिस्थिती घडवते. भोवतीच्या परिस्थितीला माणूस आपल्या आतून जो प्रतिसाद देईल, त्यातून घडत जातो. जे परिस्थितीच्या थपडा खात, हेलकावे घेत, खडकांवर आपटत असेही वाहात जातात. असे 'ड्रिफ्टर्स' हे मात्र स्वतः स्वतःला घडवत नसतात. प्रत्येक वेळी परिस्थिती आपल्या हातात नसते,

परिस्थितीवर आपलं नियंत्रण असू शकत नाही; पण आपल्या परिस्थितीला आपण काय प्रतिसाद द्यायचा, हे मात्र आपल्या हातात असू शकतं. स्वतःला घडवताना माती-पाणीही आपणच असतो. चाक आपणच असतो, कुंभार आपणच असतो आणि गरगर फिरणाऱ्या चाकावर साकारणारी देवाची (किंवा दानवाचीही) मूर्ती आपणच असतो.

स्वतः स्वतःला घडवताना खूप सावध असावं लागतं. बाहेर वावरत असताना सतत आत डोकावून पाहावं लागतं. स्वतःतले सदगुण, दुर्गुण ओळखावे लागतात. सदगुण वाढवावे लागतात. दुर्गुण खुडून टाकावे लागतात. वाईट सवयी लावून घ्यायला काही

कष्ट पडत नाहीत, त्या आपोआप लागतात. चांगल्या सवयी 'फॉर्म' करायला मात्र सतत कष्ट करावे लागतात, जाणीव जागी ठेवावी लागते. असं का असतं, याचं उत्तर मला अजून सापडलेलं नाही; पण असतं ते असतं, एवढं मात्र कळलंय.

स्वतः स्वतःला घडवताना एकांत आणि लोकांत याचा तोल सांभाळावा लागतो. 'एकांती बोलला बहु' सुद्धा करावं लागतं आणि 'अवघे जन मज झाले झाले लोकपाल' सुद्धा करावं लागलं. चिंतन आणि कृती यांचा तोल साधवा लागतो, मेळ घालावा लागतो.

स्वतः स्वतःला घडवताना 'क्षणोक्षणी पडे उठे परि बळे बापडी' अशी स्थिती होते. जखमा होतात, ठेचा लागतात, रक्त भळभळा वाहते. अनेकदा एखादी गोष्ट जमली वाटेपर्यंत मोडून पडते. अनेकदा आपल्यातल्या दुर्गुणांवर आपण मात केली, असं वाटेपर्यंत अचानक

तो दुर्गम विषारी सापासारखा फणा काढतो, डंख मारतो. आपल्याला वाटत राहतं, की आपण अजून काहीच शिकलो नाही; पण अशा ठेचामधून निराशा होऊन आपण थांबलो नाही, तपस्या सोडून दिली नाही, 'उपासनेला दूढ चालविले' तर एक दिवस 'त्याचेच त्या कळाले तो राजहंस एक' ही स्थिती येतेच.

स्वतःच स्वतःला घडवताना स्वतःचे गुरुही आपण स्वतःच असतो. याचा अर्थ गुरु नसतात असा नाही; पण 'चाईस' आपला असतो. ज्याच्याकडून काही शिकता येते, तो आपला गुरु होऊ शकतो; पण कुणाकडून शिकायचं, काय शिकायचं, किती शिकायचं, याचा निर्णय आपला असतो. असं शिष्यपण

ज्याला पेलता येतं, तो स्वतःचा गुरु बनतो. दत्तात्रेयानं २३ गुरु केले - त्यात कुत्रा होता, दगड होता. माझी शिकायची तयारी असेल तर माझ्या तपस्येला बसल्या जागी माझा गुरु भेटेल. तो माणूस, पुस्तक, अनुभव यापैकी कोणीही असेल. मी गुरुची मूर्ती समोर ठेवून तपस्या करणारा एकलव्य होऊ शकतो किंवा ममी गुरुचं प्रेम मिळवलेला अर्जुन होऊ शकतो. स्वतः स्वतःला घडवताना मी सुरक्षित वातावरणातही राहू शकतो किंवा फूटपाथवरच लहानाचा मोठा होऊ शकतो.

स्वतःच स्वतःला घडवताना स्वतःच्या कृत्यांची, निर्णयांची जबाबदारी पत्करण्याचं वजनही उचलावं लागतं; पण मला वाटतं, की ते ओझं नसून 'वेट ट्रेनिंग' आहे. त्यानं शरीराचे, मनाचे, बुद्धीचे स्नायू बळकट होतात, पिळदार होतात. बाकी काही नाही तर निदान एवढा दिलासा असतो, की आपल्या आयुष्याचं जे काही घडलंय, त्याला दुसरं कोणी जबाबदार नाही. आपणच जबाबदार आहोत. दुसरा कोणी जबाबदार असेल तर मग आपल्या हातात करण्यासारखं फारसं काही नाही. मग शिल्लक राहिल फक्त हताशपणा, परावलंबित्व; पण आपणच जबाबदार आहोत, हे एकदा स्वीकारलं तर कशाही परिस्थितीतून सावरून पुन्हा आपलं आयुष्य आपल्या हातात घेऊन दरवेळी नव्यानं सुरुवात करण्याचं स्वातंत्र्य आपल्याशी शिल्लक राहातं. दुसऱ्याचं ऐकून मी खड्क्यात गेलो, असं वाटणं किंवा तसं खरंच असणं हे वांझोटेपण आहे आणि गुलामीपण आहे. या उलट खड्क्यात जाईन, नाही तर शिखरावर जाईन; पण माझा मी जाईन या मानण्याला मुक्तीचा शोध आहे. स्वतः स्वतःला घडवताना अशा मुक्तीचा अनुभव येतो.

स्वतःला ओळखणं म्हणजे मी तो मूढ आध्यत्मिक अर्थ-आत्मसाक्षात्कार, प्रकाश दिसला, वटवृक्षाखाली ज्ञान झालं, कुणातरी देवदूतानं घोड्यावरून येऊन 'वही' दिली, सुगंध पसरला, कुंडलिनी जागृत झाली, वगैरे अर्थानं नाही म्हणत आहे. आत्मसाक्षात्कार

हा तर फारच मोठा शब्द आहे, तो ज्याला होईन तो धन्य. त्या वाटेवर ज्याला जायचंय, त्यानं जरूर जावं. ज्ञानोबा माऊली जेव्हा म्हणतात, 'अजि मी ब्रह्म पाहिले' किंवा 'योगिया दुर्लभ तो म्या देखिला साजणी' आणि तुकोबा म्हणतात, 'तुका आकाशाएवढा' किंवा 'तुका म्हणे आता उरलो उपकारपुरता' ही आत्मसाक्षात्काराची, स्वतःची ओळख पटण्याची महान उंची आहे.

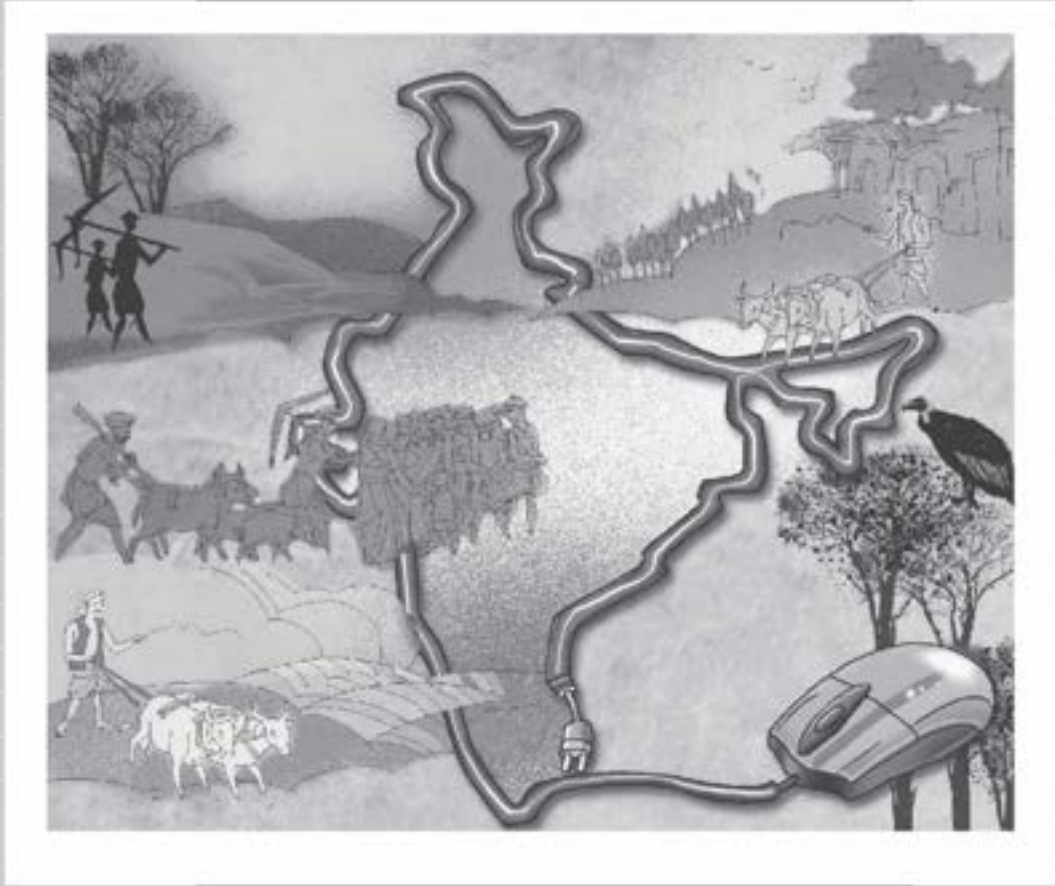
पण इथं मी म्हणतोय, स्वतःला ओळखणं म्हणजे अगदी साधं-आपलं व्यक्तित्व समजणं, आपल्या आवडी-निवडी समजणं, आपल्याला काय येतं काय येत नाही, ते समजणं, आपल्याला काय समजतं आणि काय समजत नाही हेहि समजणं, आपल्याला कोणत्या क्षेत्रात गती आहे, कोणत्या क्षेत्रात नाही आणि आपल्यात कोणते गुण आहेत, कोणते अ-गुण आहेत किंवा आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची शक्तिस्थानं कोणती. (Strengths) आणि अ-शक्तिस्थानं (Non-Strengths) कोणती हे समजणं. ही सर्व प्रक्रिया म्हणजे स्वतःची ओळख.

मुकेशची गाणी आजही आपण रमून जाऊन ऐकतो. मुकेश काही फार कसलेला, रागदारीची पक्की तयारी करून बैठक करणारा गवई नव्हता. एका संगीतकारनं म्हटलंय की, आयुष्यभर मुकेश आपल्या स्वराच्या मर्यादा ओळखून गायला. पण त्याचवेळी त्याला आपल्या स्वरातला 'दर्द' माहित होता. म्हणून मुकेश मोठा गायक ठरतो. याचं नाव स्वतःला ओळखणं, म्हणजे स्वतःचा सूर सापडणं, मुकेश मुकेश असतो आणि भीमसेनजी भीमसेनजी असतात. मुकेश भीमसेनजी व्हायला गेला, तर गोंधळ होईल. भीमसेनजी मुकेश व्हायला गेले तरी वेगळाच गोंधळ होईल. ज्यानं त्यानं आपापलं 'स्व' ओळखणं, त्या रुपात असणं, वाढणं, स्वतःला जोपासणं, म्हणजेच पैलू पाडणं. या सर्वांचं मिळून नाव 'स्वतःची ओळख' - म्हणजेच 'व्यक्तिमत्त्व विकसन' मला खात्री आहे, की हीच वाट प्रत्येक मुद्याबाबत आपली आपल्याला जाणीव

होत जाणे. (Consciousness) म्हणजे 'स्व'ची जाणीव आत्मभान जागे होणे, आत्मसाक्षात्कार. मला खिचडी, पावभाजी, आमरस आवडतो. आणि कारलं, शेंपू, मेथीची भाजी वगैरे आवडत नाही, हे आपलं आपल्याला समजणं हा 'स्व'च्या जाणिवेचा एकेक क्षण स्वतःला स्वतःची ओळख पटणं, मी त्याला आत्मसाक्षात्काराचाच एकेक-अर्धांमुर्धा कण म्हणतो. पुढं मग अन्नपदार्थात आवडीनिवडी नसाव्यात, समोर येईल ते अन्न भजून जेवता यावं हे साध्य होणं म्हणजे पैलू पाडणं, व्यक्तिमत्त्व विकासन. मला पहाटे उठायला आवडतं, मला रात्री जागायला आवडतं, मला इतिहास-भूगोल विषय अजिबात आवडत नाहीत. गणित, फिजिक्स अतिशय आवडतात (आणि समजतात) मी रागीट आहे, चिडखोर आहे, हसरा, विनोदी, मनविळावू मी 'शाय' आहे, मी 'बोल्ड' आहे, मला खेळ येतात. फुटबॉल, क्रिकेट, कबड्डी वगैरे मला सागरगोटेसुद्धा येत नाही, माझा गळा चांगला आहे, मला अजिबात सूर समजत नाही. (म्हणजे मला गळा नाही, नरडं आहे : माझ्यासारखं!) मला चित्रं उत्तम काढता येतात, अभिनय उत्तम करता येतो, मला माझा विषय दुसऱ्यांना उत्तम शिकवता येतात, किंवा यातलं काहीच येत नाही. अशा एक ना दोन हजारो गोष्टी. आपल्या आपल्याला समजत जाणे, म्हणजेच स्वतःची ओळख. कोणीही जण एकासारखा दुसरा नसतो, हेच तर माणसाचं वैशिष्ट्य आहे. मग तो दुसरा कसा आहे, ती तिसरी कशी आहे, यावरून 'आपण कसं व्हायचं' ते ठरवण्यापेक्षा 'मी कसा आहे' हे ओळखून 'मी कसा होणार आहे' ते ठरवावं स्वामी विवेकानंदांनी या अर्थानं म्हटलंय, (Everyone is number one at ones own place!) प्रत्येक जण क्रमांक एकवर टॉपला असू शकतो, पण त्यासाठी मला माझी (Own Place) कळली पाहिजे. मराठीत त्याला फार अर्थपूर्ण शब्द आहे - निधान, मला माझं निधान

समजलं पाहिजे.

सगळ्यांचं गणित उत्तम असेल असं नाही. गणित उत्तम असेल, त्याचं कदाचित जीवशास्त्र कळं असेल. जीवशास्त्र उत्तम येतं त्याला कविता तितक्याच उत्तम समजतील किंवा त्याहून पुढे करता येतीलच असं नाही, करता येणारच नाहीत, असंही नाही. काव्याची उत्तम समज असलेल्याला खेळाच्या मैदानात गती नसेल, उत्तम खेळू शकणारा, तितकाच कसदार अभिनय करू शकेल असं नाही. इतकंच काय, एक गणित म्हणजे संपूर्ण गणित एखाद्याचं उत्तम असेलच असंसही सांगता येत नाही. ज्याचं अंकगणित चांगलं असेल, त्याला भूमिती हा विषय तितका उत्तम समजेलच, असं सांगता येत नाही. उत्तम भूमिती येणारा कदाचित बीजगणितापुढे लटपट कापू शकेल, अन् त्यापुढे जाऊन (Trigonometry) आणि (Calculus) यातर भानगडी आणखीनच अगम्य. न्यूटनला काही उद्योगधंदा नव्हता, फुकट सफरचंदाच्या बागेत जाऊन बसायचा, फळ पडताना पाहिलं अन् सगळ्या मानवजातीच्या मागं लफडं लावून दिलं. त्या पेक्षा ते उचलून सरळ खावं, अँडमप्रमाणे. पुढचं अस्तित्वाचं सगळं झेंगट त्या पायी मानवतेच्या मागे लागलं. खिचन परंपरेनुसार पण मग निदान (Calculus) मधून तरी सुटका झाली असती! मुद्दा काय, की आपल्याला काय उत्तम येतं, आपली बुद्धी कोणत्या क्षेत्रात चालते हे ओळखणं, हा स्वतःला ओळखण्याचा एक प्राथमिक भाग आहे. अशी ओळख पटल्यानंतर आपल्यातलं उत्तम आपलं शक्तिस्थान अधिक धारदार, लखलखीत, विकसित करणं आणि आपल्यातलं 'न्यून', आपलं अशक्तिस्थान कमी करत नेणं म्हणजे व्यक्तिमत्त्व विकसन. अशी स्वतःची पटलेली ओळख आणि स्वतः घडवलेलं तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व या पायावर आपल्या आयुष्याची-म्हणजेच शैक्षणिक आणि नंतर व्यावसायिक आयुष्याची उभारणी करणं हा एक उत्तम यशस्वी आयुष्य आखायचा मार्ग आहे. (किती सोपंय!) ◆◆◆

बदलता भारत

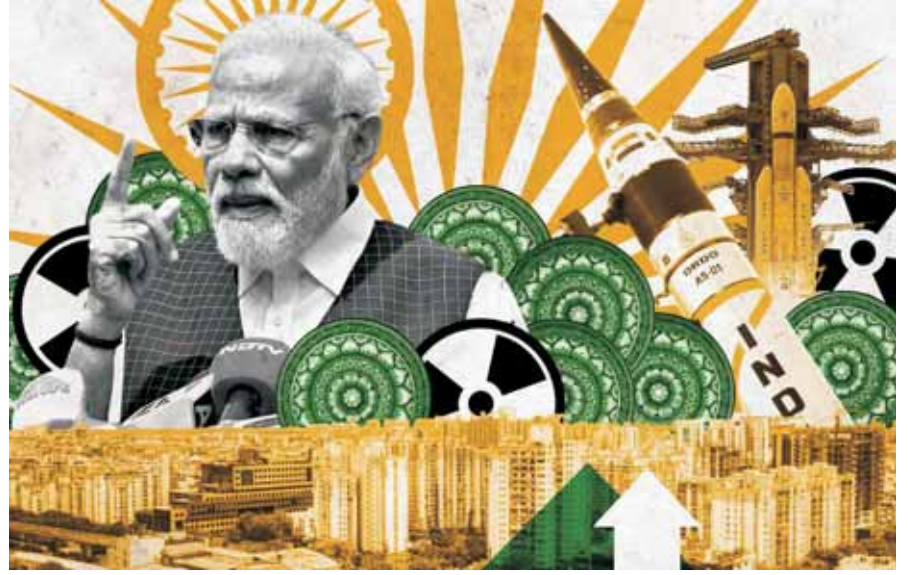
विशेष परिसंवाद >>

भारताची अर्थव्यवस्था जगभरात वेगाने वाढत आहे. २०१४ पासून केलेल्या संरचनात्मक बदलांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेने आता युनायटेड किंग्डमला (ब्रिटन) मागे टाकले आणि जगातील पाचवी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था बनली आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी यांनीही आपल्या तिसऱ्या टर्ममध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्थान आपल्या तिसऱ्या कार्यकाळात जगातील अव्वल तीन अर्थव्यवस्थांमध्ये असेल, असे म्हटले आहे. गोल्डमॅन सॅक्सने तर २०७५ मध्ये भारत ५२.५ ट्रिलियन डॉलरसह दुसऱ्या स्थानावर विराजमान होईल, असे म्हटले आहे. कोविडोत्तर कालखंडात भारत जगातील सर्वाधिक वेगाने विकसित होणारी अर्थव्यवस्था बनला आहे, ही बाब जगानेही मान्य केली आहे; परंतु त्या आधारावर थेट जगातील दुसऱ्या- तिसऱ्या स्थानापर्यंत भारत मजल मारू शकेल का?

- प्रा. डॉ. वि. ल. धारूरकर

ज्येष्ठ माध्यमतज्ज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ
आणि आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांचे अभ्यासक

गरुडझेप भारताची

भारताने गेल्या वर्षी इंग्लंडला मागे टाकून जगाच्या अर्थव्यवस्थेत पाचवे स्थान पटकाविले आणि गेल्या नऊ वर्षातील तपश्चर्या कामास आली. कृषी, उद्योग, शिक्षण, आरोग्य, संरक्षण अशा राष्ट्रीय विकासाच्या पाच प्रमुख क्षेत्रांमध्ये दमदार वाटचाल केल्यामुळे भारताची अर्थव्यवस्था आता नवी गरुडझेप घेण्याच्या अवस्थेत पोचली आहे. गोल्डमन सॅक्स या अमेरिकेतील भांडवली गुंतवणूक बँकेने आपल्या संशोधन अहवालामध्ये व्यक्त केलेला अंदाज मोठा आशादायी आणि नव्या क्षितिजांची नोंद घेणारा आहे. अहवालात म्हटले आहे की २०७५ पर्यंत चीन ५७ ट्रिलियन डॉलरसह जगातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था असेल, तर भारत ५२.५ ट्रिलियन डॉलरसह दुसऱ्या स्थानावर विराजमान होईल. याशिवाय अमेरिकी अर्थव्यवस्था ५१.५ ट्रिलियनसह तिसरी, तर

३०.३ ट्रिलियनसह युरोपीय क्षेत्र आणि ७.५ ट्रिलियनसह जपान पाचवी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था असेल.

तसे पाहिले तर १९४७ मध्ये स्वतंत्र झाल्यानंतर अनेक क्षेत्रांमध्ये भारताला फार सावधपणे आणि काळजीपूर्वक वाटचाल करावी लागली. पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी

अर्थव्यवस्थेला उदारीणीकरणाने पंख दिले आणि आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम सुरू झाला. या पंखांमध्ये बळ देण्यासाठी डॉ. मनमोहन सिंग यांच्यानंतर सत्तेवर आलेल्या पंतप्रधान नरेंद्र

मोदी यांनी वेगवान आणि सूत्रबद्धरित्या प्रयत्न केले. मोदी हे व्यावसायिक दृष्टीने अर्थशास्त्रज्ञ नसले तरी देखील त्यांचा कार्यानुभव आणि दूरदृष्टी पाहता त्यांच्या अर्थकारणाचे वर्णन मोदीनॉमिक्स असे केले जाते. पायाभूत सुविधांचा विकास, कृषी क्षेत्रामध्ये शेतकऱ्यांच्या

पाठीशी उभे राहिलेली भक्कम पतयंत्रणा, उद्योग क्षेत्रासाठीच्या सुधारणा, लघु व मध्यम उद्योगांना दिलेले बळ आणि जीएसटीसारख्या आधुनिक करप्रणालीचा अवलंब यांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकटी आली. कोरोना काळामध्ये आरोग्य क्षेत्रामध्ये भारताने स्वतःची परिस्थिती चीन आणि अमेरिकेपेक्षा चांगली सावरली आणि जगातील सव्वाशे राष्ट्राना आरोग्य दृष्टीने लस आणि औषधांच्या रूपाने मदत केली. गेल्या दहा वर्षात सुरक्षेच्या दृष्टीने विचार करता एकीकडे दहशतवादी हल्ले आणि प्रगतीला मागे खेचणाऱ्या परकीय आक्रमकांच्या धोक्यापासून भारत मुक्त राहिला. अंतर्गत पातळीवर निर्माण झालेले काही प्रश्न वगळता भक्कम सरकार, स्थिर अर्थकारण आणि आर्थिक सुधारणांची काटेकोर अमलबजावणी या कारणामुळे भारतामध्ये आर्थिक विकासाच्या क्षेत्रात एक प्रकारचे स्थैर्य प्राप्त झाले. दुसरीकडे, संरक्षणाच्या क्षेत्रातील आत्मनिर्भरतेबाबत भारताने जोरदार मुसंडी घेतली. १८ हजार कोटींवर भारताची संरक्षण निर्यात ही बदललेल्या भारताची ओळख देणारी आहे. २०२२-२०२३ या वर्षात भारताने जगातील इतर राष्ट्रांना तोंडात बोट घालायला लावावे एवढा म्हणजे ७.२ टक्के एवढा जीडीपी साध्य केला. दर तीन महिन्यांनी येणाऱ्या अंदाजांमध्ये हा जीडीपी वाढतच आहे.

दरवर्षी होणारे चांगले पाऊसमान शेतीमधील स्वयंपूर्णता, भाजीपाला, दूध उत्पादन आणि फळ उत्पादनामध्ये क्रांतिकारी उत्पादन यांमुळे भारत जगाला आज अन्नधान्य, भाजीपाला आणि गव्हाचा पुरवठा तसेच सर्व प्रकारच्या खाद्यपदार्थांचा पुरवठा करत आहे. शिवाय ऊर्जाक्षेत्रामध्ये सौर उर्जा, पवन उर्जा आणि विद्युत वाहनांना दिलेली चालना यामुळेही अर्थव्यवस्थेला गती मिळाली आहे. रशिया आणि कॅनडा सारख्या राष्ट्राकडून मिळवलेल्या सवलतीच्या दरातील कच्चा तेलामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची अब्जावधी डॉलर्सची गंगाजळी सुरक्षित राहिली. निर्यातीच्या क्षेत्रात भारताने ४०० अब्ज डॉलर्सचा टप्पा ओलांडला आहे. युरोप, कॅनडा

आणि आग्नेय आशियाई राष्ट्रे यांच्याबरोबर मुक्त व्यापार कराराच्या फेरी सुरु आहेत आणि त्या अंतिम स्वरूपात येत आहेत. जेव्हा जेव्हा भारताने मुक्त व्यापार केला त्यावेळचे भारताचे अर्थकारण सुधारले ही गोष्ट प्राचीन काळातील गुप्त काळ, सातवाहन काळ आणि मौर्य काळात सिद्ध होते. मोदी सरकारने स्वीकारलेले मुक्त व्यापाराचे धोरण हे अमेरिका आणि चीनपेक्षा भारताला नवीन संजीवनी देणारे आहे. कोणत्याही प्रकारचा राजकीय कळप करून त्या राष्ट्रांना आपल्या कच्छपी लावणे व त्यांना

आपल्या पंजामध्ये ठेवण्याचा प्रयत्न करणे ही भांडवलप्रधान अमेरिकेची नीती आणि साम्यवादी लाल ड्रॅगनची नीती या दोन्हीपेक्षा भारताची नीती ही अधिक उदारमतवादी आणि सहिष्णु आहे. राष्ट्राला आर्थिक साहाय्य करून त्यांच्यावर राजकीय सार्वभौमत्व किंवा हुकमाची पाने गाजवण्याचा कोणताही प्रयत्न भारताने केलेला नाही. या निर्व्याजी सहकार्याची फळे म्हणजे नेहरू युगातील निष्क्रिय अलिप्ततेचे रुपांतर सक्रीय अलिप्ततावादात झाले आहे आणि त्यातून भारतीय अर्थकारणाला मोठी बैठक प्राप्त झाली आहे.

गोल्डमन सॅक्सन के लेल्या अभ्यासामध्ये तीन गोष्टींवर भर दिला आहे.

पहिली गोष्ट म्हणजे भारताकडे असलेली चाप्यासारखी जिवंत प्रतिभाशक्ती. दुसरे म्हणजे नवकल्पना, सर्जनशीलता आणि यांच्या जोरावर विज्ञान-तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात भारताने घेतलेली गरुडझेप. भारताने आता सेमीकंडक्टर क्षेत्रामध्ये सुद्धा चीनला आणि इतर देशांना मागे टाकून मोठा क्रमांक एकवर जाण्याचा संकल्प केला आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि क्रिटिकल इंजिनिअरिंग म्हणजे गंभीर अभियांत्रिकी या क्षेत्रामध्ये सुद्धा भारताने केलेला संकल्प भारताच्या इनोव्हेशन किंवा नव्या प्रज्ञाशोध कल्पनांना उत्तम गती देणारा आहे.

पाहता

पाहता भारत स्टर्टअप क्षेत्रात भारत जगामध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर पोहोचला आहे. भारताकडे येणारा परकीय गुंतवणुकीचा ओघ हा भारताची डॉलर गंगाजळी विक्रमी पातळीवर नेण्यात यशस्वी ठरला आहे. तिसरी गोष्ट म्हणजे भारतामध्ये श्रमप्रधान अर्थव्यवस्था सर्वात जास्त आहे. भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ शंतनु सेनगुप्ता यांच्या मते, वृद्ध लोकसंख्या आणि तरुणांची लोकसंख्या यांच्यामधील गुणोत्तर भारतामध्ये जेवढे चांगले आहे तेवढे जगातील कुठल्याही देशांमध्ये समतोल अवस्थेत नाही. तरुणांची लोकसंख्या ही उत्पादकता वाढवण्यासाठी अत्यंत पूरक ठरते. जर्मनीसारख्या देशांमध्ये लक्षावधी उत्पादनयंत्रे वाट बघत आहेत; पण

श्रममूल्य असलेली कार्यक्षमता नाही. त्यामुळे त्यांना विदेशातून श्रमनिर्यात करावी लागत आहे. तीच गोष्ट जपान आणि युरोपची आहे. युरोपीय राष्ट्रे आणि जपानमध्येसुद्धा सक्षम लोकसंख्येचे घटते प्रमाण हे चिंतेचे आहे. गोल्डमन कंपनीने म्हटले आहे की भारतामधील लोकांचे श्रममूल्य वाढवण्यासाठी उत्पादनावर भर दिला पाहिजे. शिवाय महिलांचा औद्योगिक सहभाग वाढला पाहिजे. महिलांच्या कार्यक्षमतेचा उत्पादनामध्ये अधिक सहभाग करून घेतला पाहिजे. या अहवालामध्ये भारताच्या विकासासाठी दिलेल्या सुधारणांचा मार्ग महत्त्वाचा आहे. आपले सामर्थ्य मोठे आहे म्हणून पाठ थोपटून घेऊन समाधान मानण्यामध्ये अर्थ नाही. खरी गरज आहे ती कठोर आत्मपरीक्षण करण्याची. चिनी लोकांनी ज्या पद्धतीने अल्पदरामध्ये अधिक उत्पादने केली तशी आपणास उत्पादनक्रांती करावी लागेल. उपभोग्य वस्तूंच्या निर्मितीबरोबरच भारताची हुकुमत असलेली आयुर्वेदिक उत्पादने जगाच्या बाजारपेठेत पाठवली पाहिजेत. शिवाय खाद्यपदार्थांच्या बाबतीत, मनोरंजन उद्योगाच्या बाबतीत, ऊर्जा उद्योगाच्या बाबतीत आणि पर्यटन उद्योगाच्या बाबतीत आपणास मोठी झेप घ्यावी लागणार आहे. तोवर आपली अर्थव्यवस्था गरुडझेप घेण्यासाठी समर्थ होईल असे वाटत नाही.

नीती आयोगाने प्रकाशित केलेल्या 'इंडिया २०७५' या १९४ पानांच्या अहवालामध्ये सुद्धा विविध प्रकरणांची मांडणी करून पायाभूत सुविधांपासून रेल्वे, दळणवळण विमानसेवा, सागरी सेवा अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पांची दिशा दिली आहे. गरज आहे ती राजकीय शहाणपणाची. भारतामध्ये सत्तेच्या राजकारणासाठी इतके श्रमतास वायाला जातात की उत्पादक आणि श्रममूल्य निर्मितीच्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष होते. जगामध्ये अर्थशक्तीला गवसणी घालणाऱ्या पाच क्षेत्रांमध्ये पहिले क्षेत्र म्हणजे उत्पादक आणि उत्पादन व्यवस्था विकसित करणे. दुसरे म्हणजे सेवा क्षेत्र अधिक भक्कम करणे. तिसरी गोष्ट म्हणजे शेतीवर

आधारलेल्या उद्योगांना प्रगत उद्योगाचे रूपांतर करून जगाच्या बाजारपेठा काबीज करणे.

नारायण यांनी सर्वोदयातून सामुदायिक विकासाचा विचार मांडला. या सर्व कल्पनांचा

जागतिक अर्थव्यवस्थांच्या क्रमवारीत भारत आज पाचव्या क्रमांकावर आहे आणि इंग्लंडला मागे टाकले आहे. परंतु भारताच्या पाठीवर जर्मनी आणि जपान ही राष्ट्रे आहेत शिवाय अमेरिका आहे. चीनही आहे. गोल्डमन कंपनीने असे म्हटले आहे की भारत जेव्हा चीनशी स्पर्धा करू लागेल तेव्हा ब्राझील, मेक्सिको, युरोपीय राष्ट्रे मागे रेंगाळत असतील. परंतु भारताने हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की स्पर्धा चीनबरोबर आहे. चीनच्या ज्या ज्या क्षेत्रांमध्ये सक्षम गोष्टी आहेत त्या सर्व क्षेत्रांमध्ये आपणास त्यापेक्षाही अधिकच्या गोष्टींचे संवर्धन करावे लागेल. भारतातील रुपयाला स्वातंत्र्याच्या वेळेचे डॉलर आणि रुपयाचे मूल्य आपणास प्राप्त करून द्यावयाचे असेल तर सध्या चालू असलेली रुपयातील व्यवहाराची कल्पना अधिक गतिमान केली पाहिजे. शिवाय चलनफुगवटा कमी केला पाहिजे. महागाईचा दर कमी केला पाहिजे. देशातील दुर्बल घटक, मागासवर्गीय, अनुसूचित जाती जमाती, भटक्या जमाती, आदिवासी, महिला यांना विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी करून घेऊन त्यांच्या कल्याणाच्या अधिक मोठ्या योजना अमलात आणल्या पाहिजे. असे झाले तर गोल्डमन कंपनीने जे सोनेरी स्वप्न दाखवले आहे ते सोनेरी स्वप्न खरोखर कृतीमध्ये येऊ शकेल. 'जहाँ डाल डाल पर सोने की चिडीया' हे इकबाल यांचे गीत खरोखर कृतीमध्ये यावयाचे असेल आणि सुजलान सुफलाम भारतभूमी ही खऱ्या अर्थाने आसेतू संपन्न आणि समृद्ध व्हावयाची असेल तर भगीरथ सर्वकष प्रयत्नांची गरज आहे. कारण हे स्वप्न सोनेरी असले तरी काटेरीही आहे.

मध्यम व लघुउद्योगांद्वारे जागतिक उद्योगाशी स्पर्धा करणे. आपल्या शिक्षणाला राष्ट्रीय विकासाची बैठक प्राप्त करून देणे आणि जागतिक दर्जाच्या विद्यापिठांमध्ये भारतातील ३० ते ४० विद्यापिठे जेव्हा येतील तेव्हा २०७५ मध्ये भारताची अर्थव्यवस्था जगामध्ये श्रेष्ठ ठरेल.

स्वातंत्र्याची ७६ वर्षे पूर्ण करून शंभरीकडे जाताना भविष्यकाळात भारताला तिसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था बनवताना अधिक सुजलाम सुफलाम, सुखी बनवायचे आहे. महात्मा गांधींची हिंद स्वराज्याची कल्पना कृतीत आणावयाची आहे. महात्मा गांधी म्हणत असत की माझा लोकशाही भारत तो असेल ज्यामध्ये गरीबातील गरीब माणसाला श्रीमंत, बलिष्ठ माणसाएवढी विकासाची संधी प्राप्त होईल. आचार्य विनोबा भावे यांनी त्यास साम्ययुगाची जोड दिली. लोकनायक जयप्रकाश

पाठपुरावा करून आपल्याला समर्थ व बलशाली भारत उभा करायचा आहे. स्वातंत्र्यसूर्याचा प्रकाश खेड्यात राहणाऱ्या माणसांच्या अंगणात पडला तर ते खऱ्या अर्थाने मुक्त, स्वतंत्र आणि निर्भय होऊ शकतील. अमेरिकेत पहिल्यांदा गेल्यानंतर माझ्या अशा लक्षात आले की न्यूयॉर्क, वॉशिंग्टनमध्ये ज्या सुविधा आहेत त्या पीट्सबर्ग सारख्या छोट्या छोट्या गावांतून सुद्धा आहेत. आपल्या देशात आज दूरध्वनी, मोबाईल या सेवा खेड्यात पोहोचल्या आहेत. पण शहरांतील लोकांची सुरक्षित, सुखी, संपन्न जीवनाची पातळी उंचावली आहे तशीच जीवनपातळी आणि राहणीमानाची पातळी खेड्यातील लोकांची सुद्धा उंचावेल तेव्हा इंडिया आणि भारत यांच्यातील अंतर कमी होईल आणि देश खऱ्या अर्थाने सुजलाम सुफलाम होईल.

गेल्या महिन्यातील जी-२० शिखर परिषदेच्या यशस्वी आयोजाने भारताने नवीन संधीचे कवाडे खुली केली आहेत. डिजिटल विकासाने जगाचे लक्ष वेधून घेतलेले असतानाच जी-२० शिखर संमेलनामुळे जागतिक व्यापार, निर्यात, परकी गुंतवणूक आणि परदेशी पर्यटनाच्या आघाडीवर भारताला नवीन संधी दिसू लागल्या आहेत. जागतिक बँकेने 'इंडिया डेव्हलपमेंट अपडेट रिपोर्ट-२०२३' मध्ये म्हटले, चालू अर्थिक वर्षात गुंतवणूक आणि मागणीच्या आधारावर भारतीय अर्थव्यवस्था ही कोणत्याही अडथळ्याशिवाय वाटचाल करेल. भारताने विकास दराची एवढी उंची गाठण्यामागचे कारण म्हणजे मजबूत आर्थिक मागणी, दमदार सार्वजनिक पायाभूत सुविधा, गुंतवणूक आणि सक्षम आर्थिक क्षेत्र हे कारण आहे.

- डॉ. जयंतिलाल भंडारी

ज्येष्ठ अर्थतज्ज्ञ

वैश्विक दिशादर्शक भारत

आं तरराष्ट्रीय नाणेनिधीने जागतिक आर्थिक अहवाल-२०२३ मध्ये चालू आर्थिक वर्षात २०२३-२४ मध्ये जागतिक विकासाचा दर तीन टक्के राहात असल्याचे भाकित केलेले असताना भारताचा विकास दर मात्र ६.३ टक्के राहिल, असे म्हटले आहे. आजही भारत जगात सर्वात वेगवान विकास दर राखणारा देश आहे. अमेरिका आणि रशियाबरोबरच जगातील बहुतांश देश भारतासमवेत आर्थिक मैत्री वाढवत आहेत आणि जगासमोर येणाऱ्या नव्या आव्हानातही भारताची गती कायम राहण्याची अपेक्षा आहे.

गेल्या महिन्यातील जी-२० शिखर परिषदेच्या यशस्वी आयोजाने भारताने नवीन संधीचे कवाडे खुली केली आहेत. जागतिक बँकेने 'इंडिया डेव्हलपमेंट अपडेट रिपोर्ट-२०२३' मध्ये म्हटले, चालू अर्थिक वर्षात गुंतवणूक आणि मागणीच्या आधारावर भारतीय अर्थव्यवस्था ही कोणत्याही अडथळ्याशिवाय वाटचाल करेल. भारताने विकास दराची एवढी उंची गाठण्यामागचे कारण म्हणजे मजबूत आर्थिक मागणी, दमदार सार्वजनिक पायाभूत सुविधा, गुंतवणूक आणि सक्षम आर्थिक क्षेत्र

हे कारण आहे. जागतिक बँकेशिवाय अन्य जगातील प्रमुख क्रेडिट रेटिंग एजन्सींनी देखील चालू आर्थिक वर्षात भारताच्या वेगवान विकास दराचा अंदाज बांधला आहे. 'एसअँडपी'ने ६.४ टक्के आणि 'फिच'ने ६.३ टक्के असा अंदाज व्यक्त केला आहे. याप्रमाणे 'आरबीआय'ने देखील म्हटले की चालू आर्थिक वर्षात भारताचा विकास दर ६.५ टक्केच राहण्याची शक्यता आहे.

वास्तविक भारत हा सध्याच्या काळात जगातील गरीब, विकसनशील देश, जागतिक दक्षिण (ग्लोबल साऊथ) देश आणि आफ्रिकी देशांसाठी महत्त्वाचा देश म्हणून समोर आला आहे. आजघडीला जगभरातील देश भारताच्या डिजिटल शक्तीचे आकलन करत आहेत. अनेक देशांनी हे तंत्रज्ञान अंगिकारण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे. ते डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर (डीपीआय) विकसित करण्यास भारताची मदत करू इच्छित आहे. डिजिटल विकासाने जगाचे लक्ष वेधून घेतलेले असतानाच जी-२० शिखर संमेलनामुळे जागतिक व्यापार, निर्यात, परकी गुंतवणूक आणि परदेशी पर्यटनाच्या आघाडीवर

भारताला नवीन संधी दिसू लागल्या आहेत. जी-२० मुळे जगातील जागतिक पुरवठा साखळीत वाढलेली विश्वसनीयता आणि सामर्थ्य पाहून भारताचे महत्त्व वाढले आहे. 'क्राइ'चे सर्व देश अमेरिका, भारत, ऑस्ट्रेलिया, जपानदेखील आर्थिक रुपाने एकमेकांना साहाय्य करणे आणि बळकटी देण्यास तयार झाले आहेत. तसेच सध्याच्या जागतिक पुरवठा साखळीत भारत हा चीनला पर्याय होण्याच्या दृष्टीने पुढे आला आहे. जगात भारत एक सक्षम आणि विश्वासपात्र देश म्हणून समोर आला आहे. आता भारत जगासाठी केवळ बाजारपेठ म्हणून राहिलेला नाही तर जागतिक आव्हानावर तोंडगा काढणारा देश ठरत आहे.

नैसर्गिक साधनांनी समृद्ध असलेल्या ५५ देशांची संघटना आफ्रिकी संघाला जी-२० परिषदेत सामील करून भारताने जागतिक पातळीवर आपल्या कुटनितीचा प्रभाव पाडला आहे. यामुळे भारताला आफ्रिकी देशातील चीनच्या वाढत्या हस्तक्षेपाला रोखण्यासाठी मदत मिळू शकते. आता भारत आफ्रिकी देशात कृषी, आरोग्य, वस्त्रोद्योग, वाहन उद्योग, ऊर्जा आणि पायाभूत विकासाच्या क्षेत्रात वेगाने पावले टाकू शकतो. आणखी एक गोष्ट म्हणजे जी-२० मध्ये घोषित केलेले भारत मध्य पूर्व युरोप आर्थिक कॉरिडॉर (आयएमईसी) हे आपल्या कं पन्यांसाठी नवीन संधी घेऊन येईल. या कॉरिडॉरतगत भारत पश्चिम आशियामार्गे युरोपपर्यंत रेल्वे आणि जलमार्गाचा विकास करू शकतो. यात ऊर्जा आणि दळणवळण क्षेत्रातील परस्पर सहकार्य आणि जोडण्याची व्यवस्था देखील असेल. संयुक्त अरब अमीरात, सौदी अरेबिया, युरोपीय संघ, फ्रान्स, इटली आणि जर्मनी हे त्याचे भागीदार असतील. भविष्यात भारतीय अर्थव्यवस्थेला युरोप आणि पश्चिम आशियांतील देशांच्या अर्थव्यवस्थेशी जोडणारे हे महत्त्वाचे माध्यम असेल. यामुळे चीनच्या तुलनेत भारताची स्पर्धा करण्याची क्षमता वाढेल. हा कॉरिडॉर चीनच्या 'बीआरआय' (बेल्ट अँड रोड इनेशेटिव्ह)

प्रोजेक्टला उत्तर आहे. जी-२० परिषदेने भारताने जगाला देशातील नाविष्यपूर्ण, अनोख्या पर्यटनस्थळाची ओळख करून दिली. यावर्षी जानेवारी ते जूनपर्यंत भारतात परदेशी पर्यटकांची संख्या ४३.८० लाख राहिली आणि त्याचवेळी

मागच्या वर्षी यादरम्यान येणाऱ्या परदेशी पर्यटकांची संख्या २१.२४ लाख होती. यावरून

वाढली आहे. मात्र या शक्यतेचा लाभ उचलताना काही गोष्टींकडे लक्ष द्यावे लागेल. यावेळी चीन अनेक क्षेत्रात जगातील पहिल्या क्रमांकाचा देश राहिला आहे. विशेषतः सौर, पवनऊर्जेची संबंधित उपकरणे, इलेक्ट्रिक वाहने, बॅटरी, सेमीकंडक्टरची निर्मिती यासारख्या उद्योगात चीनचा दबबा वाढला आहे. आज विंड टर्बाइन बाजारात चीनचा वाटा ६० टक्क्यांपेक्षा अधिक आहे. तसेच औषधासाठी लागणाऱ्या कच्च्या मालावर चीनचा वरचष्मा आहे. अशा वेळी जगात नवीन पुरवठादार देश म्हणून समोर येण्यासाठी भारताला अभूतपूर्व रणनितीसह वाटचाल करावी लागेल. एकीकडे भारत स्वतःला जगासाठी नवीन पुरवठादार आणि प्रभावी निर्यातदाराची भूमिका साकारत असताना, त्याचवेळी भारत मध्य पूर्व युरोप आणि आर्थिक कॉरिडॉरला वेगाने कायान्वित करण्यासाठी सामरिक रुपाने पुढे यावे लागेल. अशा रणनितीच्या आधारे भारत नवीन जागतिक

आरबीआयचे गर्हनर शक्तीकांत दास यांनी 'दिल्ली स्कूल ऑफ इकोनॉमिक्स'मध्ये आयोजित एका कार्यक्रमात जुलै २०२३ मध्ये पुरवठा साखळी विस्कळीत झाल्याने देशात महागाईने कळस गाठला असून त्यास कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले जात असल्याचे सांगितले. अर्थात ग्राहक मूल्य निर्देशांक (सीपीआय) च्या मते जून २०२३ मध्ये किरकोळ महागाईचा दर ४.८७ टक्के होता आणि तो जुलै महिन्यात ७.४४ टक्क्यांच्या कमाल पातळीवर पोचला. खाद्य पदार्थांच्या वाढत्या किंमतीमुळे किरकोळ महागाईचा दर केंद्र सरकारच्या अंदाजित सहा टक्क्यांच्या मर्यादेपेक्षा अधिक झाला. आरबीआयने चालू आर्थिक वर्ष २०२३-२४ साठी ठोक महागाईच्या अंदाजित दरात वाढ करत ५.४ टक्के केला आहे. देशातील गहूउत्पादित भागात समाधानकारक पाऊस न झाल्याने धान्यांचे भाव वधारले आहेत. देशात मोठ्या प्रमाणावर पिकांवर किडीचा प्रादुर्भाव पडला आहे. तशातच ऑगस्ट आणि सप्टेंबर महिन्यात पावसाने पाठ फिरवल्याने भाजीपाला महागला आहे. सध्या पाऊस अपुरा असल्याने देशात गव्हाच्या किरकोळ किंमतीत गेल्या दोन महिन्यांत प्रचंड वाढ झाली आहे. सरकारी गोदामात गव्हाचा साठा देखील कमी आहे. बाजारातील महागाई वाढण्यास तरलतेत झालेली वाढही कारणीभूत आहे.

भारताला परदेशी पर्यटकांपासून किती आर्थिक लाभ झाला असेल, याचा अंदाज लावू शकतो. एका परदेशी पर्यटकांकडून सरासरी दोन लाख रुपये उत्पन्न मिळते.

सध्या इस्राईलच्या संकटामुळे भारतासाठी अर्थिक संधी वाढण्याची शक्यता

आर्थिक संधीचा लाभ घेताना दिसेल, अशी आशा आहे. जगातील पाचव्या क्रमांकाची मोठी अर्थव्यवस्था असण्याचा दर्जा मिळवणारा भारत हा २०२७ पर्यंत जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची आर्थिक शक्ती आणि २०४७ पर्यंत विकसित देश होताना दिसेल.

भारतात आज अनेक मूलभूत सुविधा नसल्याच्या स्थितीतही आपण तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत मात्र अनेक विकसित देशांच्या बरोबरीने उभे आहोत, असे एक गमतीशीर वास्तव पाहायला मिळते. त्यामुळे अनेकदा आपल्याकडे सामाजिक प्रश्नांचा कैवार घेणाऱ्यांकडून 'आधी मोबाईल हवा की, शौचालय?' अशा पद्धतीचे प्रश्न उपस्थित केले जातात. हे प्रश्न महत्वाचे आहेत, यात तिळमात्र शंका नाही; मात्र याचे उत्तर खरंतर तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीतच दडले आहे. तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील प्रगतीचा वापर इतर मूलभूत समस्या सोडविण्यासाठी करून घ्यायला हवा. त्यादृष्टीने विद्यमान सरकार पावले टाकत आहे. पायाभूत सुविधा, कृषी, आरोग्य या सर्व क्षेत्रात तंत्रज्ञान प्रभावी ठरत आहे.

– नंदन नीलेकणी

इन्फोसिसचे सहसंस्थापक

नवा भारत, डिजिटल भारत

कोणताही उद्योग मुळापासून बदलण्याची ताकद तंत्रज्ञानामध्ये आहे. तंत्रज्ञानामुळे गेल्या एक दशकात झाले ते एका वर्षापेक्षा कमी वेळात होऊ शकते. भारतात मोबाईल आणि इंटरनेटचा प्रभाव पडला नाही असे एकही क्षेत्र नाही. २०१७ सालीच बहुतेक जग अधिक जवळ आले. स्थूलमानाने विचार केला तर आज अर्धे प्रौढ जग स्मार्टफोनने व्यापले आहे. या क्रांतीत भारत मागे नाही. भारत हा स्मार्टफोनची आणि अँड्रॉइड अॅप डाऊनलोडची सर्वात मोठी बाजारपेठ आहे. स्मार्टफोनमुळे डिजिटलायजेशनच्या प्रक्रियेला गतिमानता आली. तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात रोज नवनवीन बदल होत असतात. अशा जगात सतत शिकत राहणे आणि सतत स्वतः ला अद्ययावत ठेवणे आवश्यक आहे. आज सरकार प्रत्येक क्षेत्रात तंत्रज्ञान आणत आहे. कॅशलेस व्यवहारासाठी आपण यूपीआय वापरत आहोत, ज्याने आपल्या अर्थकारणावर प्रचंड परिणाम केला आहे. जीएसटीसाठी वापरण्यात येत असलेले तंत्रज्ञान मासिक कराच्या रकमेचा एक ते दीड लाख कोटीचा टप्पा ओलांडत

आहे.

भारतात आज अनेक मूलभूत सुविधा नसल्याच्या स्थितीतही आपण तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत मात्र अनेक विकसित देशांच्या बरोबरीने उभे आहोत, असे एक गमतीशीर वास्तव पाहायला मिळते. त्यामुळे अनेकदा आपल्याकडे सामाजिक प्रश्नांचा कैवार घेणाऱ्यांकडून 'आधी मोबाईल हवा की, शौचालय?' अशा पद्धतीचे प्रश्न उपस्थित केले जातात. हे प्रश्न महत्वाचे आहेत, यात तिळमात्र शंका नाही; मात्र याचे उत्तर खरंतर तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीतच दडले आहे. तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील प्रगतीचा वापर इतर मूलभूत समस्या सोडविण्यासाठी करून घ्यायला हवा. त्यादृष्टीने विद्यमान सरकार पावले टाकत आहे. डिजिटल इंडियाच्या इमारतीचे अनेक भाग गेल्या काही वर्षांत तयार झालेले होते. कोरोनाकाळात बहुसंख्य लोक बहुतांश कामे डिजिटल पद्धतीने करीत होते. डिजिटल पद्धतीने गाठीभेटी झाल्या आणि अनेक वस्तूंचे वितरणही डिजिटल माध्यमातून झाले. सध्या डिजिटलायजेशनबाबत जो ट्रेन्ड

दिसत आहे, त्याला गती देण्याचे काम साथरोगाच्या काळाने केले. जनधन, आधार आणि मोबाइल ही त्रिसूत्री आपल्याकडे प्रभावी ठरली आहे. आपल्या देशात एक अब्जाहून जास्त मोबाइल फोन आहेत आणि कदाचित त्यातील ६० ते ७० कोटी स्मार्टफोन आहेत. आपल्या देशात डेटा जगात सर्वात स्वस्त आहे. अनेकजण अमर्याद डेटावापराचा आनंद घेत आहेत. देशात १.३ अब्ज लोक आधारधारक आहेत. बँक अकाउंट्स जोडणीसाठी आधार योजना महत्त्वाची ठरली आहे. ७०० दशलक्षांहून अधिक आधारसंलग्न बँक खाती आपल्या देशात आहेत. जगातील सर्वात मोठ्या रोकड हस्तांतरणासाठी यामुळे मूलभूत चौकट दिली आहे. या सर्व बाबी आपापल्या ठिकाणी होत्या; परंतु जागतिक साथरोगाच्या काळात त्या एकत्रित आल्या आणि त्यांची ताकद दिसून आली. लाखो असुरक्षित लोकांना निधी देण्यासाठी सरकार

प्रकल्पाची पायाभरणी केली होती. पासपोर्टसारखे सुरुवातीचे अनेक प्रकल्प हा त्याचाच भाग होते. या प्रकल्पांपैकी आयडी म्हणजे ओळखपत्र प्रकल्प हा एक महत्त्वाचा प्रकल्प होता आणि

मोबाइल या त्रिसूत्रीचे समर्थक बनले. त्यांच्या सरकारने ही योजना पुढे नेली. आमचा जनधन कार्यक्रमही तयार होता. यावरून असे दिसून येते की एकदा तुम्ही चांगल्या कामाची बांधणी सुरु केली, की ते काम पडून राहत नाही.

आरोग्यक्षेत्राचा विचार करता कोविडने हेल्थटेकला गती दिली आहे. लसीकरणाची १.८ दशलक्ष डिजिटल प्रमाणपत्रे जारी करणारा भारत हा जगातील एकमेव देश आहे. ही प्रमाणपत्रे आपल्याला मोबाइल फोनमध्ये स्टोअर करता आली आणि त्यांची हार्डकॉपीही उपलब्ध झाली. ही प्रमाणपत्रे क्लाउडवरही स्टोअर करता येतात. पूर्णपणे पडताळणीयोग्य अशी ही प्रमाणपत्रे आहेत. आयुष्मान भारत डिजिटल मिशनसह आपण युनिव्हर्सल हेल्थ रेकॉर्ड तयार करण्याचा विचार करत आहोत, ज्यामुळे आपल्याला आपले आरोग्य रेकॉर्ड घेता येईल आणि यूपीआय पेमेंटप्रमाणे ते पोर्टेबल बनवता येईल. मला विश्वास आहे की राष्ट्रीय आरोग्य प्राधिकरण आणि आरोग्य मंत्रालय अनेक स्टार्टअप्सना सोबत घेऊन तंत्रज्ञानाचा वापर करून आरोग्यसुधारणेच्या बाबतीत मोठी मजल मारतील.

डीबीटी म्हणजे डायरेक्ट बेनिफिट ट्रान्सफर पद्धतीचा अवलंब करत आहे. डिजिटल इंडिया मोहीम कोविडकाळात धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाची ठरली.

चंद्रशेखर हे आयटी विभागाचे सचिव असताना त्यांनी तथाकथित मिशन मोड

२००९ मध्ये मी तो हाती घेतला. लोकांना डिजिटल ओळख मिळवून देण्याचे महत्त्व आणि धोरणात्मक मूल्य अनेकांना पूर्णपणे समजले नाही. प्रत्येकाला डिजिटल ओळख देणारे हे अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आम्ही तयार करू शकलो. हे तंत्रज्ञान अगोप्येची ऑनलाईन पडताळणी करू शकते, हे स्पष्ट

झाले. २०१४ मध्ये मी पायउतार झालो तोपर्यंत आधार कार्डधारकांची संख्या ६०० दशलक्षपर्यंत पोहोचली होती आणि आधारचा थेट वापरही नुकताच सुरु झाला होता. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सत्तेवर येताच मी त्यांची भेट घेतली होती. त्यानंतरच्या काळात ते जनधन-आधार-

त्याचा वापर होतोच. आपण ज्याला डिजिटल सार्वजनिक वस्तू म्हणतो, त्यांचा करिष्मा पाहावा, असे भारत हे जगातील सर्वोत्तम ठिकाण ठरले आहे.

आज युनिव्हर्सल सर्व्हिस ऑब्लिगेशन फंडचा वापर करून ग्रामीण भारतात इंटरनेट नेटवर्क तयार करण्यासाठी या उपक्रमातून प्रयत्न होत आहे आणि अनेक गावांपर्यंत हे प्रयत्न पोहोचत आहेत. माझ्या मते ग्रामीण भाग हा शहरीभागाइतकाच महत्त्वाचा आहे. ग्रामीण भागातही अनेक उपक्रम आहेत आणि भारतनेट हा त्यातील एक होय. आपल्याकडे सीएससी किंवा ग्राहक सेवा केंद्रे आहेत. ही सर्वच शहरांमध्ये आहेत आणि लोक तेथे जाऊन सेवा घेऊ शकतात किंवा कोणत्याही प्रमाणपत्रांची छापिल प्रत मिळवू शकतात. मोबाइल कनेक्टिव्हिटीमुळे ग्रामीण भारतात ऑनलाईन व्यवसायांची संख्या वाढली आहे. आपल्याकडे सध्या हजारो बँकिंग करस्पॉन्डन्ट आहेत आणि ग्रामीण भारतात बँक खाती उघडण्यापासून लोकांना पैसे काढण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यापर्यंत अनेक बाबी या माध्यमातून शक्य झाल्या आहेत. ग्रामीण

भारतदेखील आधारसक्षम पेमेंट प्रणालीचा लाभ घेऊ शकतो. दरमहा २५ हजार कोटी रुपयांचे ९० दशलक्ष व्यवहार या माध्यमातून होताहेत. त्याचप्रमाणे स्थलांतरितांसाठी पैसे ट्रान्सफर करण्याचे प्रमुख माध्यम ठरलेल्या आयएमपीएस या प्लॅटफॉर्मवर दरमहा ३,८४,००० कोटी रुपये मूल्याचे ४२० दशलक्ष व्यवहार होतात. डिजिटलायजेशनच्या दिशेने वेगाने निघालेल्या

तिसरा पैलू म्हणजे स्टार्टअप्सची दुनिया. मला वाटते की, गेल्या वर्षी युनिकॉर्न बनलेल्या स्टार्टअप्सची संख्या एकंदर युनिकॉर्नपेक्षा जास्त होती. स्टार्टअप्स हे नावीन्य, रोजगारनिर्मिती आणि भारतातील व्यथित करणाऱ्या मुद्यांच्या सोडवणुकीचे स्रोत ठरणार आहेत. त्यामुळे आपण योग्य मार्गावर वेगाने

बाबतीत मोठी मजल मारतील.

शेतीच्या दृष्टिकोनातूनही आपण बरेच उपक्रम पाहत आहोत. याबाबतच्या अपेक्षांची यादी बरीच मोठी असली तरी आज देशभरात अनेक कृषी स्टार्टअप्स ग्रामीण, दुर्गम भागातील शेतकऱ्यांना उपयुक्त माहिती देत आहेत. त्यामुळे पुरवठा साखळी भक्कम होत आहे. निन्जाकार्ट नावाची कंपनी भारतातील फळे आणि

भाज्यांसाठीची सर्वांत मोठी पुरवठा साखळी ठरली आहे. शेतीच्या आधुनिकीकरणाच्या रूपानेही त्याचे परिणाम दिसत आहेत. मला अशी आशा आहे, की ही प्रक्रिया सुरुच राहिल, कारण भारताला आधुनिक अर्थव्यवस्थेत आणण्याचा हा एक महत्त्वाचा आणि शाश्वत मार्ग ठरेल. आपली आधुनिक बंदरेही लक्षावधी कार्गोची सातत्याने वाहतूक करत असतात.

आपली विमानतळ जागतिक दर्जाचे होत आहेत आणि

त्यांचे खासगीकरण होत आहे. अनेक शहरांमध्ये डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर खूप चांगले तयार होत आहे. ई-गव्हर्नन्स फाउंडेशनने शहरांच्या वापरासाठी एक मुक्तस्रोत व्यासपीठ तयार करण्यास मदत केली आहे, जेणेकरून सर्वांना त्यांची हिशेबपत्रके, इमारत योजना, प्रकल्प मंजूरी आणि अन्य गोष्टींसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म उपलब्ध होऊ शकेल. पायाभूत सुविधांच्या क्षेत्रातही डिजिटल तंत्रज्ञान वेगाने वाढताना दिसत आहे. एकंदरीने भारतात डिजिटलायजेशनची प्रक्रिया प्रचंड वेगाने पुढे जात आहे.

भारताची ही कहाणी निश्चितच प्रेरणादायी आहे.

डिजिटल इंडियाचे प्रामुख्याने तीन पैलू आहेत. एक म्हणजे भारत डिजिटल सार्वजनिक वस्तूंचा मोठा संच तयार करत आहे. त्यात आधार, यूपीआय, अकाउंट ऑग्रेगिटर, फास्टॅग, कोविन अशा प्रकारचे असंख्य उपक्रम समाविष्ट आहेत, जे तंत्रज्ञानाची अमलबजावणी मोठ्या प्रमाणावर करण्यास सक्षम आहेत. दुसरा पैलू म्हणजे आयटी क्षेत्राची होत असलेली वाढ. या क्षेत्राला १०० अब्ज कमाईपर्यंत पोहोचायला सुमारे ३० वर्षे लागली; परंतु २०० अब्ज डॉलरपर्यंत पोहोचण्यासाठी फक्त १० वर्षे लागली आणि ३०० अब्जांपर्यंत पोहोचण्यासाठी फक्त चार वर्षे लागतील. यातून या क्षेत्राच्या वृद्धीचा वाढलेला वेग दिसतो. ४.५ दशलक्ष कर्मचारीसंख्या गाठण्यासाठी या क्षेत्राला ४० वर्षे लागली. परंतु आगामी दशकात ही संख्या दुप्पट होणार आहे. डिजिटल इंडियाचा

पुढे जात आहोत, असे मला वाटते.

आरोग्यक्षेत्राचा विचार करता कोविडने हेल्थटेकला गती दिली आहे. लसीकरणाची १.८ दशलक्ष डिजिटल प्रमाणपत्रे जारी करणारा भारत हा जगातील एकमेव देश आहे. ही प्रमाणपत्रे आपल्याला मोबाइल फोनमध्ये स्टोअर करता आली आणि त्यांची हार्डकॉपीही उपलब्ध झाली. ही प्रमाणपत्रे क्लाउडवरही स्टोअर करता येतात. पूर्णपणे पडताळणीयोग्य अशी ही प्रमाणपत्रे आहेत. आयुष्मान भारत डिजिटल मिशनसह आपण युनिव्हर्सल हेल्थ रेकॉर्ड तयार करण्याचा विचार करत आहोत, ज्यामुळे आपल्याला आपले आरोग्य रेकॉर्ड घेता येईल आणि यूपीआय पेमेंटप्रमाणे ते पोर्टेबल बनवता येईल. मला विश्वास आहे की राष्ट्रीय आरोग्य प्राधिकरण आणि आरोग्य मंत्रालय अनेक स्टार्टअप्सना सोबत घेऊन तंत्रज्ञानाचा वापर करून आरोग्यसुधारणेच्या

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या इतिहासातील एक ऐतिहासिक घडामोड म्हणून दिल्ली येथे पार पडलेल्या जी२० संघटनेच्या १८ व्या परिषदेकडे पहावे लागेल. या संघटनेचे पहिल्यांदाच अध्यक्षपद मिळालेल्या भारताने जी-२०च्या इतिहासात काही नवे प्रवाह विकसित करतानाच विषम आणि प्रतिकूल जागतिक परिस्थितीतही सामूहिक सहमती घडवून आणण्यात लीलया यश मिळवले. आफ्रिकन महासंघाचा जी-२० मधील समावेश हा भारताचा मास्टरस्ट्रोक ठरला असून या माध्यमातून जागतिक सर्वसमावेशक आर्थिक विकासाची संकल्पना भारताने पुढे नेली आहे. या परिषदेने भारताची जागतिक प्रतिमा प्रचंड उंचावली आहे. यातून जागतिक प्रश्नांबाबत मार्ग काढताना सहमती घडवून आणण्याची क्षमता भारतात आहे, याची प्रचिती जगाला आली आहे. त्यामुळे भारत आता जागतिक नेतृत्व करण्यास सक्षम असल्याचा संदेश जी-२०च्या बैठकीने जगाला दिला आहे.

— डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर

परराष्ट्र धोरण विश्लेषक

‘विश्वमित्रा’कडून ‘विश्वगुरु’कडे...

जी -२० संघटनेच्या १८ व्या वार्षिक शिखर परिषदेच्या अध्यक्षपदातून भारताने स्वतःला एक विश्वमित्र म्हणून प्रस्थापित केलेले आहे. विश्वगुरु बनण्याच्या भारताच्या प्रवासातील ‘विश्वमित्र’ हा एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. वास्तविक, जी-२० च्या विविध बैठकांमध्ये विश्वमित्र आणि विश्वगुरु अशा दोन्ही भूमिका भारताने पार पाडल्या आणि त्यांचे प्रामुख्याने प्रतिबिंब या अध्यक्षपदामधून पडताना दिसले. विश्वमित्राच्या दृष्टीकोनातून भारताने अनेक नवे पायंडे पाडले. यापैकी एक महत्त्वाचा पायंडा म्हणजे या बैठकीमध्ये झालेली ‘दिल्ली डिक्लेरेशन’ची घोषणा. यामधून भारताचे ‘विश्वमित्र’ म्हणून दर्शन जगाला झाले आहे. तसेच भारताच्या प्रभावाची चाहूलही जगाला लागली. याचे कारण अशा प्रकारच्या घोषणांवर सदस्य राष्ट्रांमध्ये सामूहिक सहमती एकत्रित करणे हे अत्यंत आव्हानात्मक काम असते.

१९९९ मध्ये जी-२० चे व्यासपीठ तयार झाले आणि त्याचे पुनरुज्जीवन २००८ मध्ये झाले तेव्हाचे जग आणि आत्ताचे जग

यामध्ये जमीन-अस्मानाचा फरक आहे. १९९९ ला जेव्हा जी २० चा उगम झाला तेव्हा आशिया खंडात चलन समस्येवर (आशियन क्राईसिस) मार्ग कसा काढावयाचा याचे फार मोठे आव्हान होते. हे आव्हान सामायिक असल्याने जी-२० चे सदस्य असणारे देश एकत्र आले. त्यावेळी प्रामुख्याने शीतयुद्धाची सांगता झाली होऊन आर्थिक गणितं महत्त्वाची बनलेली होती. शीतयुद्धाच्या काळात राजकीय उद्दिष्टांना प्राधान्य होते. अनेक देशांनी आर्थिक उदारीकरणाची कास धरलेली होती. खाजगीकरणाचे आणि भांडवलीकरणाचे प्रवाह होते. व्यापार वाढवण्याचे प्रयत्न सुरु होते. जगभरात अनेक व्यापार संघ अस्तित्वात येत होते. या व्यापार संघांच्या माध्यमातून अनेक देश स्वतःला छोट्या छोट्या गटात संघटित करण्याचे प्रयत्न करत होते. त्यामुळे एक प्रकारे उदारीकरणाच्या माध्यमातून आर्थिक एकीकरणाच्या दिशेने बहुतांश देशांचा आणि जगाचा प्रवास सुरु होता. साहजिकच, त्या काळात जी-२०च्या सदस्य देशांमध्ये बऱ्यापैकी सहमती होती.

नंतरच्या काळात २००८ मध्ये

अमेरिकेचे तत्कालीन अध्यक्ष बराक ओबामा यांनी या संघटनेचे पुनरुज्जीवन करून जी-२० च्या सदस्य देशांच्या अध्यक्षाना एकत्र आणण्याचा पायंडा पाडला. त्यावेळी युरोपमध्ये आर्थिक मंदीचे सावट असल्याने पुन्हा एकदा जगाला एकत्र घेऊन सामूहिक समस्यांचा सामना करणे गरजेचे ठरले होते. थोडक्यात, आज

एकदा शीतयुद्धकालीन परिस्थितीसारखे वातावरण निर्माण झालेले आहे. एका बाजूला अमेरिका, नाटो, युरोपीयन महासंघ आणि जपान, दक्षिण कोरिया यांसारखे अमेरिकेचे मित्र देश संघटित होताना दिसत आहेत. काही नवीन लष्करी गट आकाराला येताना दिसत

तिसरा सी म्हणजे क्लायमेट चेंज.

या 'ट्रीपल सी' च्या पार्श्वभूमीवर यंदाची जी-२० बैठक पार पडली. साहजिकच, या प्रकारच्या विसंवादातून सुसंवादाचा सूर कशा प्रकारे पकडायचा, सहमती कशा प्रकारे घडवायची हे अत्यंत बिकट आव्हान होते. वर्तमान जागतिक परिस्थिती विचारात घेऊनच भारताने यंदाच्या शिखर परिषदेचे ब्रीद वाक्य वन अर्थ म्हणजे एक पृथ्वी, वन फॅमिली एक कुटुंब आणि वन फ्युचअर, एक भविष्य असे ठेवले होते. वसुधैव कुटुंबकम हा हजारो वर्षांची परंपरा असणाऱ्या भारतीय संस्कृतीचा आधार असून त्या आधारावरच हे ब्रीदवाक्य घेण्यात आले. त्यादृष्टीकोनातून भारताची भूमिका ही 'विश्वमित्र' अशा स्वरूपाची होती.

उल्लेखनीय बाब म्हणजे, या बैठकीमध्ये भारताने आर्थिक स्वरूपाचे, व्यापार स्वरूपाचे तणाव असलेल्या देशांना एका व्यासपीठावर आणून त्यांच्यामध्ये संवाद घडवून आणला, त्यांच्यामध्ये सहमतीचा समान धागा जोडला. रशिया युक्रेनचा मुद्दा असेल, पर्यावरण रक्षण, हवामान बदल, क्रिप्टोकरन्सी, आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्थांमधील सुधारणा याबाबत भारताने संमती घडवून आणणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. कारण यापूर्वीच्या जी २० च्या बैठकांमध्ये हे शक्य झालेले नव्हते. भारताने ९ आणि १० सप्टेंबर बैठकीच्या पूर्वी जवळपास १२५ देशांबरोबर संवाद साधला होता. हाही एक नवा पायंडाच म्हणावा लागेल. तसेच तो एक मित्रत्वाचा संदेश होता. या सगळ्यातून बदलत्या भारताची नवी प्रतिमा म्हणजेच विश्वमित्राची प्रतिमा पुढे आली.

आता या विश्वमित्राच्या भूमिकेतून भारत विश्वगुरुच्या भूमिकेत जात आहे. विश्वगुरु संकल्पनेला अनेक कंगोरे आहेत. आज भारताच्या भूमिकेकडे टिकात्मक दृष्टीकोनातून बघणारे काही देश आहेत. बहुतांश देशांना कोणीतरी एकाने विश्वगुरु व्हावे आणि इतरांना मार्ग दाखवावा ही बाब फारशी पचनी पडणारी नाही. १९७४ साली संयुक्त राष्ट्राचा

जागतिक राजकारणामध्ये ज्या प्रकारचे राजकीय धुवीकरण दिसून येत आहे तशी स्थिती १९९९ आणि २००८ मध्ये नव्हती. जी २० चा उगम झाला तेव्हा अमेरिका आणि चीन यांच्यामध्ये आज दिसणारा तणाव नव्हता. आज ज्या पद्धतीने ग्लोबल साऊथ आणि ग्लोबल नॉर्थ यांच्यामध्ये विसंवाद दिसून येतो तो त्यावेळी नव्हता. पूर्व आणि पश्चिम यांच्यातील धुवीकरण आणि त्यामाध्यमातून आपापले हिसंबंध जोपासण्यासाठी राष्ट्रांकडून घेण्यात येणारी बचावात्मक भूमिका त्याकाळी नव्हती. आज जगातक राजकारणात एकाच वेळी एकीकरणाचा आणि बचावात्मक पवित्रा दिसत आहे. एकीकडे सामूहिक हिताचा पवित्रा घेत आहेत; तर दुसरीकडे आत्मकेंद्री बनू लागली आहेत. गेल्या काही वर्षांत चीन आणि अमेरिका यांच्यामधील तणाव प्रचंड वाढलेला आहे. दुसरीकडे रशिया आणि युक्रेन युद्धामुळे पुन्हा

आहेत. औक्ससारखा संरक्षणत्मक स्वरूपाचा गट अस्तित्वात येत आहे; तर दुसरीकडे रशिया आणि चीन, सिरीया यांच्यासारखे रशियाचे मित्र देश एकत्र येताना दिसत आहेत. त्याचप्रमाणे आर्थिक बहिष्काराचे हत्यार आता अनेक देश वापरू लागले आहेत. उदाहरणार्थ, युक्रेनवर आक्रमण केल्यानंतर अमेरिकेने रशियाविरुद्ध पाच हजारांहून अधिक आर्थिक निर्बंध टाकले आहेत. असे वातावरण पूर्वी नव्हते. त्यामुळे यंदाची जी-२० परिषद ही राष्ट्रांमधील विसंवादाने, धुवीकरणाने, परस्पर संबंधांमधील तणावांनी भरलेल्या पार्श्वभूमीवर पार पडली, हे लक्षात घ्यायला हवे. भारताचे परराष्ट्रमंत्री एस. जयशंकर यांनी याचा तीन 'सी' अशा स्वरूपाने उल्लेख केलेला आहे.

**पहिला सी म्हणजे कॉन्फ्लिक्ट
दुसरा सी म्हणजे कोरोनाची पार्श्वभूमी.**

जन्म झाला तेव्हा त्याचे नाव संयुक्त राष्ट्र संघटना असे होते. त्यानंतर संघटना हा शब्द त्यातून काढून टाकला. कारण राष्ट्रांना ही संकल्पना पचनी पडली नाही. त्यामुळे संयुक्त राष्ट्रसंघाने त्यांच्या घटनेत सुधारणा करून हा शब्द काढून टाकला. परिणामी, आज केवळ संयुक्त राष्ट्र म्हणजेच युनायटेड नेशन्स असे नाव दिसते. हा इतिहास आणि वर्तमान लक्षात घेता भारताला विश्वगुरु म्हणून तात्काळ सर्व देश

च्या सदस्य देशांना दिला आणि आता जग त्याचे अनुपालन करत आहे करणार आहे. यामध्ये इनक्लुजीव्ह ग्रोथ किंवा सर्वसमावेशक विकास, सर्वांना एकत्र घेऊन चालणे ही भूमिका भारताने पुढे आणली. भारताचे अध्यक्षपद हे सामाजिक समानतेच्या न्यायावर आधारित होते. आज भारत 'सब का साथ, सबका विकास आणि सबका सहभाग' या

दृष्टिकोनातून प्रस्ताव मांडला. भारताने मांडलेल्या या सूत्रांना जी-२० ने संमती-सहमती देणे याचाच दुसरा अर्थ भारत विश्वमित्राकडून विश्वगुरुकडे जाण्याच्या मार्गावर आहे.

एखादा शिक्षक आपल्याला अवगत असणाऱ्या ज्ञानसंपदेतून विद्यार्थ्यांवर संस्कार करत असतो, तशाच पद्धतीने भारताने या संपूर्ण अध्यक्षपदाच्या माध्यमातून जागतिक आर्थिक विकासाचे, विश्वरचनेचे प्रारूप मांडले. प्रामुख्याने तिसऱ्या जगातील, ग्लोबल साऊथमधील देशांना भारताने साधनसंपत्तीचा विकास कसा केला आहे, वन डिस्ट्रीक्ट वन प्रॉडक्ट स्वरूपाची कल्पना भारताने कशी राबवली आहे, डिजिटल पायाभूत सुविधांचा विकास कसा केला आहे हे दाखवून दिले. खरे तर ही संकल्पनाच भारताने सर्वांत प्रथम मांडली असून ज्याप्रमाणे 'ग्लोबल साऊथ'ला जागतिक पातळीवर भारताने मान्यता मिळवून दिली तशाच प्रकारे 'डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर' या शब्दालाही भारताने जागतिक पातळीवर मान्यता मिळवून दिली. आपल्या स्वानुभवातून भारताने कायापालटाचे हे सूत्र लॅटिन अमेरिका, आशिया खंडातील अनेक गरीब देशांपुढे मांडले. त्यांनीही या आधारावर विकासाची प्रक्रिया गतिमान करावी ही यामागची भारताची भूमिका होती.

त्यामुळे जी-२० परिषदेच्या माध्यमातून विश्वमित्र आणि विश्वगुरु या दोन्ही प्रतिमांचे प्रतिबिंब जागतिक पटलावर उमटले आहे. विश्वमित्र हे साधन आहे, तर विश्वगुरु हे साध्य.

भारत हा जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचा देश आहे. यातील जमेची बाजू म्हणजे या लोकसंख्येत तरुणांची म्हणजेच २५ ते ३३ वयोगटातील लोकांची संख्या ९० कोटी इतकी असून ती उत्पादनशील लोकसंख्या किंवा प्रॉडक्टिव्ह पॉप्युलेशन म्हटली जाते. तथापि, या लोकसंख्येचे रुपांतर भारताला परफॉर्मिंग असेटस्मध्ये म्हणजेच कुशल मनुष्यबळात करावे लागेल. यासाठी शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची आहे. यासंदर्भात जपानचा आदर्श घेणे उचित ठरणार आहे. मुंबईएवढे क्षेत्रफळ असणाऱ्या जपानवर दुसऱ्या महायुद्धात दोन अणुबॉम्ब टाकण्यात आले होते. जपानची राज्यघटनाही अमेरिकेच्या पुढाकाराने लिहिली गेलेली आहे. असा देश १९७० पर्यंत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची मोठी अर्थव्यवस्था कशी बनला, याचे अप्रूप जगाला आहे. अत्यंत कमी क्षेत्रफळ, कमी लोकसंख्या असताना, सकारात्मक परिस्थिती फारशी नसताना जपानने केलला हा आर्थिक विकास एक यशस्वी मॉडेल मानला जातो. याचे गमक कशात असेल तर ते म्हणजे जपानने ह्युमन कॅपिटल किंवा मानव संसाधन विकासावर प्रचंड गुंतवणूक केली. शिक्षणाच्या क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक केली आणि त्यातून अत्यंत कुशल मनुष्यबळ विकसित केले. या पार्श्वभूमीवर भारताने शिक्षणाचा संख्यात्मक आणि गुणात्मक विकास करणे गरजेचे आहे. भारतात उच्च शिक्षणामध्ये नोंदणी करणाऱ्यांची संख्या २७ टक्के आहे. ती ५० टक्क्यांपर्यंत नेण्यासाठी भारताला संख्यात्मक विकास करावा लागणार आहे. सध्या भारतात ५५ हजार महाविद्यालये आणि १५०० विद्यापीठे आहेत. ही संख्या अनुक्रमे एक लाख आणि ५००० वर न्यावी लागणार आहे. त्यात कौशल्यवर आधारित शिक्षणावर भारताला भर द्यावा लागणार आहे. नवीन शिक्षण धोरणात कौशल्य विकासावर सर्वाधिक भर देण्यात आला आहे.

मान्यता देणार नाहीत. भारतालाही याची पूर्ण कल्पना आहे. त्यामुळे भारताने आधी विश्वमित्र बनून या दिशेने एक मोठे पाऊल टाकले आहे.

मुख्य म्हणजे, भारताने जी-२० चा अर्जेडा निश्चित केला. त्यानुसार भारताने आंतरराष्ट्रीय समुदायाला काही उद्दिष्टे दिली. एखादा शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांना सांगतो त्या पद्धतीने भारताने हा अर्जेडा जी-२०

तत्वावरच देशाचा आर्थिक विकास साधतो आहे. हीच सामूहिक विकासाची संकल्पना जी-२०च्या माध्यमाने भारताने आंतरराष्ट्रीय समुदायात देखील राबवण्याचा प्रयत्न केला. सर्वसमावेशक आर्थिक विकासाचा नारा देताना भारताने आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्थांमध्ये आमूलाग्र सुधारण्याचा प्रस्ताव मांडला. क्रिप्टो करन्सीवर बंदीचा प्रस्ताव मांडला. कर्जविळख्यात अडकलेल्या देशांना दिलासा मिळावा या

नीती आयोगाच्या ताज्या अहवालातून भारतीय अर्थव्यवस्थेसंदर्भातील एक महत्त्वाची बाब समोर आली आहे. ती म्हणजे भारतात २०१५-१६ ते २०१९-२१ या पाच वर्षांच्या काळात १३.५ कोटी नागरिक सर्वार्थाने गरीबीतून बाहेर आले आहेत. ही बातमी निश्चितच स्वागताहार्ह आणि दिलासादायक म्हणावी लागेल. मात्र निती आयोगाचा अहवाल समजून घेणे आणि योग्य अर्थ लावणे देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे. देशात विविध प्रकारच्या सरकारी योजनांवरून प्रश्न उपस्थित केले जात होते. मात्र या सर्वेक्षणातून त्यांची उपयुक्तता सिद्ध झाली आहे. कारण त्या बळावरच समाजातील खालच्या स्तरावर असलेल्या २५ ते ३० टक्के लोकांना मदत होत आली आहे. त्यामुळे गरीबी दूर करण्यासाठी अशा प्रकारच्या धोरणांची अंमलबजावणी सुरु ठेवणे गरजेचे आहे.

- अभिजित मुखोपाध्याय

ज्येष्ठ अर्थतज्ज्ञ

तिसऱ्या स्थानावर येताना..

निती आयोगाच्या एका अहवालानुसार, भारतात २०१५-१६ ते २०१९-२१ या पाच वर्षांच्या काळात १३.५ कोटी नागरिक सर्वार्थाने गरीबीतून बाहेर आले आहेत. उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश, ओडिशा आणि राजस्थानात गरीबीत वेगाने घसरण होत आहे. अहवालात म्हटले, की प्रामुख्याने ग्रामीण भागात गरीबीत वेगाने घट झाली आहे. गावातील गरीबांची संख्या ३२.५९ टक्क्यांवरून १९.२८ टक्क्यांवर आली. त्याचवेळी शहरातील गरीबांचे प्रमाण ८.६५ टक्क्यांवरून ५.२७ टक्के राहिली आहे. गरीबीची व्याख्या काय आहे याबाबत आजही अनेकांत गोंधळ दिसून येतो. त्याच्या निकषातही मतभिन्नता दिसून येते. पण सध्या केंद्र आणि राज्य सरकारकडून राबविल्या जाणाऱ्या लोककल्याणकारी योजनांमुळे काही प्रमाणात गरीबीत घट झाली आहे, असे म्हटले जात आहे. या योजना काही जणांना लांगुलचालनाचे धोरण वाटत असेल तरीही तळागळपर्यंत त्याचा लाभ मिळत असेल आणि गरीबी कमी होत असेल तर ही बाब देशाच्या अर्थव्यवस्थेला पूरक ठरणारी आहे.

देशांत गरीबी कमी होत असल्याची बातमी ही निश्चितच स्वागताहार्ह आणि दिलासादायक म्हणावी लागेल. मात्र निती आयोगाचा अहवाल समजून घेणे आणि योग्य अर्थ लावणे देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे. वास्तविक आर्थिक जगतात गरीब कोणाला म्हणावे, यावरून दीर्घकाळापासून चर्चा सुरु आहे आणि पुढेही सुरु राहिल. गेल्या वर्षी एप्रिल महिन्यांत आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचा एक अहवाल प्रसिद्ध झाला आणि त्यात म्हटले की, भारतातील नागरिकांचा कंगालपणा संपल्यात जमा झाला आहे. अर्थतज्ञ सुरजीत भल्ला, करण भसीन आणि अरविंद विरमानी यांच्या अहवालात म्हटले, की २०११ मध्ये निर्धन पातळीवर असणारे लोक २०१९ मध्ये कमी होत ते आता एक टक्क्यापेक्षा खाली आले आहेत. गरीबीचे मोजमाप करण्याचे अनेक मार्ग आहेत. एक सोपा मार्ग म्हणजे उत्पन्नाचे आकलन. दररोजच्या उत्पन्नावर आधारित गरीबीचा हिशोब केला जातो. जागतिक बँकेने संपूर्ण जगासाठी अत्यधिक कंगाल असण्याच्या निकषात प्रति व्यक्ती दररोज १.९ डॉलरचे

उत्पन्न हे प्रमाण निश्चित केले आहे. गेल्यावर्षी त्यात वाढ करत २.१५ डॉलर करण्यात आले. यात असेही म्हटले की, एवढ्या पैशात एखादा व्यक्ती कोणत्या सामानाची किती खरेदी करू शकतो. मात्र निती आयोगाने गरीबीसंदर्भातील केलेले आकलन पाहता उत्पन्नाचा निकष गृहित धरण्याऐवजी विविध प्रकारच्या अन्य गृहितकांचा वापर केला आहे. यात आरोग्य, शिक्षण, दैनंदिन जीवनाशी संबंधित अनेक निकषाची तुलना केली आहे. जसे पोषण, स्वच्छता, स्वयंपाकाचा गॅस, शिक्षण आदींची

त्याचा परिणाम समाजाच्या तळागळातील घटकांवर देखील होत आहे. श्रीमंत मंडळी खर्च करू लागले तर तो पैसा तळागळापर्यंत पोचू शकतो. म्हणजेच गरीबी कमी होणे स्वाभाविक आहे. मात्र आणखी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे आणि ती म्हणजे कंगालपणा आणि असमानता या दोन्ही गोष्टी वेगळ्या आहेत. गरीबी निश्चित करताना प्रति व्यक्तीला दररोज दोन डॉलर उत्पन्नाच्या निकषात ठेवले तर एखाद्या कुटुंबाचे उत्पन्न

भारतात नॅशनल सॅम्पल सर्वेनुसार दरवर्षी पाच वर्षांनंतर लाभार्थ्यांचे सर्वेक्षण करत गरीबीचे आकलन केले जाते. या देशात विविध प्रकारच्या सरकारी योजनांवरून प्रश्न उपस्थित केले जात होते आणि त्यांना उधळपट्टी, लोकानुनय, लांगुलचालन योजना सांगून पैशाची नासाडी होत असल्याचे सांगितले गेले.

उपलब्धता या आधारावर कंगालपणाचा इंडेक्स तयार केला. निती आयोगाने हा निकष संयुक्त राष्ट्रांची संस्था 'यूएनडीपी'च्या नियमांच्या आधारावर निश्चित केली आहे आणि त्यासाठी आवश्यक असणारे आकडे नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्वेक्षणाने घेण्यात आले. चौथा नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्वे २०१५-१६ मध्ये झाला होता. पुढ्या सर्वे पाच वर्षांनंतर पूर्ण व्हायचा होता, मात्र कोरोना काळामुळे त्यास विलंब झाला आणि तो २०१९-२१ मध्ये झाला. निती आयोगाने गरीबी कमी झाल्याचा अहवाल जारी केला आहे. मात्र सर्व्हेचा भर हा आरोग्य केंद्रीत राहिला आहे. निती आयोगाने या निकषानुसार वर्ल्ड बँक आणि 'आयएमएफ' सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या आकलन पद्धतीचा वापर करत अहवाल जारी केला. या प्रक्रियेत कल्याणकारी योजनांतर्गत देण्यात येणाऱ्या मदतीचा गरीबीचे मोजमाप करण्याचे निकष म्हणून उपयोग केला.

गरीबीबाबत निती आयोगाच्या नव्या अहवालाचे विश्लेषण करताना एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, की भारतात जीडीपी किंवा सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात सतत वाढ होत आहे.

अधिक दिसणार नाही. देशात जीडीपी वाढत असला तरी तळागळातील लोकांच्या उत्पन्नात वरच्या गटातील लोकांप्रमाणे वाढ होत नाही. मात्र आकडेवारीत गरीबीचे प्रमाण कमी होताना दिसते. दुसरीकडे आर्थिक असमानतेचे आव्हान मात्र कायम राहाते. भारत आज आर्थिक महाशक्ती होणार असल्याचे सांगितले जात आहे. आजही आपण जगातील पाचवी मोठी अर्थव्यवस्था आहोत आणि ती २०२७-२८ या काळात तिसऱ्या क्रमांकावर झेप घेईल, असेही म्हटले जात आहे. मात्र या महत्त्वाकांक्षी ध्येयाबरोबरच भारतातील आजच्या घडीला कंगाल अवस्थेत असणाऱ्या लोकांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याची देखील गरज आहे. या दोन्ही गोष्टी विरोधाभास निर्माण करणाऱ्या आहेत.

भारत आर्थिक विकासाच्या मार्गावर नवनवीन इतिहास घडवत असेल तर समाजाच्या खालच्या स्तरावरील उत्पन्नातील किरकोळ वाढ हे मोठे यश मानता येणार नाही. उदा. खालच्या स्तरावरील उत्पन्न हे वीस रुपयावरून ३० किंवा ४० रुपये होत असेल तर त्याचे उत्पन्न दुपटीने वाढल्याचे सांगणे हे योग्य ठरणार नाही. भारत एक

आर्थिक महाशक्ती होत असेल तर वीस रुपयांची कमाई ही २०० रुपये होणे अपेक्षित आहे. म्हणजे कंगालपणा आणि असमानता या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. अर्थात सर्व घटकांवर परिणाम करणारा कंगालपणा कमी होत असल्याचे निती आयोगाच्या अहवालात म्हटले आहे. याची सकारात्मक बाजू म्हणजे तळागळातील लोकांना सरकारच्या लोककल्याणकारी योजनांचा मिळणारा लाभ. केंद्र सरकारचे स्वच्छ भारत अभियान, पोषण अभियान, जल जीवन, उज्वला गॅस आदी योजना गरीबी कमी करण्यात मोठा हातभार लावत आहेत. गेल्यावर्षी 'आयएमएफ'च्या अहवालात म्हटले, की गरीबी कमी करण्यासाठी प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेचा मोठा वाटा राहिला आहे. या अहवालात नॅशनल सॅम्पल सर्वे लाभार्थ्यांचे आकलन करत गरीबीचे करण्यात येणाऱ्या सर्वेक्षणाला अपयशी म्हटले आहे. पण 'आयएमएफ'ने पोषण आहारावर देण्यात येणाऱ्या अंशदानामुळे गरीबीत सातत्याने घसरण होत असल्याचे म्हटले आहे.

भारतात नॅशनल सॅम्पल सर्वेनुसार दरवर्षी पाच वर्षांनंतर लाभार्थ्यांचे सर्वेक्षण करत गरीबीचे आकलन केले जाते. या देशात विविध प्रकारच्या सरकारी योजनांवरून प्रश्न उपस्थित केले जात होते आणि त्यांना उधळपट्टी, लोकानुनय, लांगुलचालन योजना सांगून पैशाची नासाडी होत असल्याचे सांगितले गेले. मात्र या सर्वेक्षणाने कल्याणकारी योजना किती उपयुक्त आहेत, हे देखील सिद्ध होते. या बळावरच समाजातील खालच्या स्तरावर असलेल्या २५ ते ३० टक्के लोकांना मदत होत असून ती आवश्यकच आहे. गरीबी दूर करण्याचे प्रयत्न गांभीर्याने करायचे असतील तर अशा प्रकारच्या धोरणांची अंमलबजावणी सुरू ठेवणे गरजेचे आहे.

मी पटकन चहाचा कप बाजूला ठेऊन समोर बघितलं तर वाळूच्या ढिगावर तुफान एकटा बसलेला. त्यानं त्याचा डावा पाय उजव्या पायावर ठेवलेला. तोंड वेडवाकडं करत तो स्वतःच्या पायात रुतलेला काटा काढत होता. ना त्यानं त्याच्या आईला बोलवलं, ना त्याच्या बापाला. नशीबी आलेल्या काटेरी परिस्थितीला तो पोरगा एकटा सामोरं जात होता. आम्हा लेकरांना मोठमोठ्या शाळेत जे शिकवलं जात नव्हतं ते हा पोरगा वाळूत बसल्या बसल्या शिकवत होता.

- नितीन थोरात

युवा साहित्यिक

तुफान

तुफान नाव मी फक्त पिक्चरमध्येच ऐकलं होतं. कुठल्या मुलाचं असं नाव असेल असं मला कधी स्वप्नातही वाटलं नव्हतं. पण, आमच्या घरात साक्षात तुफान आला होता. लेकाचा तीन वर्षांचा मित्र.

यज्ञ हे माझ्या लेकाचं नावं. त्याला त्याच्यापेक्षा लहान मुलांसोबत खेळायला आवडतं. कारण, त्यांच्यामध्ये तो मोठा दादा असतो. मग छोट्या मुलांना ओरडणं, त्यांना मारणं, त्यांना काम सांगणं सोपं जातं. मोठा दादा आपल्याला काम सांगतोय म्हणून मग ती बिचारी गँग गुपचूप काम ऐकत असते. तर यज्ञच्या या छोट्या सैन्यामध्ये एक दिवस तुफान दाखल झाला. तुफान म्हणजे घरासमोर काम करणाऱ्या एका बांधकाम मजुराचा पोरगा. घरासमोर एका बंगल्याचं काम सुरु होतं. त्या बंगल्याच्या मालकाने तुफानच्या आईवडिलांना तिथं पत्र्याचं शेड बांधून दिलेलं.

सकाळच्या वेळी यज्ञची शाळेत जायची गडबड सुरु होती. मग कुणी त्याला शूज घालत होतं. कुणी दुधाचा ग्लास धरुन

त्याच्यासमोर उभं होतं. कुणी त्याचा टाय लावत होतं तर कुणी त्याची पुस्तकांची बॅग भरत होतं. थोडक्यात लेकाची लहानपणीची राजेशाही लाईफ जगणं सुरु होतं. त्यादिवशी अशीच गडबड सुरु असताना मी खिडकीबाहेर पाहिलं. तुफान झोपेतून उठून घराबाहेर आलेला. भोंगळाच होता. कंबरेला काळा दोरा बांधलेला. बाहेर येऊन गवतात मुतला आणि कोवळ्या उन्हात थंडगार वाळूत जाऊन बसला. त्याच्यामागं कसलीच धावपळ नव्हती. इकडं लेकांच्या मागं घिसाडघाई सुरु होती. त्यामुळं त्याची चिडचिड सुरु होती. त्यामानाने तुफान अगदीच सुखी. दगडफुलावर बसणाऱ्या पाकुळ्या तो शांतपणे पाहत स्मित करत होता.

यज्ञ शाळेत जायला सज्ज झाला आणि आजोबांनी गाडी चालू केली. लेकानं आम्हा सगळ्यांना बाय बाय केलं आणि तुफानकडं पाहिलं. तुफान साशंक नजरेनं यज्ञकडं पाहत होता. यज्ञही तेवढ्याच कुतुलहानं त्यांच्याकडं पाहत होता. ही त्या दोघांची पहिली नजरभेट.

संध्याकाळी मी घरी आलो. यज्ञ चार पाच बारक्या पोरानसोबत वाळूत खेळत होता.

तुफान वाळूच्या बाजुच्या दगडाच्या ढिगावर बसून त्या साऱ्या पांढरपेशा घरातल्या चिमुरड्यांकडं कुतूहलानं पाहत होता. तुफानच्या अंगावर लाल टिशर्ट आणि फाटकी खाकी चड्डी. तर वाळुवर बसलेल्या पोरंंच्या अंगावर शॉर्ट, टीशर्ट, स्पोर्ट शूज, छातीला बांधलेला रुमाल, हातात घड्याळ, डोक्यावर टोपी वगैरे वगैरे. मी हातपाय धुवून चहाचा कप घेऊन टेरेसवर गेलो. पोरंंवर लक्ष ठेवता येईल अशा ठिकाणी खुर्ची टाकून बसलो. तोच यज्ञच्या एका छोट्या दोस्ताचा आवाज आला,

बोळक्या तोंडानं तुफान असा शब्द उच्चारला. तशी वाळुवर उभी असलेली सुशिक्षित पोरंंची गँग मोठमोठ्यानं हसू लागली.

‘तुफान असं कुठं नावं असतं का ?’

‘तुफान... ? आईगं... तुफान ? तु काय घोडाहेस का रे ?’

‘तुफान म्हणजे वारा ना रे यज्ञ दादा ? हा काय वाराहेका ?’

‘ये वारा मला गरम होतयं हवा घालतो

तिफन्या तिफन्या..’

हसत हसत पोरं काय काय बोलत होती. त्यांची प्रत्येक वाक्य आपल्याला चिडवण्यासाठी आहेत हे त्या बारक्याला समजत होतं. तसा तो घाबरून घराकडं निघून गेला. मी शांतपणे पाहत होतो. तुफान घरात गेला आणि दाराआडून लपून या पोरंंकडं पाहू लागला.

अंधार पडू लागला तशी सगळी पोरं आपापल्या घरामध्ये गेली. घराबाहेर कुट्टं अंधार आणि सगळ्या बंगल्यांमध्ये लाईट. बाहेरच्या कुट्ट अंधारात तुफानच घर कुठं हरवलं समजलंही नाही. रात्री आठ नऊच्या दरम्यान अचानक गार वारा सुटला. लांबवर विजा चमकत असल्याचं दिसू लागलं. अर्धा पाऊणतासाचा वेळ गेला आणि अचानक धो धो बसरसायला लागला. ध्यानी मनी नसताना पाऊस आला. समोरच्या पत्र्यावर टपोरे थेंब पडू लागले. त्याचा तडातडा आवाज कानठाळ्या फोडू लागला. घरात पाणी यायला नको म्हणून मी दारं खिडक्या बंद केल्या. लाईट गेली आणि घरात अंधार झाला. पटापट बॅटरी लावून घरात उजेड केला. लेक आईच्या कुशीत शिरला होता. तिथूनच आवाज देत तो म्हणाला,

‘पप्पा तुफानच्या घरातली पण लाईट गेली असेल का ?’

मी होकार देत म्हणालो,

‘हो आता झोपून घे बरं तु. अंधार झालाय ना खुप ?’

तसा लेकानं पुन्हा प्रश्न विचारला,

‘त्याच्या घरात फर्शी नाही मग त्याच्या घरात चिखल झाला असेल का ?’

काळकुट्ट अंधार, भयानक पाऊस आणि अशावेळी लेक नको ते प्रश्न विचारून काळजाचा ठाव घेत होता. मी म्हणालो,

‘नाय होणार त्याच्या घरात चिखल. त्यांनी मुरुम टाकलेलाहे घरात.’

तसा लेक म्हणाला,

‘पण मग साप बेडुकपण जाणार नाय ना त्याच्या घरात ?’

मी खिडकी उघडली. समोर काळाबुडुक अंधार. असंख्य जलधारा दिसू लागल्या. हातातल्या बॅटरीची लाईट तुफानच्या घरावर मारली. पत्रा चकाकत होता. दार उघडं होतं. दारात गुडघ्याएवढं पाणी साचलेलं. म्हणजे तुफानचं कुट्टं घरात नव्हतं. मी बांधकाम सुरु असलेल्या बंगल्यावर लाईट मारली. तिथल्या स्लॅबखाली एका कॉलमला तुफानच्या आईबापाचा संसार टेकलेला. तुफानची छोटी बहिण आईच्या कुशीत तर तुफान बापाच्या मांडीवर होता. चौघही हताश नजरेनं पावसाकडं पाहत होते. त्यांच्या आसपास त्यांची भांडीकुंडी आणि कपड्यालत्याचा ढिग होता. आता एवढ्या पावसात त्यांना कसली मदत करणार आपण तरी असा विचार करत मी खिडकी बंद करणार तोच लेक म्हणाला, ‘त्यांना तर किती थंडी वाजत असेल ना ?’

‘यज्ञदादा आपण त्या पोराला काम सांगायचं का ?’

यज्ञला ही आयडिया आवडली. यज्ञ उभा राहिला तशी त्याच्यासोबतची दोन तीन बारकी लेकरंही उभी राहिली. सगळेजण उभे राहून आपल्याकडं बघताहेत हे तुफानला समजलं तसा तो थोडा भेदरला. तोच यज्ञ त्या लेकराला म्हणाला,

‘आमच्यासोबत खेळतो का ?’

तुफान काहीच बोलला नाही. तसा यज्ञचा एक जोडीदार म्हणाला,

‘ये तुला आमच्यासोबत खेळायचं असेल तर अंधोळ करायला लागेल. तु अंधोळ करतो का ?’

तरीही तुफान काहीच बोलला नाही.

तसं यज्ञने त्याला नावं विचारलं. इवल्या इवल्या भुवयांचा आकडा करत त्यानं

का ?’

‘तुफान तुफान तिफान तिफान ये

माझी विचार करायची इच्छा नसतानाही लेक विचार करायला लावत होता.

आपल्याला एखाद्या परिस्थितीचा अंदाज असतो. पण, त्या परिस्थितीवर विचार केला तर आपल्याला त्रास होणार, आपल्याला वाईट वाटणार याची आपल्याला खात्री असते. म्हणून बरेचदा आपण त्या परिस्थितीपासून पळण्याचा प्रयत्न करत असतो. पण, राहून राहून ती परिस्थिती आपल्या कानात वाजू लागली की आपल्याला राग येऊ लागतो. नेमकं तेच होत होतं. तुफानचं घर जरा खड्क्यातच होतं. पावसाचं पाणी त्याच्या

अंधार. असंख्य जलधारा दिसू लागल्या. हातातल्या बॅटरीची लाईट तुफानच्या घरावर मारली. पत्रा चकाकत होता. दार उघडं होतं. दारात गुडघ्याएवढं पाणी साचलेलं. म्हणजे तुफानचं कुटुंब घरात नव्हतं. मी बांधकाम सुरु असलेल्या बंगल्यावर लाईट मारली. तिथल्या स्लॅबखाली एका कॉलमला तुफानच्या आईबापाचा संसार टेकलेला. तुफानची छोटी बहिण आईच्या कुशीत तर तुफान बापाच्या मांडीवर होता. चौघही हलाश नजरेनं पावसाकडं पाहत होते. त्यांच्या आसपास त्यांची भांडीकुंडी

घराभोवती साठलेलं असणार. त्याच्या घराभोवती गवत होतं. म्हणजे बेडकांची गर्दी झालेली असणार. पण, घरातून बाहेर जावं आणि त्यांना मदत पाहिजे का असं विचारण्याचा धाडस माझ्या सर्वमामान्य विचारसरणीला विरोध करत होतं. पण, लेक प्रश्न विचारून मला अपराधी ठरवत होता. दीर्घ ऊसासा घेत म्हणालो,

‘थांब आपण खिडकी उघडून पाहू.’

तसा लेक माझ्यासोबत खिडकीपशी आला. मी खिडकी उघडली. समोर काळाबुडक

आणि कपड्यालत्याचा ढिग होता. आता एवढ्या पावसात त्यांना कसली मदत करणार आपण तरी असा विचार करत मी खिडकी बंद करणार तोच लेक म्हणाला,

‘त्यांना तर किती थंडी वाजत असेल ना ?’

‘तु पाहिलं का त्यांच्यासमोर त्यांची गोधडी, ब्लॅकट आहे ना ?’

लेकानं होकारार्थी मान डुलवली आणि म्हणाला,

‘पण तुफानचं जेवण पण नसेल केलं

ना ? काल रात्री आपण पाहिलं ना ते किती उशीरा जेवण करत होते ?’

लेकाच्या बोलण्याचा सूर समजला होता. आपण त्यांना जेवण केलं का विचारलं पाहिजे आणि त्यांनी जेवण केलं नसेल तर त्यांना जेवण दिलं पाहिजे एवढं सगळं त्यामध्ये सामावलेलं होतं. मी बायकोकडं बघितलं. मला काय विचारांचय तिला समजलं. तिने होकार दिला. तसा मी छत्री घेऊन अंगणात आलो आणि तुफानच्या वडलांना आवाज दिला. तसा तो बिचारा डोक्यावर टॉवेल घेऊन चिखलात पाय बुडवत माझ्या दिशेनं पळत आला.

मी म्हणालो,

‘शेडमे पाणी घुसाक्यारे ?’

‘हा साब. आजकी रात रुकते बांधकाममे. कल सबेरे करेगे शेड ठिक.’

‘अरे नय नय वो बात नय. तुमलोगं ने खाना खाया क्या ?’

अनपेक्षित प्रश्न आला तसा तो जरा चकीतच झाला. त्याला काय उत्तर द्यावं तेच समजेना. त्याच्या शांततेत होकार होता. मी म्हणालो,

‘जाव घरावालोंको और बच्चोंको लेके आव.’

त्यानं होकारार्थी मान डुलवली आणि पुन्हा तसाच पळत गेला. मी घरात येत बायकोला काही बोलणार तोच ती किचनमध्ये गेली. तुफान आपल्या घरी येणार याचा लेकाला कमाल आनंद झालेला. दारात येऊन तोही बाहेर पाहू लागला. तुफानला त्याच्या वडलांनी कडेवर घेतलं. तुफानची बहिण आईच्या कडेवर होती. दोघं आईबाप लेकराला घेऊन झपाझप पावलं टाकतं दारात आले. मी दार उघडच ठेवलं. पटकन ते घरात आले आणि दाराजवळच थांबले. मी त्यांना बसायला चटई दिली आणि दार लावून घेतलं. तुफान संशयित नजरेनं अवतीभवती पाहत होता. घरातला कोरडा टॉवेल तुफानच्या वडलाकडं देत मी लेकांना पुसायला सांगितलं. तसं त्यांन पटकन तुफानचं डोकं पुसलं. तुफानचे ओठ थरथर कापत होते. तसा मी आईला आवाज देत

यज्ञचा एखादा जुना स्वेटर असेल तर द्यायला सांगितला. आईनं दिवानमधून भलमोठं गटूड काढलं आणि त्यातले चार पाच कपडे, स्वेटर, कानटोपी, बरच काही समोर आणून ठेवलं. तुफानच्या आईच्या गालावर हसू उमललं. यज्ञने पटकन समोर येत त्यातला त्याचा आवडीचा जुना स्वेटर घेतला आणि तुफानला देत म्हणाला,

‘हा घे स्वेटर एकदम मऊ मऊहे.’

तुफानला यज्ञची मराठी भाषा समजली की नाही माहिती नाही. पण तुफानने तो स्वेटर

थांबलाही. बायकोनं त्यांच्यासमोरची ताट उचलली तसा तुफानचा वडील हात जोडत म्हणाला,

‘कुछ काम होगा तर जरूर बताना मालिक.’

त्याचं हे वाक्य ऐकून आवंढाच गळ्यात अडकला. ‘हा हा ठिकहे’ असं म्हणत स्मित करत होकार दिला आणि चौघही पुन्हा त्या बांधकामातल्या आडोशाला गेले. ते गेले तसा यज्ञ झोपाळल्या डोळ्यांनं म्हणाला,

त्यानं होकारार्थी मान डुलवली आणि पुन्हा तसाच पळत गेला. मी घरात येत बायकोला काही बोलणार तोच ती किचनमध्ये गेली. तुफान आपल्या घरी येणार याचा लेकाला कमाल आनंद झालेला. दारात येऊन तोही बाहेर पाहू लागला.

तुफानला त्याच्या वडलांनी कडेवर घेतलं. तुफानची बहिण आईच्या कडेवर होती. दोघं आईबाप लेकराला घेऊन झपाझप पावलं टाकतं दारात आले. मी दार उघडच ठेवलं. पटकन ते घरात आले आणि दाराजवळच थांबले. मी त्यांना

बसायला चटई दिली आणि दार लावून घेतलं. तुफान संशयित नजरेनं अवतीभवती पाहत होता. घरातला कोरडा टॉवेल तुफानच्या वडलाकडं देत मी लेकांना पुसायला सांगितलं. तसं त्यांन पटकन तुफानचं डोकं पुसलं. तुफानचे ओठ थरथर कापत होते. तसा मी आईला आवाज देत यज्ञचा एखादा जुना स्वेटर असेल तर द्यायला सांगितला. आईनं दिवानमधून भलमोठं गटूड काढलं आणि त्यातले चार पाच कपडे, स्वेटर, कानटोपी, बरच काही समोर आणून ठेवलं. तुफानच्या आईच्या गालावर हसू उमललं. यज्ञने पटकन समोर येत त्यातला त्याचा आवडीचा जुना स्वेटर घेतला आणि तुफानला देत म्हणाला,

घेतला नाही. यज्ञने त्याच्या वडलांच्या हातात स्वेटर दिला आणि दिवानवर येऊन बसला. तुफानच्या वडलांनी तुफानला स्वेटर घातला. दुसरा एक उबदार स्वेटर होता तो तुफानच्या बहिणीच्या अंगावर विणला. चौघांच्याही अंगात थोडी उब आली तसे ते जरा निवांत बसले. बायकोनं दोन ताट वाढून आणली आणि दोघांसमोर ठेवली. गरमागरम भाकऱ्या पाहून तुफान पटकन बापाच्या मांडीवरून खाली उतरला आणि ताटासमोर बसत इवले इवले घास तोंडात भरू लागला. तुफान, त्याची आई, त्याचे बाबा तिघंही शांतपणे जेवण करू लागले. पाऊस कमी झाला अर्धा तासाने

‘त्यांना तिथं थंडी वाजेल पप्पा. त्यांनी आज आपल्याकडं जेवण केलं तसे ते आज आपल्याकडं राहू शकत नाहीत का ?’

मी काही न बोलता प्रेमानं लेकाच्या डोक्यावरून हात फिरवला आणि त्याला झोपी लावले. परोपकार तेवढेच करायचे असतात जेवढं करणं शक्य असतात हे कडवट वाक्य मी मनातल्या मनात चघळत खिडकीतून बाहेर पाहत होतो. तुफान आणि त्याच्या कुटुंबाची झोपायची तयारी सुरू होती. त्यांनी बिछाना टाकला आणि दोन्ही लेकरांना मधोमध घेऊन ते झोपी गेले. आम्हीही झोपी गेलो.

दुसऱ्या दिवशी नेहमीप्रमाणे यज्ञची

शाळा. माझ ऑफिस. दिनक्रम, धावपळ वगैरे गोष्टी उरकून संध्याकाळी घरी आलो. तर यज्ञ आणि त्याची छोटी गॅंग वाळुवर खेळत होतीच. तुफानही त्या गॅंगमध्ये सामील झाला होता. नेहमीप्रमाणे चहाचा कप घेऊन मी टेरेसवर बसलो आणि अचानक पोराना कालवा ऐकू आला.

‘आयव केवढा मोठा काटा घुसलाय.’

‘ओ पप्पा, पप्पा लवकर या.’

‘मम्मे ये मम्मे पटकन ये हिकडं. होक केवढा काटा घुसलाय बघ.’

असं पोरं ओरडत होती. मी पटकन चहाचा कप बाजूला ठेऊन समोर बघितलं तर वाळूच्या ढिगावर तुफान एकटा बसलेला. त्यानं त्याचा डावा पाय उजव्या पायावर ठेवलेला. तोंड वेडवाकडं करत तो स्वतःच्या पायात रुतलेला काटा काढत होता. ना त्यानं त्याच्या आईला बोलवलं, ना त्याच्या बापाला. नशीबी आलेल्या काटेरी परिस्थितीला तो पोसगा एकटा सामोरं जात होता. आम्हा लेकरांना मोठमोठ्या शाळेत जे शिकवलं जात नव्हतं ते हा पोसगा वाळूत बसल्या बसल्या शिकवत होता. यज्ञही बाकी पोरानं प्रमाण तुफानकडं पाहत होता. तुफाननं पायातला काटा काढला अन् त्याचे दोन चार तुकडे करून लांब फेकले. पायात जिथ काटा टोचला होता तिथं माती लावली आणि पुन्हा खेळायला सिद्ध झाला. मी हे सगळं पाहतोय हे यज्ञला माहिती होतं. मी जसं पाहत होतो तसं बाकीच्या पोरानं आईबापही पाहत होते. सगळ्या पोराना आपापल्या आईबापांकडं पाहिलं. आमच्यातल्या कुणाकडच काही शब्द नव्हते. कदाचित दुनियादारी शिकवणारं एक छोटंसं तुफान आम्हा सर्वांच्या अंगणात आल्याचा आम्हाला आनंद होत होता.

(लेखक नितीन थोरात हे प्रख्यात युवासाहित्यक असून त्यांच्या ‘सूर्याची सावली’ या कादंबरीला राज्य शासनाचा श्री. ना. पेंडसे पुरस्कार देऊन सन्मानित करण्यात आले आहे.)

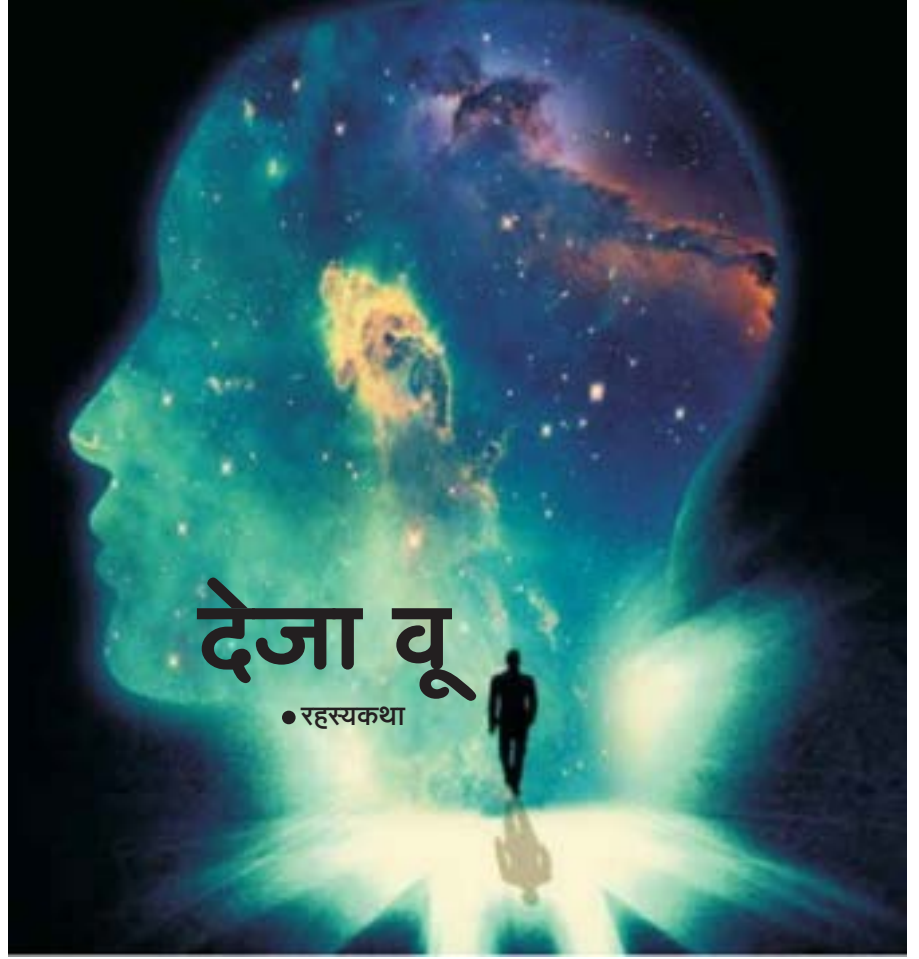

मला वाकनीसच्या भीतीचं गूढ काय आहे ते जाणून घ्यायचं होतं. देवकुळे साहेब, तो मला कायतरी सांगायचा. माझी जमीन लुबाडलीस म्हणायचा. माझ्या बायकोवर तुझा डोळा आहे असा पण आरोप करायचा बोलता बोलता वाकनीस थांबला आणि भीतीनं खिडकीबाहेर पाहू लागला. आता मला कुतूहल वाटू लागलं आणि मीही खिडकीबाहेर पाहू लागलो. काही विशेष नव्हतं. रेझॉर्टचा बगीचा, फिरण्याचा किंवा जॉर्गिंग ट्रॅक (जिथून मागं फिरायला वाकनीस मला सांगत होता) आणि त्या मार्गाला येऊन मिळालेली एक पायवाट एवढंच दिसत होतं. नाही म्हणायला पायवाटेच्या विरुद्ध टोकाला रेझॉर्टचं कुंपण होतं-थोडंसं मोडकळीला आलेलं दिसत होतं. पण मीही दचकलोच. पुन्हा एकदा ते खिडकीबाहेरचं दृश्य पूर्वी कधीतरी पाहिल्याची जाणीव मला झाली. मी एकवार वाकनीसकडे पाहिलं. तो भयभीत नजरेनं खिडकीबाहेर पाहतच होता. माझ्या मनावर कशाचा तरी अंमल होतोय का कुणीतरी करणी केल्यासारखा माझ्या मनाचा ताबा घेतलाय ते मला कळना. आता मला खिडकीबाहेरचं दृश्य आणि वाकनीसचा चेहरा दोन्ही कुठंतरी पूर्वी पाहिल्यासारखं वाटू लागलं. देजा वू...

– श्रीनिवास शारंगपाणी

ज्येष्ठ कथालेखक-साहित्यिक

र जिस्ट्रेशनच्या वेळीच त्याची आणि माझी पहिली भेट झाली. तसा तो तब्येतीनं चांगलाच होता पण किंचित् वाकून चालण्याच्या त्याच्या सवयीमुळं तो अशक्त आहे की काय असं वाटायचं. त्याच्यात कुठलंच आकर्षक असं वैशिष्ट्य नव्हतं. बहुतेक सगळ्यांना तो घृणास्पद वाटत असावा कारण प्रत्येक जण दुसऱ्याची ओळख करून घेत होता पण त्याच्याकडे कुणीच जात नव्हतं.

का कुणास ठाऊक पण मलाही तो घृणास्पदच नव्हे तर पूर्णपणे तिरस्करणीय वाटला. पण असंही जाणवलं की याला मी कुठं तरी पाह्यलं. आपण ज्याला सेन्स ऑफ देजा वू म्हणतो ना तसं. उंची साधारणपणे ६ फुटापेक्षा किंचित् कमी, जाड ओठ आणि त्यातून

डोकावणारे पुढे आलेले मोठे पिवळे दात. जाड काळ्या फ्रेमचा चष्मा त्याच्या व्यक्तिमत्वाला अधिकच भेसूरपणा आणीत होता. बऱ्याचदा दात पुढे असलेले लोक किंचित् स्मितहास्य करताहेत असं वाटतं तसं त्याच्याही बाबतीत वाटत होतं. माझं रजिस्ट्रेशन झालं होतं म्हणून रूमवर जाण्याआधी मी स्वागत-पेय (वेलकम ड्रिंक) घेत रिसेप्शनमधील सोफ्यावर बसलो होतो. इकडे-तिकडे नजर टाकून कुणी ओळखीचं दिसतंय का त्याची मी पाहणी करत असतानाच तो माझ्याच दिशेनं येताना दिसला. तो किंचितसा हसला-म्हणजे मला तरी तसं वाटलं.

मी त्याची नजर चुकवण्याकरता दूरवर पाहिलं एक मोठा अधिकारी आकर्षक

स्वागतिकेशी बोलत होता. शेलाट्या बांध्याची ती काळ्या ड्रेसमधली तरुणी सर्वांचंच लक्ष वेधून घेत होती.

मी वाकनीस, माझ्या शेजारून आवाज आल्यावर मी क्षणभर चमकलोच. काळासावळा राकटसा हात पुढं करीत तो मला उद्देशून म्हणत होता. शिष्टाचार टाळण्याएवढा मी असभ्य नाही म्हणून नाइलाजानं का होईना मी हात पुढं केला. वाकलेल्या व्यक्तिमत्त्वाचं नावही वाकनीस असावं हा किती योगायोग असा मी विचार करत होतो.

आपण? त्यानं विचारलं. मी माझं नाव सांगायचं विसरून गेलो होतो. पण मी सावरलो आणि म्हणालो, मी अजय देवकुळे.

आपण दोघं एक खोली शेअर करणार आहोत, वाकनीस म्हणाला.

काऽयऽऽ मी जवळजवळ ओरडलोच. पुन्हा सावरून मी त्याला विचारलं, तुम्हाला कसं कळलं?

वाकनीस रिसेप्शनकडे बोट दाखवून म्हणाला, त्यांनी सांगितलं

मी त्यानं दाखवलेल्या दिशेनं पाहिलं. ती शेलाटी काळ्या पोशाखातली स्वागतिका जणू मी तिच्याकडे पाहीन अशी अपेक्षाच करीत असावी. ती किंचितशी हसली-निदान मला तरी तसा भास झाला. तिच्या नजरेत कशी जिरवली असा भाव असावा असं मला वाटून गेलं. मी तिच्याकडून रुमची किल्ली घेत असताना थोडासा लघळपणा केला होता त्याबद्दल ती सूड उगवत्येय असा माझा पक्का समज झाला.

मग त्यांनी माझं नाव नाही सांगितलं? भानावर येऊन मी तिरकसपणे विचारलं.

नाही. तुमच्याकडे बोट दाखवून त्यांनी आपली रुम एकच आहे असं सांगितलं, वाकनीस.

किती आहे तुमचा रुम नंबर? मी आगाऊपणानं विचारलं.

३०३-म्हणजे तिसरा मजला, त्यानं कारण नसताना सांगितलं. आता त्याच्या नजरेत भय असल्याची मला जाणीव झाली. एवढा

दांडगा माणूस अन् इथं या रेझॉर्टमध्ये आल्यावर कशाला भितोय? केवढा विरोधाभास हा! माझ्या मनात विचार चमकून गेला. पण आपल्याला त्याच्याबरोबर पुढचे चार दिवस काढायचेत या विचारानं मन कासावीसही झालं.

तुम्ही येताय ना रुमवर? की थांबणार आहात इथं-इथं थोडा वेळ? त्याच्या विचारण्यात अजीजी होती. कसल्याशा भीतीनं तर तो रुमवर जाण्यासाठीही सोबत विचारत नसेल ना-माझ्या मनातली शंका.

थोडा वेळ इथंच थांबावं म्हणतो. रुमवर तर चार दिवस काढायचेच आहेत, वाकनीसबरोबर रुमवर जाण्याची मला अजिबात इच्छा नव्हती.

मग मीही थांबतो इथंच तुमच्यासोबत. चालेल ना? पुन्हा त्याच्या सुरात भयाची छटा मला जाणवली.

खरं तर मला रुम बदलून मिळत्ये का ते पाहायचं होतं पण आता ती आशा मावळत चालली होती कारण बहुतेक सर्वांना किल्ल्या देऊन झाल्या होत्या आणि नाऊ इट इज नॉट पॉसिबल. हे वाक्य मला त्या कृष्णवस्त्रांकित स्वागतिकेकडून ऐकावं लागणार याची खात्री होती. निदान वाकनीसची ब्याद तरी टळेल असं वाटलं होतं ती ही आशा आता धुळीला मिळाली होती. आता या चिकटू वाकनीसाची मला चीडच यायला लागली होती.

रुम नं. ३०३. कॉलेजमध्ये एनसीसी ट्रेनिंग घेतलं होतं. त्यात ३०३ रायफल चालविण्याचं प्रशिक्षणही देण्यात आलं होतं. रुम ३०३ मध्ये ३०३ रायफलनंच या वाकनीसाचा मुडदा पाडावा असा अघोरी विचार माझ्या मनात तरळून गेला आणि माझी मलाच लाज वाटली. जनसंपर्क अधिकारी या नात्यानं मी या शिबिरात आलो होतो. जनसंपर्क अधिकाऱ्यानं एखादी व्यक्ती न आवडल्यामुळं तिचा खून करण्याची आकांक्षा बाळगावी यासारखी लज्जास्पद वागणूक दुसरी कुठली असू शकेल?

काहीही असो. आता या घृणा

आणणाऱ्या माणसाबरोबर पुढचे ४ दिवस काढण्याखेरीज गत्यंतर नाही या विचारानं मी शरणागती पत्करली आणि म्हणालो, चलो ३०३.

वेळ संध्याकाळची होती त्यामुळं मी आराम केला. थोडा वेळ टीव्ही पाहिला आणि नंतर रुमवर चहा मागवला. वाकनीसनं मला त्याच्यासाठी पण चहा मागवण्याची विनंती केली. माझे व्यवहार चालले असताना तो खिडकीबाहेर एकटक पाहत होता आणि त्याच्या चेहऱ्यावर भीतीची छाया कायम होतीच.

वाकनीस माझ्याशिवाय कुठंच जायला तयार नसायचा. डायनिंग रुममध्ये पण तो माझ्याबरोबरच जेवायला बसला. जेवल्यानंतर शतपावली करण्यासाठी मी बाहेर निघालो तेव्हा त्याची इच्छा नव्हती पण त्याला मी बरोबर हवा असल्यानं त्याचा नाइलाज झाला आणि तो माझ्याबरोबर मुकाट्यानं चालू लागला. त्याची भीतियुक्त नजर सगळीकडे भिरभिरत होतीच. चालता चालता मी मागच्या बाजूला म्हणजे आमची खोली जिथं होती त्या दिशेनं निघालो तर वाकनीस जोरात ओरडला, नको, नको. तिकडं नको! मला आश्चर्य वाटलं पण मी मार्ग बदलला. पुढं गेल्यावर एक-दोनदा आता मागं फिरायचं? असंही त्यानं विचारलं. त्याला न जुमानता मी चालतच राहिलो. वाकनीस गप्प झाला. एका वळणापाशी तर त्यानं माझा हात धरून ठेवला. शेवटी मी मागं फिरलो.

मी बेडवर आडवा झालो तेव्हा तोही आडवा झाला पण तो जागाच होता-टक्क डोळे उघडे ठेवून पडला होता. मी मात्र जांभया देत हळूहळू निद्राधीन झालो.

मध्यरात्री कशानं तरी मला जाग आली तेव्हा नाइट-लॅपच्या अंधुक प्रकाशात तो बेडवर दिसला नाही. मी अजिबात आवाज न करता पडल्या पडल्याच नजर फिरवली. वाकनीस डोळे विस्फारून खिडकीबाहेर पाहत होता. त्याच्या चेहऱ्यावर भीतीची छाया नेहमीप्रमाणे होतीच. थोड्या वेळानं वाकनीस त्याच्या बिछान्यावर आडवा झाला-पुन्हा डोळे उघडे ठेवूनच. मी काही वेळ जागा राहून पुढं काय

होतंय ते पाहू लागलो. सुमारे दहा-पंधरा मिनिटांनी वाकनीस पुन्हा खिडकीपाशी गेला आणि डोळे विस्फारून पाहू लागला.

माझ्यावर निद्रादेवीचा अंमल असल्यानं मी झोपी गेलो. वाकनीस किती वेळ जागा होता ते कळलं नाही. पण मी उठलो तेव्हा तो आवराआवर करत होता. दाढी उरकून आंघोळीला जाण्याच्या बेतात होता. मी जागा झालोय ते पाहून त्याला खूप आनंद झाला असावा कारण त्यानं एक समाधानाचा सुस्कारा सोडला.

त्या दिवशी ट्रेनिंग आटोपून आम्ही खोलीवर परत आलो. ट्रेनिंगमध्ये देखील या पठ्ठ्यानं माझा पिच्छा सोडला नव्हता. त्यामुळं मला दोघा-तिघांशी जुजबी ओळख करून घेण्याव्यतिरिक्त इतरांशी फारसा संवाद साधता आला नाही. जेवायलाही अर्थातच वाकनीस बरोबर होताच. झोपण्याआधी फिरायला जाताना त्याच्या अनामिक भीतीबद्दल विचारायचं असं मी ठरवलं.

शतपावलीला अर्थात् वाकनीस होताच. मी त्याला या रेझॉर्टचं वातावरण कसं काय वाटतंय असं विचारलं. त्यानं ठीक वाटतंय असं नॉनकमिटल उत्तर दिलं. मग मी थोडं खोलात जाऊन विचारलं, वाकनीस, राग येणार नसेल तर एक विचारू का?

काहीशा गोंधळलेल्या स्थितीत तो उत्तरला, अं-हं. हो-हो विचारा की.

तुमच्या मनात कसली तरी भीती आहे का, मी त्याच्याकडे रोखून पाहत विचारलं.

मला नजर देण्याचं त्यानं टाळलं. पण भयभीत नजरेनं त्यानं इकडे-तिकडे पाहिलं आणि हलकेच तो म्हणाला, आपण रूमवर गेलो की बोलू या!

मग मी रूमवर जाईपर्यंत काहीच बोललो नाही. रूमवरही त्याला मी लगेच विचारलं नाही. कपडे बदलून झाल्यावर मी बेडवर पडलो. वाकनीसनं एकवार खिडकीतून न्याहाळलं आणि तो माझ्याकडे वळला.

देवकुळे साहेब, ही बरीच जुनी गोष्ट

आहे. दहा-एक वर्षांपूर्वीची असेल.

मी सावरून बसलो आणि कान देऊन ऐकू लागलो.

माझ्या स्वप्नात जवळजवळ रोज एक माणूस यायचा. त्याचा चेहरा मला कधीच दिसला नाही. पण तो मला सारख्या धमक्या द्यायचा-तुझा खून करीन म्हणून. मी धावत सुटायचो आणि तो मागं पळत यायचा. तसा तो शरीरानं माझ्याएवढा नव्हता. पण त्याच्याकडं काहीतरी शस्त्र असायचं कारण तो सारखा कमरेकडे हात नेऊन किंवा पळण्याआधी खोलीत असताना जवळपासच्या टेबलावरून काहीतरी उचलायचा आणि अंगावर धावून यायचा.

अरे बापरे. पण तुम्ही त्याचा चेहरा कधीच नाही पाहू शकलात?

नाही. पण तो म्हणायचा-ज्या दिवशी तुझ्यावर वार करीन ना त्या दिवशी मी कोण आहे ते कळेल तुला. वाकनीस थरथरत्या आवाजात म्हणाला. त्याचे हातही थरथरताना मला दिसले. एकूण त्याच्या भेसूर अवताराकडे बघून आणि भीतियुक्त चिंतेमुळं मला त्याचा तिरस्कारच वाटू लागला.

पण कशाकरता तो तुमचा खून करू इच्छित होता? मला वाकनीसच्या भीतीचं गूढ काय आहे ते जाणून घ्यायचं होतं.

देवकुळे साहेब, तो मला कायतरी सांगायचा. माझी जमीन लुबाडलीस म्हणायचा. माझ्या बायकोवर तुझा डोळा आहे असा पण

आरोप करायचा बोलता बोलता वाकनीस थांबला आणि भीतीनं खिडकीबाहेर पाहू लागला.

आता मला कुतूहल वाटू लागलं आणि मीही खिडकीबाहेर पाहू लागलो. काही विशेष नव्हतं. रेझॉर्टचा बगीचा, फिरण्याचा किंवा जॉगिंग ट्रॅक (जिथून मागं फिरायला वाकनीस मला सांगत होता) आणि त्या मार्गाला येऊन मिळालेली एक पायवाट एवढंच दिसत होतं. नाही म्हणायला पायवाटेच्या विरुद्ध टोकाला रेझॉर्टचं कुंपण होतं-थोडंसं मोडकळीला आलेलं दिसत होतं.

पण मीही दचकलोच. पुन्हा एकदा ते खिडकीबाहेरचं दृश्य पूर्वी कधीतरी पाहिल्याची जाणीव मला झाली. मी एकवार वाकनीसकडे पाहिलं. तो भयभीत नजरेनं खिडकीबाहेर पाहतच होता.

माझ्या मनावर कशाचा तरी अंमल होतोय का कुणीतरी करणी केल्यासारखा माझ्या मनाचा ताबा घेतलाय ते मला कळना. आता मला खिडकीबाहेरचं दृश्य आणि वाकनीसचा चेहरा दोन्ही कुठंतरी पूर्वी पाहिल्यासारखं वाटू लागलं. देजा वू

वाकनीसला बोलतं करण्यासाठी मी म्हटलं, पण तुमच्या आयुष्यात एखादा जमिनीचा वाद वगैरे झालाय का?

बाहेरची नजर न ढळू देता वाकनीस म्हणाला, नाही हो. आमच्याकडं कुठली आलीय जमीन? आमचं कुटुंब नोकरदार.

मग वाडवडिलांकडे -आजोबा, पणजोबांकडे काही जमीनजुमला? शिवाय तुमचं कुणावर प्रेम वगैरे कुठल्याशा विवाहित स्त्रीकडे हा आकर्षित झाला होता की काय हे चाचपून पाहण्याकरता मी खडा टाकला.

छे हो. बायको आणि मुलं सांभाळतानाच नाकी नव येतायत इथं. वाकनीसनं माझ्याकडे वळून आपला भेसूर चेहरा दाखवला. वाकनीसचीच बायको आणि मुलं त्याचा तिरस्कार करीत असतील की काय असं त्याच्या भयंकर चेहऱ्याकडे पाहून मला वाटलं.

मग तुम्ही कुणा मानसोपचारतज्ञाकडे गेला होता का? मी प्रश्न विचारला खरा पण

मला माझी चूक लक्षात आली. कुठल्याही सामान्य माणसाला या प्रश्नाची चीड आली असती. पण वाकनीसच्या चेहऱ्यावर संताप दिसला नाही. काहीशा अजीजीच्या सुरात तो म्हणाला, देवकुळे साहेब, माझ्या मनावर परिणाम झालेला नाही हो. तो-तो गृहस्थ-माझा पाठलाग करणारा आणि धमकी देणारा खरंच माझा खून करील हो. मला खूप भीती वाटत्येय.

एक निश्वास सोडून मी म्हणालो, अहो वाकनीस, त्यात भ्यायचं काय? हे सगळं स्वप्नात घडतंय. शिवाय तुमची जमीनही नाही किंवा तुम्ही कोणत्याही परस्त्रीकडे आकर्षितही झालेला नाही आहात. मग भ्यायचं कशाला आणि कुणाला?

देवकुळे साहेब, मी एका ज्ञानी पुरुषाला भेटून हे सगळं सांगितलं होतं एकदा, वाकनीस थरथरत्या आवाजात म्हणाला.

मग काय म्हणाले ते गृहस्थ? मी विचारलं.

त्यांनी मला वॉर्न केलं. ते म्हणाले-तुम्हाला या माणसाची आणि त्याच्या धमकीची स्वप्नं वारंवार पडतायत. अशी वारंवार पडणारी स्वप्नं सत्याशी-वास्तवाशी संलग्न असतात. तेव्हा काळजी घ्या. शक्यतो त्या माणसासारखे दिसत असतील त्या माणसांशी संबंध ठेवू नका. कायम सावध राहा.

अरे बाप रे. म्हणजे त्यांनी तुम्हाला भयमुक्त करण्याऐवजी भययुक्त केलं, मी अनाठायी विनोद केला आणि वाकनीसकडे पाहिलं. तो आता रडायच्या बेतात आला होता. कसंबसं धैर्य एकवटून तो म्हणाला, तसं नाही हो, देवकुळे साहेब. ते म्हणाले त्यात तथ्य आहे. माझा त्यांच्यावर पूर्ण विश्वास आहे. ख-खूप ज्ञानी आहेत ते. पण माझा प्रॉब्लेम हा आहे की मला स्वप्नातल्या माणसाचा नीटसा चेहरा दिसला नाहीये. मग मी कुणाला टाळू आ-आणि या खिडकीबाहेरचा देखावा-तो-तो देखावा ही एकच गोष्ट ओळख पटवणारी आहे हो. वाकनीसचं शेवटचं 'हो' अगदी काकुळतीला आलेल्या आवाजात होतं. मी मान

डोलावल्यावर त्याला जरा हरूप आलेला दिसला. हलक्या आवाजात तो म्हणाला, आमची जमीन नाहीये आणि मला पत्नीशिवाय कुठल्याही स्त्रीबद्दल आकर्षण वाटलेलं नाही असं जेव्हा मी त्या सत्पुरुषाला सांगितलं तेव्हा ते काय म्हणाले माहित्येय?

काय म्हणाले ते?

ते म्हणाले-की या घटना तुझ्या पूर्वजन्मीच्या आहेत. असलं काही तरी-म्हणजे जमीन लुबाडणं; त्या जमिनीच्या मालकाच्या बायकोशी लगट करणं-तू गतजन्मी केलेलं असलं पाहिजेस. म्हणूनच या जन्मी तुझ्या स्वप्नांतून तुझा शत्रू तुझा पाठलाग करतोय आणि तुला धमक्या देतोय!

मी चक्रावून गेलो. मी प्रथमच अशी भीतीदायक गोष्ट ऐकत होतो. वाकनीसच्या म्हणण्यात काही तरी तथ्य आहे असं मला वाटायला लागलं. पुन्हा मला आपला वाकनीसशी पूर्वी काही तरी संबंध असला पाहिजे असं सारखं मनात डोकवायला लागलं. का कुणास ठाऊक मला वाकनीसची खूप चीडही यायला लागली होती. शेवटी न राहवून थोडंसं चिडूनच मी वाकनीसला म्हटलं, बास झालं, वाकनीस आता झोपा. सगळं ठीक होईल.

मी बेडलॅप मालवून भिंतीकडे तोंड करून झोपी गेलो. मध्ये केव्हा तरी मला जाग आली तेव्हा पुन्हा काल रात्रीचंच दृश्य मला दिसलं. वाकनीस बेडवर पाय खाली सोडून बसला होता-भयभीत मुद्रेनं. एकदम कानावर हात ठेवून तो जवळजवळ खिडकीकडे झेपावलाच. डोळे फाडून तो खिडकीतून खाली पाहत होता. बराच वेळ पाहिल्यावर तो पुन्हा बेडवर येऊन बसला.

आता मात्र माझ्या तळपायाची आग मस्तकाला जायला लागली. हे आता रोजच चालायचं की काय? त्याच क्षणी वाकनीसचा गळा दाबून त्याचं हे भीतिपुराण संपवावं असा विचार माझ्या मनात चमकून गेला. कसंबसं स्वतःला कंट्रोल करून मी तोंड फिरवून पुन्हा झोपी गेलो.

पण मलाही एक भयानक स्वप्न पडलं-

आणि देजा वू ची भावना का येत होती ते ही उकललं. स्वप्नात मी एका माणसाबरोबर हुज्रत घालत होतो. प्रकरण हमरी-तुमरीवर आलं. हा वाद जमिनीबद्दल होता. मी तालेवार होतो कारण माझं घर जमीनदाराच्या घराप्रमाणे भव्य होतं. त्या माणसानं माझ्या हद्दीत आक्रमण करून झाडं लावली होती-फळबाग केली होती. तो दिसायला गरीब आणि बावळट होता पण बेरकी असावा कारण त्यानं माझ्या जमिनीत उपद्रूयाप केल्याचं माझ्या नोकरवर्गानं अनेकदा सांगितलं होतं. मी त्याला चालता व्हायला सांगितलं. पण तो थांबून उभाच राहिला. त्यानं पाणी मागितलं. रीत म्हणून मी नोकरांना हाक मारली पण बहुतेक सगळे कामानिमित्त बाहेर गेले होते. माझी बायको पाणी घेऊन आली. ती घरातल्या वेषातच होती तरी खूप सुंदर दिसत होती. तो माणूस घुटमळत वेळकाढूपणा करीत तिला न्याहाळत राहिला. तिच्या हातातून पाणी घेताना सुद्धा त्यानं बराच वेळ लावला आणि तिला स्पर्शही केलेला मला दिसला. पाणी पितानाही तो तिला न्याहाळीत होता. भांडं परत करून त्यानं तिचे पाय धरले-प्रथम तळपाय आणि नंतर पोट्या पकडल्या आणि साहेबांना तुम्हीच समजावून सांगा असं विनवू लागला.

मी संतापलो. मी त्याला तात्काळ तिथून चालतं व्हायला सांगितलं. पण तो मंदबुद्धी माणूस निघायचं नाव घेईना. तेव्हा मी त्याला मारण्यासाठी त्याच्यावर धावून गेलो. तेव्हा तो उठला आणि पळायला लागला. मी माझी किरमिजी रंगाची शाल लपेटली आणि त्याच्या मागं धावलो. समोरून जाताना त्याला मी जरा नीट पाहिलं. तो उंच होता आणि भेसूर दिसत होता. जाड ओठांमधून त्याचे थोडे पुढं आलेले दात दिसत होते. दाढीचे खुंट वाढलेले होते आणि डोळ्यांवर जाड भिंगांचा काळ्या फ्रेमचा चष्मा होता. तो आधी वाटत होता तसा मंद नव्हता कारण लांब ढांगा टाकत तो वेगानं पळत माझ्या खूप पुढं गेला. एके ठिकाणी तो थांबला तेव्हा मी त्याला म्हटलं, हरामखोरा, मी तुला सोडणार नाही. तुला खलास केल्याशिवाय आता मी गप्प राहणार नाही. तू

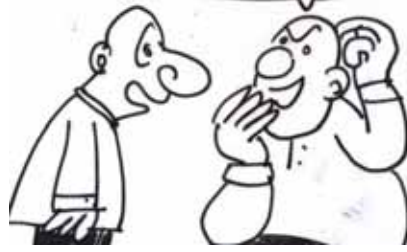
कुठंही गेलास तरी तुला हुडकून काढीन मी.
स्वप्न भंग पावून मी जागा झालो.
मला दरदरून घाम फुटला. मग लक्षात आलं
की अनेक वेळा तो माणूस माझ्या स्वप्नात
पूर्वी येऊन गेलेला आहे. दर वेळी मी त्याला
मारण्याच्या उद्देशानं मागं मागं धावत जात
होतो. बाप रे तो माणूस म्हणजे वाकनीसच
होता. पण माझी जमीन, सुंदर बायको? अरेच्या
वाकनीसला उपदेश करणाऱ्या साधूच्या
म्हणण्याप्रमाणं हे सगळं गतजन्मीचं होतं तर.
आणि हा वाकनीस दिसतो तेवढा सरळ नव्हता-
लबाड आणि लंपट होता. माझ्या तळपायाची
आग मस्तकाला गेली. मी हळूच वळून पाहिलं.
वाकनीस खिडकीपाशी उभा होता तो बेडपाशी
आला आणि आडवा झाला. त्यानं तोंडावर
पांघरूण ओढून घेतलं. त्याला झोप येत नसावी
कारण तो सारखा चुळबुळत होता.

आत्ताच उठून याचा गळा आवळावा
आणि याला संपवावा असं माझ्या मनात आलं.
कसंबसं स्वतःला आवरत मी पुन्हा झोपी
जाण्याचा प्रयत्न करू लागलो.

दुसरा दिवस जरा बरा गेला. वाकनीस
झोपूनच होता बराच वेळ. आदल्या रात्री
झालेल्या जागरणामुळे असेल बहुधा. पण मला
बरं होतं-त्याचं लोढणं आज माझ्याबरोबर
नव्हतं. सेमिनारच्या वेळातही तो गप्पच होता.
संध्याकाळी जेवायचं नाहीये नुसती फळं खाणार
आहे असं म्हणाला त्यामुळं मी जेवण इतर
लोकांबरोबर घेतलं आणि एकटाच फिरायला
निघालो. रिसेप्शनवरच्या माणसानं सांगितलं
की आज जरा थंडी आहे तर गरम कपडे
घालूनच जा. मी रूमवर गेलो. वाकनीस
खिडकीजवळच एका खुर्चीवर बसला होता आणि
मधून मधून बाहेर नजर टाकत होता. जवळच
एका टीपॉयवर फळांची डिश आणि एक सुरी
होती .

वाकनीसला पाहताच माझा संताप
अनावर झाला. त्यानं केलेली लबाडी आणि
लंपटपणा मला आठवला. पण मी त्याच्याकडे
न पाहताच बाहेर जाताना काय घालून जावं
याचा विचार करू लागलो. खरं तर मला थंडी

आवडते. पण रिसेप्शनवरच्या माणसानं
सांगितल्यामुळं काही तरी सुटसुटीत घेऊन
जावं असा मनात आलं. मी माझी बॅग काढली.
कपडे वर-खाली केल्यावर तळाशी माझी शाल
मला दिसली. ती किरमिजी शाल खांद्यावर
टाकून मी निघालो. हीच किरमिजी शाल काल
माझ्या स्वप्नात माझ्या खांद्यावर होती. सगळं
कसं जुळत होतं. हा-हाच वाकनीस सगळ्याला
कारणीभूत होता. जमीन बळकावणं, बायकोशी
लगट करण्याचा प्रयत्न करणं हे सगळे त्याचेच
उद्योग होते. माझा संताप अनावर होण्याआधीच
मी तिथून सटकलो.

ट्रॅकवरून दोन चकरा मारल्यावर खूप
बरं वाटलं. गेले काही दिवस वाकनीस बरोबर
असल्यानं मनसोक्त फिरता आलं नव्हतं. आज
काही प्रॉब्लेम नव्हता. तिसऱ्या फेरीच्या वेळी
मी आमच्या रूमखाली असलेल्या पायवाटेवर
आलो.

बघू या तरी काय गंमत आहे ते असं
म्हणून मी पायवाटेनं निघालो. रेझॉर्टच्या हद्दीपाशी
आल्यावर पुन्हा एकदा हे दृश्य पाहिल्याची
जाणीव झाली. देजा वू

स्वप्नात इथंच कुठं तरी उभा राहून
मी वाकनीसला धमकी दिली होती. अगदी
तीच जागा-तीच झाडं, तीच पायवाट लांबवर
कुठं तरी जंगलातल्या अंधकारात लुप्त झालेली

मी पुढं गेलो. पण पुढं सगळं जंगलच
होतं-सगळं सामसूम. त्या नीरव शांततेत थोडा
वेळ हिंडल्यावर मी माघारी फिरलो. मोडक्या
कुंपणातून मी पायवाटेनं ट्रॅकवर आलो. सहजच
माझी नजर आमच्या खोलीच्या खिडकीकडे
गेली आणि मी अवाक् झालो. डोळे विस्फारून
भयभीत झालेला वाकनीस माझ्याकडेच पाहत

होता.

मी मुख्य दरवाज्यातून आत आलो.
रिसेप्शनमध्ये कोणीही नव्हतं. सगळं सामसूम.
लिफ्टनं मी तिसऱ्या मजल्यावर आलो. कार्पेट
घातलेल्या पॅसेजमधून आमच्या खोलीपाशी
आलो. खिशातल्या किल्लीनं मी दरवाजा
उघडला. करंरंरं आवाज करीत दरवाजा
उघडला. मागच्या मागे तो लोटून मी बंद
केला. नाइटलॅंपच्या मंद, फिकट हिरव्या
प्रकाशात समोर पाहतो तो बोबडी वळलेला
वाकनीस थरथर कापत खिडकीपाशी उभा
होता.

त्या अवरथेतल्या भित्र्या वाकनीसला
पाहून माझी मस्तकाची शीर तडतडू लागली.

त्-तु-तुम्हीच मला मारायला आलायत
ह-होय ना? अस्फुट शब्दात वाकनीस बडबडू
लागला.

अरे, हरामखोरा, जमीन लुबाडतोस
काय? अन् माझ्या बायकोशी लगट करण्याचं
तुझं धैर्य झालंच कसं? मी संतापानं बेभान
होऊन ओरडलो.

म-मी मी म-मघाशी तुम्हाला त्-त्या
कुं पणातून येताना प्-पाहिलं. म-मला
मारायलाच अ-आलायत त्-तुम्ही. त्-तीच
शाल-तोच वेष पण मला मारू न-नका
स्साहेब-मी तसा न-नाहीये वाकनीसचा आवाज
क्षीण होत गेला आणि तो धाडकन् बेडवर
पडला. त्याची भयभीत नजर आणि दीर्घ श्वास
घेणं मला सहन होईना.

अरे हलकट माणसा-इतके दिवस मला
तुरी देत होतास काय? आज तावडीत
सापडलास ना? मी बेभान होऊन वाकनीसवर
धावून गेलो. त्याचा गळा दाबावा या हेतूनं माझे
हात त्याच्या गळ्याकडे गेले. पण तितक्यात
माझं लक्ष तिथल्या टीपॉयवर असलेल्या
अर्धवट कापलेल्या फळांच्या डिशकडे गेलं.
तिथंच असलेली सुरी मी उचलली आणि
वाकनीसच्या छातीवर मी सपासप वार करू
लागलो.

एक अस्फुट किंकाळी फोडून क्षणार्धात
वाकनीस निपचित झाला.

राशीभविष्य

सर्वप्रथम आपल्या सर्व वाचकांना दिवाळीच्या हार्दिक शुभेच्छा.
२०२३ या वर्षाचा उत्तरार्ध आणि त्यापाठोपाठ येणारे २०२४ हे वर्ष
राशीचक्रातील बारा राशींसाठी कसे असू शकते, या काळात होणाऱ्या
बदलांचा त्या-त्या राशींवर कोणता प्रभाव पडणार आहे, करिअर, आरोग्य
आणि अर्थप्राप्ती आदींसंदर्भात येणारे वर्ष कसे असणार आहे, याविषयी
थोडक्यात माहिती करून घेऊया.

— मंजिरी फडके, ज्योतिषशास्त्र अभ्यासक

१) मेष रास :

ही दिवाळी तुमच्या राशीसाठी अतिशय शुभ ठरणार आहे. तुमच्या राशीत चालू असलेला गुरु आणि राहूचा चांडाळ योग आता संपला आहे. राहू आणि केतू यांनी आता अनुक्रमे मीन आणि कन्या राशीत प्रवेश केला आहे. शनि लाभात असून तो आता मार्गी होणार आहे, त्यामुळे हे वर्ष संपताना तुम्हाला थोडासा दिलासा मिळेल. नवीन वर्ष २०२४ हे तुम्हाला आरोग्य आणि आर्थिक बाबतीत शुभ ठरेल. कारण १ मे २०२४ ला गुरु तुमच्या राशीतून वृषभ राशीमध्ये प्रवेश करेल. भाग्यस्थानाचा स्वामी धनस्थानातून जात असताना तुम्हाला तो अतिशय चांगली फळे देईल. धनलाभ, धनवृद्धी, धनसंचय तसेच कौटुंबिक सौख्य ही चांगले मिळेल. कुटुंबातील सदस्यांमध्ये भर पडेल.

बाराव्या स्थानातील राहू आणि सहाव्या स्थानातील केतूही तुमच्यासाठी अनुकूल आहेत. लाभातील शनी तुम्हाला वेतनवृद्धी किंवा पदोन्नती ही देऊ शकतो. २९ जून ते १५ नोव्हेंबर २०२४ या काळात शनी वक्री होणार आहे. या दरम्यान नोकरदारांसाठी करिअरमध्ये काही अडचणी येऊ शकतात.

नात्यांच्या बाबतीत जानेवारी ते मे २०२४ पर्यंतचा वेळ फारसा अनुकूल राहणार नाही. जून २०२४ पासून नात्यांमध्ये सुधारणा पाहायला मिळतील. गेल्या वर्षापेक्षाही यावर्षी अनेक आघाड्यांवर तुम्हाला यश मिळेल. यावर्षी शनी, गुरु आणि केतू हे तीनही मोठे ग्रह तुम्हाला अनुकूल असल्यामुळे हे वर्ष तुम्हाला अतिशय उत्तम जाईल. विद्यार्थ्यांना

यावर्षी अभ्यासावर थोडे जास्त लक्ष केंद्रित करावे लागेल तरच त्यांना चांगले यश मिळू शकेल.

मे २०२४ पर्यंत गुरु तुमच्या राशीत आणि राहू बाराव्या स्थानी असल्यामुळे तुम्हाला डोकेदुखी, पचनाशी संबंधित काही समस्या आणि उच्च रक्तदाब यांसारख्या आरोग्याच्या समस्या होऊ शकतात.

२) वृषभ रास:

यावर्षीची दिवाळी ही वृषभ राशीसाठी अत्यंत शुभ आणि अनुकूल असणार आहे. मात्र खर्चावर नियंत्रण ठेवावे लागेल. १ मे २०२४ पर्यंत गुरु तुमच्या बाराव्या स्थानातून भ्रमण करणार आहे. तसेच शनि हा वर्षभर दशमस्थानातून भ्रमण करणार आहे. त्यामुळे नोकरीमध्ये तसेच तुमच्या

कार्यक्षेत्रामध्ये तुम्हाला मानसन्मान आणि उच्च पद मिळण्याची शक्यता आहे.

राहू, केतूचा मीन आणि कन्या राशीत होणारा प्रवेश तुमच्या राशीसाठी अनुकूल आहे. गेल्या वर्षीच्या तुलनेत यावर्षी तुम्हाला चांगले यश प्राप्त होईल. १ मे नंतर गुरु तुमच्याच राशीत पदार्पण करेल. त्यामुळे तुमचा ओढा अध्यात्मिक कार्याकडे जास्त राहील. यावर्षी नोकरीमध्ये बदली किंवा बदल होऊ शकतो. गुरुचे हे भ्रमण काही बाबतीत प्रतिकूल राहील. परंतु यावर्षी वडिलोपार्जित संपत्ती तसेच अन्य प्रकारे धनलाभ होऊ शकतो.

भाग्येश शनीचे दशम स्थानातून होणारे भ्रमण तुम्हाला काही नवीन संधी प्राप्त करून देऊ शकतात. परंतु त्यामुळे कामाचा व्याप खूप वाढू शकतो. यावर्षी प्रमोशनसाठी किंवा पगार वाढीसाठी तुम्हाला जास्त मेहनत करावी लागेल. यावर्षी नोकरीत अचानक बदली होऊ शकते.

एप्रिल २०२४ पर्यंत तुमच्या खर्चामध्ये बरीच वाढ होऊ शकते. परंतु १ मे नंतर ही परिस्थिती बदलेल. राशी स्वामी शुक्र १८ जानेवारी ते ११ जून २०२४ पर्यंत अनुकूल राहील त्यामुळे आर्थिक लाभ चांगले होतील आणि तुम्ही बचतही चांगली करू शकाल. १ फेब्रुवारी ते ८ एप्रिल २०२४ पर्यंत बुधाची स्थिती ही तुमच्यासाठी अनुकूल राहील त्यामुळे चांगले धनलाभ होतील.

विद्यार्थ्यांना यावर्षी चांगले शैक्षणिक यश मिळवण्यासाठी बरीच मेहनत करावी लागेल. यावर्षी कुटुंबात संपत्ती वरून काही वादविवाद होऊ शकतात. अष्टमेश गुरु तुमच्या राशीमध्ये येणार असल्याने तुम्हाला आरोग्याच्या बाबतीत काही समस्या होऊ शकतात. डोळे आणि गळ्याशी संबंधित काही समस्या, तसेच रोगप्रतिकारक शक्ती कमी झाल्याने, तसेच काही ताण-तणावामुळे पचनाशी संबंधित समस्याही उद्भवू शकतात.

३) मिथुन रास

मिथुन राशीसाठी ही दिवाळी सुखमय आणि आनंदमय असेल. एप्रिल २०२४ पर्यंत गुरु तुमच्या लाभस्थानात राहणार आहेत. त्यामुळे करिअर, धनलाभ आणि नात्यांमध्येही चांगली स्थिती राहणार आहे. १ मे २०२४ रोजी गुरु तुमच्या बाराव्या स्थानी प्रवेश करणार आहे. ज्यामुळे तुम्हाला काही अडचणींना तोंड द्यावे लागेल. शनीचे भ्रमण तुमच्या भाग्यस्थानात होत असल्याने, नवीन नोकरीच्या संधी तुम्हाला मिळू शकतील. परंतु नोकरीत चांगले यश मिळवण्यासाठी तुम्हाला जास्त मेहनत करावी लागेल. २९ जून ते १५ नोव्हेंबर २०२४ पर्यंत शनी वक्री राहतील. या काळात करियर आणि आर्थिक बाबतीत थोडा संघर्ष करावा लागेल.

एप्रिल २०२४ नंतर तुमच्या खर्चामध्ये वाढ होईल. धनलाभ जरी झाला तरीही धनसंचय होणार नाही. १८ जानेवारी ते ११ जून २०२४ पर्यंत शुक्राची स्थिती चांगली राहील यावेळी चांगले धनलाभ होतील. यावर्षी राहू आणि केतू तुमच्या दशम आणि चतुर्थस्थानातून भ्रमण करतील. त्याचे संमिश्र परिणाम तुम्हाला मिळतील. विद्यार्थ्यांना शैक्षणिकदृष्ट्या हे वर्ष थोडे निराशाजनक असू शकते. यश मिळवण्यासाठी विद्यार्थ्यांना बरीच मेहनत घ्यावी लागेल. परंतु व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना हे वर्ष अतिशय अनुकूल राहिल.

१ मे २०२४ पर्यंत गुरु तुमच्या लाभस्थानात राहणार आहे. त्यामुळे कुटुंबात एखादे मंगल कार्य होऊ शकेल. मात्र एक मे नंतर गुरु तुमच्या १२ व्या स्थानातून

भ्रमण करेल ज्यामुळे कुटुंबात काही समस्या येऊ शकतात. तुम्ही नवीन घरात प्रवेश करू शकता. कुटुंबात मतभेद किंवा वादविवाद होण्याची शक्यता आहे.

केतूचे भ्रमण चौथ्या स्थानातून तर राहू दशम स्थानातून भ्रमण करणार असल्यामुळे प्रेमी लोकांना तसेच वैवाहिक जीवनातही अनेक समस्या उत्पन्न होऊ शकतात. ज्यामुळे नात्यातील आनंद हरवू शकतो. सामंजस्य हाच एक त्यावर उपाय आहे.

एप्रिल २०२४ पर्यंत आरोग्य चांगले राहील परंतु त्यानंतर थकवा आणि तणाव जाणवू शकेल. आईच्या आरोग्याची काळजी घ्यावी लागेल. आईच्या आरोग्यासाठी जास्त पैसेही खर्च करावे लागतील.

४) कर्क रास

यावर्षीची दिवाळी कर्क राशीसाठी ही आनंददायी राहील. १ मे २०२४ पर्यंत गुरु आपल्या राशीच्या दशम स्थानात गोचर करणार असून त्यानंतर ते लाभस्थानात गोचर करतील. दशम स्थानातून गोचर करत असताना आर्थिक बाबतीत आणि करिअर बाबतीतही तुम्हाला प्रगतीपथावर राहता येईल. शनी संपूर्ण वर्षभर तुमच्या अष्टमस्थानात राहील. राहू आणि केतू चा भाग्यस्थानात आणि तुमच्या तिसऱ्या स्थानातून भ्रमण होईल त्यामुळे तुमचा ओढा अध्यात्मिक गोष्टींकडे जास्त राहील. यावर्षी तुम्हाला अनेक प्रवास करावे लागतील.

अष्टमातील शनीमुळे नोकरदारांना नोकरीत काही अडचणी येऊ शकतात. नोकरीत अचानक बदली होऊ शकते. काहीजणांची नोकरी ही जाऊ शकते. परंतु एप्रिल नंतर गुरु अनुकूल झाल्यावर नोकरीच्या नवीन संधी मिळू शकतात. या खेरीज २९ जून ते १५ नोव्हेंबर २०२४ या कालावधीत शनी वक्री राहील. या काळात नोकरदारांनी जागरूक राहून आपले काम प्रामाणिकपणे करावे लागेल. एप्रिल २०२४ पर्यंत आर्थिक बाबतीत

चांगले लाभ ही होतील. परंतु तितकाच खर्चही वाढेल. १ मे २०२४ नंतर गुरु लाभात आल्यावर आर्थिक आघाडीवर तुम्हाला चांगले यश मिळेल. तसेच धन संचयही करता येईल. परंतु तरीही अष्टमातील शनीची धन स्थानावर असणारी दृष्टी मुळे अचानक खर्च उद्भवू शकतात. प्रवास करताना काळजी घ्यावी लागेल. विद्यार्थ्यांना एप्रिल २०२४ पर्यंत जास्त एकाग्रतेने अभ्यास करावा लागेल. त्यानंतर मात्र विद्यार्थ्यांना चांगले यश मिळू शकेल. भाग्यस्थानातील राहूमुळे अभ्यासात लक्ष कमी लागेल.

एप्रिल २०२४ पर्यंत कुटुंबात काही वाद विवाद होऊ शकतात. वडिलार्जित संपत्ती विषयी कुटुंबात भांडणे वादविवाद होऊ शकतात. त्यामुळे कौटुंबिक बाबतीत सामंजस्याची भूमिका घेणे हिताचे ठरेल. अष्टमातील शनीमुळे प्रेम जीवन आणि वैवाहिक जीवनही फारसे अनुकूल राहणार नाही. अष्टमातील शनी मुळे डोळे दुखणे, पाय दुखणे, स्वभाव चिडचिडा होणे इत्यादी किरकोळ तक्रारींना सामोरे जावे लागेल. परंतु तरीही आपल्या आरोग्याची काळजी घेणे, नियमित जेवण, व्यायाम करणे तसेच योगासने आणि ध्यान करून मनावरचा ताण कमी करणे यामुळेही तुमचे आरोग्य चांगले राहू शकते.

७) सिंह

रास

सिंह राशीला ही दिवाळी थोडी खर्चिक जाऊ शकते. एप्रिल २०२४ पर्यंत गुरुचे भ्रमण भाग्यस्थानातून होणार आहे. त्यामुळे करिअर साठी तसेच नवीन व्यवसाय सुरु करण्यासाठी जर एखादा महत्वाचा निर्णय घ्यायचा असेल तर तो एप्रिल २०२४ पूर्वी घ्यावा. १ मे २०२४ ला गुरु दशम स्थानात गोचर करणार आहेत. या दरम्यान काही जणांना अचानक नोकरी बदल करावा लागेल किंवा नोकरी सोडावी लागेल. राहू अष्टमात आणि केतू द्वितीयात भ्रमण करणार असल्यामुळे करिअरच्या चांगल्या संधी सोडाव्या लागतील.

त्यामुळे धनहानी आणि अनेक अडचणी येऊ शकतात. शनीचे सप्तमातील भ्रमण तुमच्या प्रत्येक कार्यात विलंब होऊ शकतो. त्यामुळे प्रत्येक कामात जास्त मेहनत करावी लागेल. १ मे २०२४ नंतर दशमस्थानात येणारा गुरु यामुळेही कार्यक्षेत्रात काही अडचणी येऊ शकतात. खर्चात वाढ होईल. त्यामुळे आर्थिक अडचणीचा सामना करावा लागेल. राहू केतूमुळे धनहानी आणि नात्यात कडवटपणा जाणवू शकतो.

सप्तमातील शनी मुळे नोकरीदारांना तसेच व्यावसायिकांनाही अनेक अडचणींचा सामना करावा लागेल. नवीन व्यवसाय सुरु करणाऱ्यांना हे वर्ष चांगले जाणार नाही. तसेच भागीदारीत नवीन व्यवसाय सुरु करतानाही अतिशय विचारपूर्वक निर्णय घ्यावा लागेल.

एप्रिल २०२४ पर्यंत

आर्थिक बाबतीत काळ चांगला असेल परंतु सप्तमातील शनीमुळे कुटुंबासाठी खर्च वाढू शकतात. जोडीदाराच्या आरोग्यासाठीही जास्त खर्च करावा लागेल. १३ एप्रिल ते १४ मे २०२४ तसेच १२ जून ते २४ ऑगस्ट २०२४ हा काळ तुमच्यासाठी आर्थिक बाबतीत चांगला राहील.

विद्यार्थ्यांना हे वर्ष यशदायक जाईल परंतु त्यासाठी अभ्यास अतिशय एकाग्रतेने आणि सकारात्मक पद्धतीने करावा लागेल.

कुटुंबात यावर्षी आनंदाचे आणि सद्भावचे वातावरण राहील. परंतु मे २०२४ नंतर कौटुंबिक स्वास्थ्य कमी होऊ शकते. कुटुंबात संपत्ती संबंधी अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागेल. त्यामुळे कुटुंबात वाद-विवाद होण्याची ही शक्यता आहे.

हे वर्ष सिंह राशीच्या जातकांना प्रेम विवाह आणि विवाह यासाठी अनुकूल आहे.

हे वर्ष आरोग्याच्या बाबतीत ठीक जाईल. डोळ्यांशी संबंधित काही समस्या येऊ शकतात मात्र जोडीदाराच्या आरोग्याची काळजी घ्यावी लागेल.

६) कन्या रास

कन्या राशीसाठी ही दिवाळी शुभदायक ठरेल. शनीचे भ्रमण तुमच्या सहाव्या स्थानातून होत असून, राहू आणि केतूचे भ्रमण प्रथम आणि सप्तम स्थानातून होणार आहे ही ग्रहस्थिती फारशी चांगली नाही. एप्रिल २०२४

पर्यंत गुरु तुमच्या अष्टमस्थानात भ्रमण करतील. त्यामुळे आर्थिक लाभाच्या बाबतीतही ही स्थिती फारशी अनुकूल नाही. कारण अष्टमातील गुरुमुळे खर्च जास्त होतील. आर्थिक स्थिती चांगली करण्यासाठी बरेच प्रयत्न करावे लागतील. यावर्षी

आर्थिक आघाडीवर तुम्ही पैसा चांगला कमवाल परंतु पैशांची बचत होणार नाही. षष्ठातील शनीमुळे करियरमध्ये तुम्हाला चांगले यश मिळेल. पदोन्नती, नवीन नोकरीत पगार वाढ इत्यादी अनेक लाभ तुम्हाला मिळतील. एप्रिल २०२४ पर्यंतचा काळ तुम्हाला करिअर, धनलाभ आणि नात्यात संदर्भात तितकासा अनुकूल राहणार नाही. कारण गुरु अष्टम भावात राहील. १ मे २०२४ नंतर गुरु भाग्यस्थानात येईल. त्यामुळे तुम्ही अध्यात्मिक कार्यांमध्ये सामील होऊन मनशांती मिळवाल. तसेच करियर आर्थिक लाभ आणि नात्यांमध्ये आनंदाचे वातावरण निर्माण करू शकाल.

१ मे २०२४ नंतर करिअरमध्ये स्थिरता येईल. परंतु राहू केतूच्या भ्रमणामुळे नोकरदारांनी काम करताना सावध राहणे आवश्यक राहील. कारण कामाचा ताण खूप असेल आणि त्यामुळे चुका होण्याची जास्त शक्यता राहील. २९ जून ते १५ नोव्हेंबर

२०२४ रोजी शनी वक्री राहिल. या काळात नोकरदारांनी आपल्या कामावर जास्त लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक असेल. सप्तम भावातील राहू मुळे नोकरीत परदेश प्रवासाची संधी मिळेल.

एप्रिल २०२४ पर्यंत तुमची आर्थिक स्थिती फारशी अनुकूल राहणार नाही. अष्टमातील गुरु आणि सप्तमात राहू यामुळे खर्च वाढतील. प्रथमस्थानातील केतूही एखादे आर्थिक संकट निर्माण करू शकते. मात्र १ मे २०२४ नंतर भाग्यात येणाऱ्या गुरुमुळे चांगले आर्थिक लाभ होतील. नवीन गुंतवणुकी करता येतील तरीही प्रथम स्थानातील केतूमुळे काही अनैच्छिक खर्च करावे लागतील. विद्यार्थ्यांना यावर्षी चांगले यश मिळवण्यासाठी बरेच प्रयत्न करावे लागतील.

यावर्षी कौटुंबिक आघाडीवर कुटुंबात अनेक आनंददायी घटना घडतील. अष्टमातील गुरुमुळे मे २०२४ पर्यंत कुटुंबात काही वादविवादही होऊ शकतात. अष्टम भावावर शनीची दृष्टी असल्यामुळे घर आणि संपत्ती संबंधी काही वादविवाद होण्याची शक्यता आहे.

प्रेम आणि विवाह या संदर्भात २०२४ हे वर्ष अनुकूल नाही. मात्र मे २०२४ नंतर भाग्यातील गुरुमुळे प्रेम आणि विवाह संबंधात चांगले यश मिळू शकते. सप्तमातील राहूमुळे आरोग्याशी संबंधित तक्रारी जाणवतील. पचनाशी संबंधित काही तक्रारी जाणवू शकतात. परंतु षष्ठातील शनी आरोग्याच्या तक्रारी दूर करण्यात मदत करेल.

७) तुळ

रास

ही दिवाळी तुळ राशीसाठी थोडी संघर्षमय राहिल. एप्रिल २०२४ पर्यंत गुरु तुमच्या सप्तम स्थानातून भ्रमण करेल तर शनी तुमच्या पंचमस्थानातून भ्रमण करेल. राहू सहाव्या स्थानात तर केतू बाराव्या स्थानात भ्रमण करेल. एप्रिल २०२४ पर्यंत चांगले

धनलाभ आणि पैशांची बचत होईल. शनि हा तुमचा कारक ग्रह असल्यामुळे धनलाभ तसेच अनेक सुख सुविधांचा तुम्हाला लाभ होईल. जोडीदाराशी तसेच भागीदाराशीही संबंध चांगले राहतील. मित्रांची मदत मिळेल. मे २०२४ नंतर गुरुचे भ्रमण तुमच्या अष्टमस्थानातून होणार आहे. त्यामुळे काही अडचणी निर्माण होऊ शकतात आणि अचानक धनलाभ ही होऊ शकतात. परंतु तरीही आर्थिक स्थितीसाठी ही परिस्थिती अनुकूल नाही. या काळात तुम्ही अध्यात्मिक गोष्टींमध्ये जास्त रस घ्याल. त्यामुळे अनेक अडचणी दूर होऊ शकतील.

२९ जून ते १५ नोव्हेंबर २०२४ या काळात शनी वक्री होणार आहे. त्यामुळे या काळात करियर, सुख सुविधा आणि धनलाभ यामध्ये काही अडचणी येतील.

पंचमातील शनीमुळे नवीन नोकरीची संधी मिळेल. काहींना नोकरीत पदोन्नती ही मिळेल. तुम्ही जर एखादा नवीन व्यापार सुरू करणार असाल तर तो एप्रिल २०२४ पूर्वी सुरू करावा कारण त्यानंतर अष्टमात येणारा गुरु त्यासाठी अनुकूल नाही.

यावर्षी आर्थिक स्थिती चांगली राहिल. नवीन गुंतवणुकी एप्रिल २०२४ पूर्वी करू शकता. मे २०२४ नंतर तुमच्याकडे धन आगमन कमी प्रमाणात होईल. अचानक वडिलोपार्जित संपत्ती मिळू शकते.

विद्यार्थ्यांनाही एप्रिल २०२४ पूर्वी दिलेल्या परीक्षांमध्ये चांगले यश मिळेल मात्र नंतर विद्यार्थ्यांना चांगले यश मिळण्यासाठी बरीच मेहनत करावी लागेल.

एप्रिल २०२४ पर्यंत कौटुंबिक सौख्य उत्तम राहिल. घरात एखादे मंगल कार्य संपन्न होईल. परंतु १ मे २०२४ नंतर घरात काही

वादविवाद होऊ शकतात. एप्रिल २०२४ नंतर अष्टमातील गुरु आणि बारावा केतू यामुळे प्रेम आणि वैवाहिक जीवनात काही अडचणी निर्माण होऊ शकतात. १२ जून ते २४ ऑगस्ट २०२४ या काळात शुक्र अनुकूल राहिल. त्यामुळे प्रेम आणि विवाह या संबंधित विषयात सकारात्मक परिणाम मिळू शकतात.

एप्रिल २०२४ पर्यंत तुमचे आरोग्य चांगले राहिल. परंतु १ मे नंतर डोळ्यांची आग होणे, डोकेदुखी इत्यादी प्रकारची समस्या उद्भवू शकतात. परंतु गुरुच्या दृष्टीमुळे या समस्यांचे लगेचच निराकरण होईल. केतूच्या प्रतिकूल भ्रमणामुळे मानसिक ताणतणाव जास्त राहिल. त्यासाठी ध्यान आणि प्राणायाम यांची मदत घ्यावी.

८) वृश्चिक

रास

ही दिवाळी वृश्चिक राशीसाठी आनंददायी असेल. एप्रिल २०२४ पर्यंत गुरुचे सहाव्या स्थानातील भ्रमण करियर आणि धनलाभ साठी

फारसे अनुकूल नाही. शनि वर्षभर चतुर्थस्थानात भ्रमण करेल. एप्रिल २०२४ नंतर गुरु तुमच्या सप्तमस्थानातून भ्रमण करेल. ज्यामुळे चांगले धनलाभ होतील. व्यापाऱ्यांसाठी हे भ्रमण लाभदायक ठरेल. या काळात नवीन मित्रही मिळतील. या काळात तुम्ही आध्यात्मिक कार्यात जास्त भाग घ्याल. विवाह योग्य जातकांचा विवाह संपन्न होईल.

चतुर्थातील शनी मुळे कामाचा ताण वाढेल. काहींची नोकरीत बदली होऊ शकते. काहीजणांना चांगली संधी मिळेल म्हणून नोकरीत बदल करू शकतात. राहू आणि केतू पंचम आणि लाभ स्थानात भ्रमण करतील. गुरुची दृष्टी केतूवर असल्यामुळे करिअरमध्ये चांगली प्रगती होईल. १ मे २०२४ नंतर नवीन नोकरीच्या संधी मिळतील. व्यापाऱ्यांना मे २०२४ नंतरचा काळ अनुकूल राहिल. पंचमस्थानातील राहू मुळे परदेशात जाण्याचे

योग येतील. जे लोक व्यवसाय करतात त्यांना एप्रिल २०२४ पर्यंत सावध राहावे लागेल. या काळात कोणताही नवीन व्यापार सुरू करू नका. त्याचबरोबर या काळात करिअर संबंधी कोणताही मोठा निर्णय घेऊ नका. २९ जून ते १५ नोव्हेंबर २०२४ या काळात शनी वक्री राहिल. नोकरदारांनी या काळात जास्त मनापासून काम करणे आवश्यक राहिल नाहीतर एखादी चूक होण्याची शक्यता आहे.

आर्थिक स्थिती एप्रिल २०२४ पर्यंत फारशी अनुकूल राहणार नाही. चतुर्थातील शनी मुळे घरातील जबाबदाऱ्या वाढतील. कुटुंबासाठी जास्त खर्च करावा लागेल. यावर्षी स्थान परिवर्तन करावे लागण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे ही खर्च वाढतील. कदाचित एखादी जुनी मालमत्ता विकून तुम्ही हे खर्च भागवण्याचा प्रयत्न कराल.

विद्यार्थ्यांना हे शैक्षणिक वर्ष अनुकूल जाईल. मात्र चतुर्थातील शनीमुळे विद्यार्थ्यांचा अभ्यासावरील लक्ष कमी होऊन आळस वाढेल. कौटुंबिक जीवनात संपत्तीवरून काही वाद-विवाद होऊ शकतात. त्यामुळे कुटुंबातील नातेसंबंधात ताण-तणाव निर्माण होतील. १ मे २०२४ नंतर कुटुंबात आनंददायी वातावरण राहिल. एप्रिल २०२४ पर्यंत प्रेम आणि वैवाहिक जीवनात काही समस्या जाणवतील.

मात्र मे २०२४ नंतर प्रेम आणि विवाह साठी हा काळ उत्तम असेल. या काळात कुटुंबात एखादे विशेष कार्य संपन्न होईल. १२ जून ते २४ ऑगस्ट हा काळ प्रेम आणि वैवाहिक जीवनासाठी चांगला राहिल.

मे २०२४ नंतर तुमचे आरोग्य चांगले राहिल. परंतु कुटुंबातील एखाद्या सदस्याचे आरोग्य बिघडू शकते. त्यासाठी बराच खर्चही करावा लागू शकतो. तुम्हाला पाय दुखी सारखी समस्या वर्षभर जाणवू शकते.

९) धनु रास

धनु राशीसाठी ही दिवाळी अत्यंत आनंददायी असेल. एप्रिल २०२४ पर्यंत राशी

स्वामी गुरु हा पंचम स्थानातून भ्रमण करेल. शनी वर्षभर तृतीय स्थानातून भ्रमण करेल. ज्यामुळे धनु राशीच्या व्यक्तींना चांगले यश मिळेल. छायाग्रह राहू आणि केतू हे चतुर्थ आणि दशम स्थानातून भ्रमण करतील जे फारसे अनुकूल असणार नाहीत. १ मे २०२४ नंतर

गुरुचे भ्रमण सहाव्या स्थानातून होईल. जे फारसे अनुकूल राहणार नाही. या काळात खर्च वाढतील आणि आराम मिळणे शक्य होणार नाही. आरोग्य फारसे चांगले राहणार नाही. परंतु शनीमुळे मात्र

करिअरमध्ये चांगली प्रगती होईल. मे २०२४ पर्यंत चांगले आर्थिक लाभ होतील. तुम्ही चांगली बचतही करू शकता. अध्यात्मिक गोष्टींकडे तुमचा ओढा जास्त राहिल. १ मे २०२४ नंतर आर्थिक अडचणी येऊ शकतात. कौटुंबिक अडचणीमुळे कदाचित कर्जही काढू काढावे लागू शकते. व्यावसायिकांनी कोणताही मोठा निर्णय मे २०२४ पूर्वी घ्यावा. २९ जून ते १५ नोव्हेंबर २०२४ या काळात शनी वक्री राहिल. ज्यामुळे करिअरमध्ये तसेच आर्थिक अडचणी येऊ शकतात.

एप्रिल २०२४ पर्यंत करिअरमध्ये चांगले यश मिळू शकेल. चांगली नोकरी मिळू शकेल. स्वतःच्या मेहनतीने आणि प्रामाणिकपणे तुम्ही तुमच्या कार्यक्षेत्रात एक वेगळी ओळख निर्माण कराल.

मे २०२४ नंतर आर्थिक बाबतीत अनेक अडचणी जाणवू शकतील. त्यामुळे मे २०२४ पूर्वी तुम्ही तुमची आर्थिक स्थिती मजबूत करून ठेवू शकता. तिसऱ्या स्थानातील

शनी तुम्हाला धनसंचय करायला मदत करेल. चौथा राहू आणि दशम स्थानातील केतूमुळे कुटुंबात काही महत्त्वाचे बदल घडू शकतात. कदाचित तुम्हाला निवासस्थान सोडून दुसऱ्या जागी राहायला जावे लागू शकते. त्यासाठी तुम्हाला जास्त खर्च करावा लागेल. नोकरीतही परिवर्तन होण्याची शक्यता आहे. ज्यामुळे तुम्हाला लांबचा प्रवास करावा लागू शकतो. विद्यार्थ्यांना एप्रिल २०२४ पर्यंतचा काळ अतिशय चांगला जाईल. अपेक्षित प्रगती आणि यश मिळेल. मे २०२४ नंतर मात्र प्रगतीचा आलेख कमी होईल. चतुर्थातील राहू मुळे अभ्यासात लक्ष लागणार नाही. एकाग्रता कमी होईल. एप्रिल २०२४ पर्यंत कुटुंबात आनंददायी वातावरण असेल, परंतु चतुर्थातील राहूमुळे कुटुंबात संपत्ती वरून काही ताणतणावाचे मुद्दे यामुळे कलह निर्माण होऊ शकतो.

मे २०२४ पर्यंतचा काळ प्रेम आणि विवाहासाठी अत्यंत अनुकूल आहे. मे २०२४ नंतर विवाहाचे योग येण्याची शक्यता कमी आहे त्यामुळे इच्छुक व्यक्तींनी एप्रिल २०२४ पर्यंत विवाह करावा.

एप्रिल २०२४ पर्यंत तुमचे आरोग्य चांगले राहिल. त्यानंतर मात्र आरोग्याच्या तक्रारी वाढतील. कामानिमित्त तुम्हाला अनेक प्रवास करावे लागतील. त्याचाही परिणाम आरोग्यावर होऊ शकतो. पायदुखी, गुडघेदुखी इत्यादी तक्रारी जाणवू शकतात.

१०) मकर

रास

मकर राशीसाठी ही दिवाळी आनंददायी आणि गतिमान असेल. एप्रिल २०२४ पर्यंत गुरु तुमच्या चतुर्थस्थानातून भ्रमण करील,

तर तुमचा राशी स्वामी शनी द्वितीय स्थानातून भ्रमण करेल. जो तुम्हाला चांगले यश मिळवून देईलच परंतु तुमच्या संपूर्ण जीवनाचाही कायापालट करून देईल. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या वाढू शकतात. राहू तृतीय स्थानात तर केतू

नवमस्थानातून भ्रमण करेल. ज्यामुळे प्रत्येक कार्यात चांगले यश मिळेल. १ मे २०२४ नंतर गुरु पंचम स्थानातून भ्रमण करेल. ज्यामुळे करिअरमध्ये स्थिरता आणि आर्थिक स्थिती मजबूत राहील. नोकरीत पदोन्नती मिळू शकते. कौटुंबिक जीवनात आनंद आणि सुख सुविधा मिळतील. व्यावसायिकांना चांगला नफा मिळेल. आध्यात्मिक कार्यातही तुम्ही भाग घ्याल. राहू आणि केतू चे परिवर्तन कुटुंब, नातेसंबंध, भाग्य आणि करिअर साठी सकारात्मक राहील.

शनीचे द्वितीय स्थानातून भ्रमण यामुळे काहींची नोकरीत बदली होऊ शकते. काहींना करिअरमध्ये फारसे समाधान वाटणार नाही. नोकरीत काम करताना अनेक अडचणी येऊ शकतात. त्यामुळे करिअरशी संबंधित मोठा निर्णय यावर्षी घेऊ नये. मे २०२४ नंतर करियर मध्ये यश आणि स्थिरता मिळेल. जे लोक परदेशात जाऊ इच्छितात त्यांना चांगल्या संधी मिळतील.

एप्रिल २०२४ पर्यंत धनप्राप्तीचे योग फारसे अनुकूल नाहीत. त्याचबरोबर कौटुंबिक खर्चही या काळात वाढतील. कदाचित त्यासाठी तुम्हाला कर्जही घ्यावे लागेल. परंतु मे २०२४ नंतर गुरुचे भ्रमण पंचमस्थानातून होईल. ज्यामुळे तुम्ही पैशाची बचत करू शकाल. मे महिन्यात तुम्ही शेअर बाजारात गुंतवणूकही करू शकता. तुम्हाला त्यापासून लाभ मिळेल. दुसऱ्या स्थानातील शनीमुळे तुम्ही पैसा कमविण्याचा आळस कराल. त्यामुळेही तुमची पैसे कमवण्याची क्षमता कमी राहील.

विद्यार्थ्यांना एप्रिल २०२४ पूर्वी अभ्यासात चांगले यश मिळू शकणार नाही. या काळात तुम्हाला अभ्यासावर जास्त लक्ष केंद्रित करावे लागेल. व्यावसायिक अभ्यासक्रम शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना हे वर्ष अनुकूल राहील.

एप्रिल २०२४ पर्यंत चतुर्थातील

गुरुमुळे कुटुंबात संपत्ती किंवा कायदेविषयक काही वाद विवाद होण्याची शक्यता आहे. ज्याचा वाईट प्रभाव नातेसंबंधावर होईल. शनिच्या द्वितीय स्थानातून होणाऱ्या भ्रमणामुळे ही कुटुंबातील लोकांमध्ये सामंजस्य कमी होईल. सध्या तुम्हाला साडेसाती चालू आहे. परंतु मे २०२४ नंतर गुरुचे पंचमस्थानातील भ्रमण कुटुंबात सुख समृद्धी आणि आनंद घेऊन येईल. कुटुंबासोबत एखादी चांगली यात्राही घडेल.

प्रेम आणि विवाह साठी मे २०२४ नंतरचा काळ अनुकूल राहील. व्यक्तिगत जीवनातील कोणताही शुभ आणि मोठा निर्णय मे २०२४ नंतर घेतला तर त्याचा फायदा होऊ शकेल.

चतुर्थस्थानातील गुरुमुळे एप्रिल २०२४ पर्यंत तुम्हाला कामाचा ताण राहणार आहे. त्याचबरोबर द्वितीय स्थानातील शनीमुळे पाय, गुडघे किंवा सांधेदुखी यासारख्या आरोग्याच्या तक्रारी जाणवतील. तृतीयातील राहू आणि नवस्थानातील केतूमुळे कामासाठी तुम्हाला अनेक प्रवास करावे लागतील. ज्याचा तुमच्या आरोग्यावर तणाव वाढेल.

११) कुंभ

रास

कुंभ राशीला ही दिवाळी आनंददायी आणि आशादायी ठरेल. एप्रिल २०२४ पर्यंत गुरु तुमच्या तृतीय स्थानातून भ्रमण करेल आणि १ मे २०२४ मध्ये गुरु तुमच्या चतुर्थस्थानातून भ्रमण करतील. शनि वर्षभर तुमच्याच राशीत भ्रमण करतील. तुमच्याच राशीत असलेल्या शनीमुळे अनेक समस्या आणि अडचणीचा वर्षभर सामना करावा लागेल. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या वाढतील. तुमचा जास्तीत जास्त वेळ प्रवासात जाईल. शनीची सप्तमावर दृष्टी असल्याने जोडीदार

किंवा पार्टनरशी संबंध तणावपूर्ण राहतील. जर तुम्ही भागीदारीत व्यवसाय करत असाल तरीही पार्टनरशी संबंध चांगले ठेवण्याचा प्रयत्न करा. तुमच्या मित्रांच्या समस्या सुद्धा तुम्हाला सोडवाव्या लागतील. त्याचाही तुम्हाला त्रास होऊ शकतो. शनीचे प्रथम स्थानातील भ्रमण म्हणजे तुमच्या खांद्यावर खूप मोठा भार असल्यासारखे वाटेल. राहू द्वितीय स्थानात तर केतू अष्टमस्थानात राहील. यामुळेही तुम्ही अनावश्यक चिंता कराल. असुरक्षिततेची भावना त्यामुळे जास्त वाढेल. तृतीय स्थानातील गुरुमुळे कुटुंबात संपत्ती संबंधी वादविवाद होऊ शकतात. या समस्यांमुळे कदाचित तुम्हाला नवीन घरात शिफ्ट व्हावे लागेल. या ताणतणावाचा नकारात्मक परिणाम आरोग्यावर होऊ शकतो. १ मे २०२४ ला गुरु तुमच्या चतुर्थस्थानात प्रवेश करेल त्याचा सकारात्मक परिणाम घरातील समस्यांवर आणि संबंधांवर होईल. जर तुम्ही व्यापार करत असाल तर या काळात चांगला फायदा मिळेल. मे महिन्यात व्यवसायाशी संबंधित एखादा मोठा निर्णय घेणार असाल तर तो सकारात्मक ठरेल. २९ जून ते १५ नोव्हेंबर २०२४ शनी वक्री राहणार आहे त्याचा परिणाम नोकरी, धनलाभ आणि जीवनाच्या इतर क्षेत्रावरही पडेल.

शनीचे प्रथम स्थानातील भ्रमण यामुळे नोकरी जाणे किंवा चांगल्या संधीसाठी नोकरीत बदल करणे असाही होऊ शकतो. जर तुम्ही एखाद्या नवीन प्रोजेक्टचे नेतृत्व करत असाल तर त्यात अनेक समस्या निर्माण होतील आणि तो पूर्ण व्हायला बराच वेळ लागेल. त्यामुळे करिअरशी संबंधित काही महत्त्वाचे निर्णय यावर्षी घेऊ नका. १ मे २०२४ नंतर चतुर्थात येणारा गुरु करिअर साठी अनुकूल राहील.

एप्रिल २०२४ पर्यंत आर्थिक स्थिती फारशी चांगली राहणार नाही. तुम्हाला तुमच्या कमाई पेक्षाही जास्त खर्च करावा लागेल. मे २०२४ नंतर आर्थिक स्थिती बऱ्यापैकी सुधारेल. परंतु तरीही तुमचे खर्च

वाढते राहतील. कुटुंबासाठी खर्च करावा लागेल. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पूर्ण करताना कदाचित तुम्हाला उधारीही करावी लागेल. खर्च खूप वाढल्याने तुम्हाला कर्ज काढावे लागेल. त्यामुळे तुमच्यावरचा आर्थिक बोजा वाढेल.

यावर्षी विद्यार्थ्यांचे लक्ष अभ्यासात लागणार नाही. त्यामुळे शिक्षणात अनेक समस्या निर्माण होऊ शकतात. विद्यार्थ्यांनी वर्षभर अभ्यास करण्यासाठी मेहनत करावी लागेल. एप्रिल २०२४ नंतर विद्यार्थ्यांना परीक्षेत थोडीफार यश मिळू शकेल.

कुटुंबातील अनेक समस्यांमुळे कौटुंबिक जीवन फारसे आनंददायी असणार नाही. तरीही तुम्हाला कुटुंबातील सदस्यांवर विशेष लक्ष देऊन घरातील वातावरण चांगले ठेवण्याचा प्रयत्न करावा लागेल. घरातील किरकोळ वादाचे मोठ्या भांडणात रूपांतर होऊ शकते. कुटुंबात संपत्ती तसेच काही कायदेशीर वाद जन्म घेऊ शकतात. ज्यामुळे नातेसंबंधांवर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो. एप्रिल २०२४ नंतर या समस्या कमी होऊ शकतात.

यावर्षी विवाह करणार असाल तर तो टाळण्याचा सल्ला देऊ शकतो. विवाहाचा निर्णय मे २०२४ नंतर घेणे उचित ठरेल.

यावर्षी तुमच्या आरोग्यात ताण तणावामुळे पाय, गुडघेदुखी आणि सांधेदुखी इत्यादी तक्रारी जाणवतील. मे २०२४ नंतर तुमच्या आरोग्यात चांगले बदल होतील. परंतु तुम्हाला आईच्या आरोग्यावर बराच खर्च करावा लागेल. कामासाठी करावा लागणारा प्रवास तुमच्यासाठी अनेक ताणतणाव आणि आरोग्याच्या तक्रारी निर्माण करेल.

१२) मीन रास

मीन राशीला ही दिवाळी आनंददायी जाईल. एप्रिल २०२४ पर्यंत राशी स्वामी गुरु तुमच्या द्वितीय स्थानात भ्रमण करतील. जे

फारसे अनुकूल राहणार नाही. शनि वर्षभर तुमच्या १२ व्या स्थानी भ्रमण करणार आहे. ज्यामुळे तुमच्या प्रत्येक कामात विलंब निर्माण होईल. याखेरीज छायाग्रह राहू आणि केतू तुमच्या प्रथम आणि सप्तम स्थानातून भ्रमण करतील. यावर्षी तुमच्या साडेसातीला सुरुवात झाली आहे. त्यामुळे करियर, आरोग्य, नातेसंबंध आणि आर्थिक बाबी यावर त्याचा परिणाम होऊ शकतो. एप्रिल २०२४ पर्यंतचा काळ अनुकूल राहील. याच काळात आर्थिक

बाबतीतले महत्त्वाचे निर्णय तुम्ही घेऊ शकता. याच काळात तुम्ही एखादी मोठी गुंतवणूक ही करू शकता. गुरुचे द्वितीय स्थानातील भ्रमण हे चांगले धनलाभाचे संकेत घेऊन येत आहेत. व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तींनाही हा काळ चांगला जाईल. नातेसंबंध चांगले राहतील. अध्यात्मिक कार्याकडे ओढा राहील. जोडीदाराशी संबंध चांगले राहतील. राहू आणि केतू मुळे काहीना करियर मध्ये अचानक बदल करावे लागतील. मे २०२४ नंतर तृतीय स्थानातून भ्रमण करणाऱ्या गुरुमुळे आर्थिक चिंता वाढतील. काहीना कर्जही काढावे लागेल. २९ जून ते १५ नोव्हेंबर २०२४ या काळात शनी वक्री होणार आहेत. त्याचा फारसा अनुकूल परिणाम मिळणार नाही.

२०२४ मध्ये करिअर मध्ये फारसे बदल होणार नाहीत. करिअरमध्ये प्रगती करण्यासाठी तुम्हाला खूप धीराने आणि शांततेने काम करावे लागेल. मे २०२४ नंतर नोकरीमध्ये किंवा करिअरमध्ये तुम्हाला परिवर्तन किंवा स्थान परिवर्तन करावा करावे लागेल. करिअरमध्ये वरिष्ठांची शाबासकी यावर्षी तुम्हाला मिळणार नाही. त्यामुळे तुम्हाला कामात फारसा आनंद वाटणार नाही. एप्रिल नंतर करिअर संबंधित कोणतेही

मोठे निर्णय घेऊ नका. २९ जून ते १५ नोव्हेंबर २०२४ मध्ये शनी वक्री राहणार आहे. या काळात आपल्या कामावर जास्त लक्ष देणे आवश्यक आहे.

मे २०२४ नंतर आर्थिक स्थिती फारशी चांगली राहणार नाही. खर्च वाढण्याची शक्यता आहे. एप्रिल २०२४ पूर्वी केलेली गुंतवणूक लाभदायक ठरेल. त्याचा उपयोग मे नंतरच्या काळात होईल. साडेसातीमुळे खर्च जास्त आणि कमाई कमी यामुळे अनेक अडचणींचा सामना करावा लागेल.

एप्रिल २०२४ पर्यंत विद्यार्थ्यांना चांगले शैक्षणिक यश मिळेल. मे २०२४ नंतर मात्र विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक प्रगतीचा वेग कमी असेल. एकाग्रतेचा अभाव असल्यामुळेही विद्यार्थी फारशी प्रगती करू शकणार नाहीत.

मे २०२४ नंतर कौटुंबिक जीवन फार सकारात्मक राहणार नाही. परंतु एप्रिल २०२४ पर्यंत कुटुंबात आनंद आणि प्रेम राहील. तृतीयात भ्रमण करत असलेल्या गुरुमुळे कुटुंबात संवाद कमी आणि अहंकारामुळे अनेक समस्या निर्माण होऊ शकतात. राहू केतू या समस्या वाढवण्याचा प्रयत्न करतील. त्यामुळे कुटुंबात चांगले वातावरण राहणार नाही. कुटुंबात एकमेकांना समजून न घेतल्यामुळे अनेक समस्या उद्भवू शकतात. हे वर्ष प्रेम आणि विवाहासाठी फारसे अनुकूल नाही तरीही ज्यांना विवाह करायचा आहे त्यांनी एप्रिल २०२४ पूर्वी विवाह करावा.

एप्रिल २०२४ पर्यंत तुमचे आरोग्य चांगले राहील पण त्यानंतर डोळ्यांची आग होणे, दात दुखी आणि पचना संबंधित काही समस्या उद्भवू शकतात. कामासाठी केलेल्या प्रवासांमुळे ही तुम्हाला ताणतणात जाणवू शकते. पाय दुखी, गुडघेदुखी जाणवू शकते. त्यामुळे स्वतःला शांत आणि तणावमुक्त ठेवण्यासाठी रोज ध्यान किंवा योग करणे फायदेमंद राहील.